

ItK

6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1986**

A TARTALOMBÓL

Török László: Catullus-hatások Janus Pannonius költészetében
Tarnai Andor: A consultatio Magyarországon
Barta János: Fény, szín, hang, lélek (Tóth Árpád költői képeiről)

*

R. Várkonyi Ágnes: Líra és politika Zrínyi életművében
Fried István: A „Fogságom naplója” regénye
Hima Gabriella: Az egzisztencializmus és Kosztolányi

Szemle

Király István: Kosztolányi – Vita és vallomás (Angyalosi Gergely)
Németh G. Béla: Századutóról – századelőről (Lőrinczy Huba)
Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai (Kiss József)
A mindentudás igézete (Tanulmányok Németh Lászlóról) (Péter László)
Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa (Varga Imre)

*

Péter László hatvanéves (Botka Ferenc)

Köszél Attila Tudománygyűjtemény
Magyar Irodalomtörténeti Társaságok
Elővételre

Szeged, Fáy utca 2. d.
6722

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1986. XC. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Szabó G. Zoltán
Tamás Attila
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

*

Stauder Mária
technikai szerkesztő

- Török László*: Catullus-hatások Janus Pannonius költészetében 617
Tarnai Andor: A consultatio Magyarországon (A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez) 637
Barta János: Fény, szín, hang, lélek (Tóth Árpád költői képeiről) 657

Műhely

- R. Várkonyi Ágnes*: Líra és politika Zrínyi életművében 673
Fried István: A „Fogságom naplója” regénye 683
Hima Gabriella: Az egzisztencializmus és Kosztolányi 694

Szemle

- Király István: Kosztolányi – Vita és vallomás (*Angyalosi Gergely*) 705
Németh G. Béla: Századutóról – századelőről (*Lőrinczy Huba*) 710
Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai (*Kiss József*) 714
A mindentudás igazsága (Tanulmányok Németh Lászlóról) (*Péter László*) 718
Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa (*Varga Imre*) 720

*

- Apró Ferenc: Péter László munkássága. – Könyvecske az szent apostoloknak méltóságokról. – Stephanus Brodericus: De Conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. – De Gulden Passer. – May István: A magyar heroikus regény története. – Péterffy Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt. – Praznovszky Mihály: Madách és Nógrád a reformkorban. – Falk Miksa: Gróf Széchenyi István utolsó éveit és halála. – Táncsics Mihály. – Péter László: Szegedi Örökség. – Zelk Zoltán: Reménykedem és rettegek. (*Németh S. Katalin, Madas Edit, Boronkai Iván, Monok István, Madácsy Pirooska, Seres V. József, Imre László, Nagy Miklós, Ugrin Aranka, Csűrös Miklós, Rónay László*) 724

Krónika

- Péter László hatvanéves (*Botka Ferenc*) 737
Móricz Zsigmond hagyatéka (*H. Bagó Ilona*) 738

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

CATULLUS-HATÁSOK JANUS PANNONIUS KÖLTÉSZETÉBEN

Szilágyi János György a *Lyra Mundi* sorozat Catullus-kötetének megjelenése kapcsán írt *Catullus noster* c. rövid tanulmányában Catullus magyar irodalmi recepciójának háttértörténetét vizsgálva a téma kidolgozatlanágára, további részleteket igénylő aktualitására hívja fel a figyelmet.¹ A felvilágosodás korától egészen napjainkig felvázolt színes irodalomtörténeti és klasszika-filológiai áttekintés újabb fejezeteként Európa-hírű humanista költőnk, Janus Pannonius költészetének catullusi hatásaira szeretnék néhány nyelvi és gondolati egyezés elemzésével rámutatni.

Janus és Catullus költeményeinek rokon vonásaira már az 1513-as bolognai Janus-kiadás szerzője, a humanista Magy Sebastyén is felfigyelt. Sokak által idézett értékelése szerint a természet Janusban összegyűjtötte mindazt a költői tudást és bájít, ami csak Vergiliusban, Ovidiusban, Catullusban és a többiekben megtalálható, s epigrammáit olvasva nem vágyunk többé Catullusra.² Teleki Sámuel az első kritikai összkiadás szerkesztője a janusi erotikus epigrammákkal kapcsolatban kétszer is hivatkozik Catullus hatására.³ Zalai János 1905-ben megjelent *Janus Pannonius mint utánzó* c. értekezése a janusi műfajokra legnagyobb hatást gyakoroló költők, elsősorban Vergilius, Ovidius és Martialis műveinek rokon kifejezéseit keresi vissza Janus költeményeiben, s Catullust mindössze három nyelvi párhuzam képviseli munkájában.⁴ Baltavári Jenő *Catullus a magyar irodalomban* c. disszertációja szintén el-siklik e probléma fölött, s néhány soros kitérője csupán értékelhetetlen általánosságokat érint.⁵ Huszti József Janus-monográfiája több tartalmi párhuzamot is regisztrál, kellő bizonyító erővel azonban – konkrét adatok híján – ezek a feltételezések sem bírnak.⁶ Juhász László a *Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához* c. dolgozatában két epigrammában fedezett tel catullusi hatást.⁷ Adamik Tamás Catullus-kommentárja pedig az *Ad Magdalenam* és az *Abiens valere iubet sanctos reges Waradini* c. versekben mutatott ki újabb catullusi reminiscenciákat.⁸

¹ Ant. Tan. 25 (1978) 238.

² Janus költeményeit dolgozatomban a Teleki-féle kiadás (*Janus Pannonius Poemata, pars prima; Janus Pannonius opusculorum pars altera*. Traiecti ad Rhenum 1784.) vérszámozása, illetve ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*. Bp. 1880. lapszámai szerint idézem. Magy Sebastyén említett véleménye a Teleki-kiadás prózai műveket tartalmazó második kötetében található: TELEKI II. 253–254.

Hivatkozik rá: HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 295. 412–413. ADAMIK Tamás, *Catullii Veronensis liber*. (Auct. Lat. XV.) Bp. 1971. 22. URBÁN László, *Janus Pannonius Catullus-olvasmányai*, in *Janus Pannonius* (Tanulmányok) Szerk. KARDOS T. és V. KOVÁCS S. Mem. Saec. Hung. 2. Bp. 1975. 404. Debreczeni Lászlónak a Magy-féle kiadásban található verse (*Ladislai Debreczini Pannonii in libellum Phalaecii hendecasyllabi* – TELEKI II. 257.) Catullus 49. carmenjéből merít:

1. Debent Romulet tibi nepotes

³ TELEKI I. Praef. IX–X. és TELEKI II. 209–210. (Utóbbit említi: URBÁN, i. m. 404.)

⁴ ZALAI János, *J. Pannonius mint utánzó*. Fogaras 1905. 46, 49, 51 (*viam vorare*). URBÁN, i. m. 404. „Catullust mindössze két hely képviseli.”

⁵ BALTAVÁRI Jenő, *Catullus a magyar irodalomban*. Léva 1907. 15.

⁶ HUSZTI, i. m. 36, 50–51, 94, 155, 295.

⁷ FK 1968. 166, 176.

⁸ ADAMIK, i. m. 22, 64.

Ez utóbbi költemény (Epigr. II 5) műfordításához fűzött magyarázatában Somlyó György szintén utal a refrén Catullusi (Cat 35 7.) kifejezésére (*vam vorare*) és Szilágyi János György észrevételére hivatkozva megemlíti e vers mintájaként Catullus 46 carmenjét, továbbá elemzi a két vers szerkezeti és nyelvi azonosságait is.⁹ A Janus-Catullus költői kapcsolatot számos új adattal, értékes megfigyelésekkel világította meg Urbán László *Janus Pannonius Catullus-olvasmányai* c. tanulmánya.¹⁰ A szerző olyan janusi verseket vizsgált összehasonlító irodalmi elemzéssel, amelyekben kitapinthatóan Catullusi versrésztövek ihlették Janust. Néhány költemény kapcsán azonban téves megállapításokra jut, néhol pontatlanok az adatai, több ízben is megfélekedzik a már publikált párhuzamok létezéséről, olykor a tartalmi rokonságot is bizonyító erejűnek veszi.¹¹ Tanulmánya végén a kutatás leendő feladatát egy új elvek szerint végrehajtott filológusi munkálat elvégzésében jelöli meg.¹² Sz. Galántai Erzsébet rövid írása egy újabb Catullusi eredetű motívummal egészítette ki Urbán László megfigyeléseit, de ez lényegileg nem módosította a korábbiakban vázolt költői rokonság képét.¹³

E dolgozat célja a janusi költeményekben kimutatható további párhuzamok elemzésén túlmenően az, hogy összegezze a témára vonatkozó eddig publikált kutatási eredményeket, a felismert verspárhuzamokat részletesebb, komplexebb filológiai megközelítésben mutassa be, s az előfordult pontatlanságokat szorosabb összefüggést mutató nyelvi párhuzamokkal korrigálja. Helyet kap az elemzésben egy Janus által ismert kortárs-költő, Giovanni Pontano két műve is (*Amores, Hendecasyllabi*), amelyeknek a janusi költészetben fellelhető nyelvi, költői hatását a kutatás ezidáig nem tartotta számon.

Janus és Catullus költészetének összehasonlítása során nem feledkezhetünk meg arról, hogy a Janusnál előforduló Catullusi kifejezések, jelzős szerkezetek nem mindig tekinthetők Catullusi reminiscenciáknak, mivel ezek közül igen sokat már az antik költőutódok is átvettek.¹⁴ Hasonló okokat

⁹Kortárs 1972/3. 468.

¹⁰URBÁN, *i. m.* 397–405.

¹¹URBÁN, *i. m.* 399. „... Janus Pannoniusnál összesen kétszer fordul elő Catullus neve.” URBÁN: *i. m.* 404. T. Vesp. Strozza Janushoz írott versének ez a sora (El. II 9. 279. *His comes accedit Calvus, mollisque Catullus*) nem a Janus-Catullus költői kapcsolatra vonatkozik. – URBÁN: *i. m.* 404. Adrianus Wolphardus emlékversének (Teleki II. 249.) Catullust említő sora (Gurino duce, *quem tulit Catullivatis patria*, maximeque Plini.) szintén nem a Janus-Catullus összefüggéseket érinti, hanem a *Guarino-panegyricus* egyik részletét (Pan. in Guar. 1054–1055.). Urbán László megfélekedzik Juhász László észrevételéről az *Ad Polycarpum* c. epigramma kapcsán, illetve ZALAI János (*i. m.* 51.) és ADAMIK Tamás (*i. m.* 64.) említett publikációjáról a II 5. epigrammára vonatkozóan.

¹²URBÁN, *i. m.* 405.

¹³SZ. GALÁNTAI Erzsébet, *J. P. két itáliai epigrammájának antik előzménye*. Acta antiqua et archaeologica 1983. Suppl. IV. 61–64.

¹⁴Azonos metrikai helyzetben előforduló jelzős szerkezetek:

bella puella – El. II 12, 49. – Cat. 69, 8; 78, 4. – Ov. am. 1, 9, 6; Lygd. 4, 52.

letum miserabile – Epigr. I 17, 5. – Cat. 68, 91.

magnis virtutibus – El. II 2, 19. – Cat. 64, 323. – Iuv. 6, 168.

tota mente – Pan. in Guar. 420. – Cat. 62, 14. – Claud. 22, 143.

Ritkábban előforduló jelzős szerkezetek:

aetas florida – El. I 9, 87. – Cat. 68, 16.

Eois undis – El. II 15, 79. – Cat. 11, 3–4.

ingratae mentis – El. II 4, 116. – Cat. 76, 9.

laeta luce – El. I 6, 15. – Cat. 64, 325.

sacrum sepulcrum – Epigr. II 2, 3. – Cat. 7, 6.

postrema hora – El. I 15, 36. – Cat. 64, 191.

hibernis (candidor) nivibus – El. II 3, 34. – Cat. 80, 2. – Hor. c. 4, 12, 4.

mollis Arabs – El. II 12, 86. – Cat. 11, 5. – Claud. 8, 258.

unanimi sodales – El. I 5, 45. – Cat. 30, 1. – Claud. 3, 105.

cupidam mentem – Epigr. I 140, 9. – Cat. 61, 32–33; 64, 147, 398. – Ov. her. 5, 71.

immitia fata – El. I 12, 39. – Cat. 64, 245. – Ov. met. 13, 260.

pace tua (liceat) – El. II 8, 7. – Cat. 66, 71.

szem előtt tartva csak fenntartásokkal beszélhetünk Catullus hatásáról az azonos metrikai helyzetben előforduló nyelvi egyezések esetében.¹⁵ A kicsinyítő képzős szavaknak a catullusival csaknem azonos mértékű használata Janus epigrammáiban szintén rokonítható jelenség, de közvetlen kapcsolatról csak két ilyen szóalak árulkodik.¹⁶

splendida domus – Epigr. I 185, 4. – Cat. 64, 46. – Verg. Ae. 1, 637.
(plus) oculis suis – EL II 4, 122 – Cat. 3, 5; Pont. Amor. I 26, 3. (URBÁN: *i. m.* 403.)
Gyakrabban előforduló jelzős szerkezetek:
mea vita – Epigr. I 357, 4. – Cat. 109, 1; 45, 13. – Ov. am. 2, 15, 21; Prop. 2, 20, 11.
dea magna – EL I. 7, 139. – Cat. 63, 91. – Prop. 3, 17, 35.
supremum tempus – EL I 15, 65. – Cat. 64, 151. – Lucr. 6, 1192.
dulce carmen – Epigr. I 30, 2. – Cat. 68, 7. – Claud. 2, 13.
sancta fides – EL II 2, 69. – Cat. 76, 3. – Verg. Ae. 7, 365.
alta nemora – EL I 5, 30. – Cat. 63, 12; Verg. georg. 3, 393; Lucan. 1, 453
maesta carmina – EL I 15, 184. – Cat. 65, 12. – Ov. her. 2, 118.
fidi amici – Epigr. ÁBEL 122. 1. (*Ad Galeottum*) 3. – Cat. 102, 1. – Mart. IV. 5, 9.

¹⁵ Azonos metrikai helyzetű versrésztetek a hexa- és pentameterekben:

consciis ora rubor – EL II 6, 6. – Cat. 65, 24.
prosternet corpora ferro – Pan. in. Ren. 371. – Cat. 64, 355.
natorum in funere matres – Pan. in Marc. 2182. – Cat. 64, 349; Aetna 19.
flamma medullas – EL I 10, 3. – Cat. 100, 7. – Verg. Ae. 4, 66.
velabat amictu – Pan. in Guar. 50. – Cat. 64, 266. – Lygd. 4, 55.
mente tenebat – Pan. in Guar. 149. – Cat. 64, 209.
effudit pectore voces – Eran. 145 – Cat. 64, 202. – Verg. Ae. 5, 482.
e pectore voces – Eran. 322. – Cat. 64, 125. – Lucan. 9, 365.
certamine Mavors – Pan. in Marc. 1534. – Cat. 64, 394. – Verg. Ae. 8, 700.
gaudia vultu – Eran. 343. – Cat. 64, 34.
carmine Musae – EL ÁBEL 129–130. 1. 19. – Cat. 68, 7.
excita sommo – Pan. in Guar. 574. – Cat. 64, 56. – Claud. 25. Praef. 1.
aggere bustum – EL I 9, 77. – Cat. 64, 363. – Lucan. 2, 300.
pectore curas – EL II 8, 135. – Cat. 64, 72. – Verg. Ae. 4, 448.
fortasse rogabis (requiris) – Pan. in Ren. 187. – Cat. 85, 1.
a vertice crinem – EL I 15, 83. – Cat. 64, 350. – Ciris 122. – Mart. I 31, 1.
pietate parentes – EL II 15, 47. – Cat. 67, 29.
edere cantus – Epigr. II 6, 6. – Cat. 64, 306. RITOÓK Zsigmond, *Janus Pannonius görög versfordításai*, in: Mem. Saec. Hung. 2. , *i. m.* 422.

A hendecasyllabusok azonos metrikai helyzetű kifejezései:

tam beata – Epigr. I 22. 13. – Cat. 23, 24.
scilicet ad – Epigr. I 75, 2. – Cat. 14, 13.
licet esse – Epigr. I 313, 9; I 195, 5. – Cat. 10, 34.
sed iam te – Epigr. I 313, 9. – Cat. 55, 13.
pudet (pudor) fateri – Epigr. I 347, 17. – Cat. 6, 5. – Mart. XII 15, 9.
lubet (voles) iocari – Epigr. I 37, 6. – Cat. 2, 6.
leporum – Epigr. I 241, 2. – Cat. 12, 8. – Pont. Amor. I 27, 2; Hend. I 1, 11.
et facetiarum – Epigr. I 241, 3. – Cat. 12, 9. – Pont. Amor. I 27, 5.
mei sodales – Epigr. I 263, 1. – Cat. 47, 6. – Pont. Amor. I 32, 9.
elegantes – Epigr. ÁBEL 101. 1. 7. – Cat. 6, 2. – Pont. Amor. I 5, 6.
quare si sapiet – Epigr. I 371, 26. – Cat. 35, 7. – Pont. Hend. I 7. 20; Priap. 52, 11.
mala multa – Epigr. I 195, 2. – Cat. 28, 14; 14, 6. – Pont. Amor. I 32, 12.
viam voremus – Epigr. II 5, 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42. – Cat. 35, 7.
Pontano említett műveit (*Amores, Hendecasyllabi*) az alábbi kiadás számozása szerint idézem: Ioannis Ioviani PONTANI, *Carmina*. ed. Johannes Oeschger Bari 1948.)
¹⁶ *epistolium* – Epigr. I 225, 2. – Cat. 68, 2. *femellas* – Epigr. I 117, 1. – Cat. 55, 7.

Catullus ismeretének egyik legkézenfekvőbb bizonyítékát találjuk Janus Phutarkhoszból fordított *De curiositate (negotiositate)* c. kisebb munkájának Marco Aurelióhoz írt ajánlólevelében.¹⁷ Janus a *curiositas* szó kapcsán páratlan asszociációval, lényűgöző memóriával idézi Catullus 7. carmenjének zárósortait (Cat. 7, 11, 12.) „... *poeta item Catullus Latinitatis aequae diligens custos cum ita loquitur:*

*Quae nec pernumerare curiosi
Possint, nec mala fascinare lingua.”*¹⁸

Az *Ad Stoicum quendam* c. epigrammájában Janus főként a horatiusi *Lalage-óda* (Hor. c. 1, 22.) egyes gondolataira reagálva erősen bírálja a sztoikus erény mindenhatóságát hirdető embert,¹⁹ s ehhez a horatiusi gondolatok mellett Catullus 23. carmenjének egyik kifejezését is felhasználja.²⁰ A 23. carmenben Catullus Furiust, a gyűlölt vetélytársat abszurditásig fokozott szegénységével teszi nevetségessé. Furius afakjában szintén az „*ἀδραρκήης sztoikus*” a támadás célpontja. A vers csattanója is ezt fogalmazza meg: ha a szegénység boldoggá tesz, akkor Furius, ez a legkoldusabb igazán elég boldog, s éppen ezért ne is kérje tőle többé a 100 000 sestertiust.²¹ Az ismert horatiusi motívum (Hor. c. 1, 22, 5–8; 11, 17–22.) janusi megfogalmazásában Catullus 7. carmenjének egyik metrikailag is egyező kifejezését fedezhetjük fel.²²

Epigr. I 331, 7–10. *Quamvis per cumulos Libyssae arenae
Arctoaeve nivis vegetur exul;
Non, inquis, poterit miser vocari,
Sed semper bene vivet ac beate.*

Janus epigrammájának horatiusi reminiscenciáit bravúros fordítással érzékelteti Kálnoky László, utalva egyúttal annak egy későbbi magyar irodalmi vonatkozására is.²³

Catullus 95. carmenjének az a motívuma, hogy a hosszú, szöszátyár művek sorsa az lesz, hogy a halpiacokon csomagolópapírnak használják majd őket, megihlette már a martialis epigrammákat is.²⁴ Catullus a neóterikusok esztétikai állásfoglalását is megfogalmazza az említett gondolattal a régimódi epikus költőkkel, a nagyterjedelmű művekkel szemben. Ez a motívum Martialisnál kibővül két horatiusi levélrészlettel (epist. 1, 20, 11–18; 2, 1, 265–270.), amelyekben Horatius önirónikusan tréfálkozik

¹⁷ TELEKI II. 72–74. (Megemlíti: HUSZTI, *i. m.* 155. és URBÁN, *i. m.* 399.)

¹⁸ A Catullusra vonatkozó janusi elismerés (*Latinitatis aequae diligens custos*) Macrobius Vergiliust dicsérő szavaival csendül egybe: Marc. Sat. 6, 9, 12. „... apud Maronem, qui *antiquae Latinitatis diligens fuit.*”

¹⁹ Vö. Epigr. I 331, 1. – Hor. c. 1, 22, 2. Epigr. I 331, 7–8. – Hor. c. 1, 22, 5–8, 11. Epigr. I 331, 8. (*Quamvis... exul*) – Verg. Ae. 5, 51–52. (El. I 6, 5–6.) [!] Epigr. I 331, 5. (*nudus*) – Hor. c. 1, 22, 12; 3, 16, 23; 3, 27, 52.

²⁰ Cat. 23, 15. *Quare non tibi sit bene ac beate?* Cat. 14, 10. *non est mi male, sed bene ac beate,* Epigr. I 331, 12. *Concedo, bene, sed nego beate.* (Cat. 114, 5. *Quare concedo...*)

²¹ Cat. 23, 24–27. A 23. carmen gondolatait felhasználó XI 56. martialis epigramma szintén egy sztoikus ellen (Chaeremon) íródott.

²² Cat. 7, 3. *Quam magnus numerus Libyssae harenae*

²³ BERZSENYI Dániel, *Osztályrészem*

„Essem a Grönland örökös havára,
Essem a forró szerecsenhomokra”

Epigr. I 331, 7–8. „Bár forró szerecsen homokra üzve,
Vagy Grönland örökös havára vetve;”

²⁴ Cat. 95, 7–8. *At Volusi Annales Paduam morientur ad ipsam
et laxas scombris saepe dabunt tunicas.*

Mart. IV 86, 8. *Nec scombris tunicas dabis molestas.* (Vö. URBÁN, *i. m.* 404.)

Mart. III 50, 9. *Quod si non scombris scelerata poemata donas*

versei leendő sorsával.²⁵ Janus több epigrammájában hasznosítja a fenti gondolatokat.²⁶ A *Librum suum alloquitur* c. versében a mintául választott I 3. martialis epigrammát Janus nagyrészt Martialisra utaló reminiscenciákkal formálja át, míg az *In Basinum Parmensem de Hesperide ab eo coepta iam dudum et non dum finita* c. epigrammájának poénja a kisköltészet, az epigrammai tömörség védelmében inkább az eredeti vershelyzetet (Cat. 95, 7–8.) asszociálja bennünk.²⁷ Basinus *Hesperise* akárcsak Volusius *Annales*e – dagályosságával, tudálékos szócséplésével váltja ki az „igazi műfaj”, az epigramma dühödöt bírálatát. Basinus végtelen hosszúságú eposza miután írója számtalan törlését, vakarását eltűrte, az olvasók kezébe kerülve nem halakat „öltöztet” majd, hanem sábai tömjénnel telten a füst (áldozat) súlyát gyarapítja.

Epigr. Ábel 120. 1. 9–10. *Non metuet scambros, sed thuris plena Sabaei*
Ante deos omnes stabit et ante deas.²⁸

Janus frappáns csattanóval fogja játékos ellentétbe a korábban már hasznosított (Epigr. I 38, 5.) két motívumot, megéremelt sorsára juttatva így is Basinus Volusiuséhoz hasonló művét.²⁹

Egy másik versében Catullus Volusius faragatlan és sületlen *Annales*ét Vulcanus ítélő lángjaira bízza.³⁰ Catullus metonimikus megfogalmazását Janus a *Galeotti peregrinationem irridet* c. epigrammájában egy juvenalisi szatírárszlet gondolatainak reminiscenciájaként szintén megtaláljuk.³¹ Janus a

²⁵ Vö. HORVÁTH János, *Janus Pannonius műfajai és mintái*, in: *Mem. Saec. Hung. 2. i. m.* 350–351. Horatius reminiscenciái Martialisnál: VI 60, 7; III 2, 5. (Vö. Pers. 1, 43. Becc. Herm. II 35, 8.) Jan: *Ad euandem* (sc. Henricum) *ode* 10–12. in: HORVÁTH János, *J. P. ismeretlen versei a Sevillai kódexben*. ItK 1974. 610.

²⁶ Epigr. I 293, 5. – Hor. epist. 1, 20, 12. Epigr. I 371, 24–25. – Hor. sat. 2, 3, 119. Epigr. I 38. – Mart. I 3. (Lásd: HUSZTI, *i. m.* 49; HORVÁTH, *Jan. Pan. műfajai és mintái*, in: *i. m.* 350–351; BAKOS József, *Martialis a magyar irodalomban*. Debrecen 1935. 13–14.)

²⁷ Basinus *Hesperise* (miként erre az elmés cím is utal) első sorban hosszúsága, végtelen terjedelme miatt váltja ki Janus epigrammaírói haragját. A felháborodás hangja rokon a motívumot korábban feldolgozó juvenalisi szatíra (Iuv. 1.) utánzott részletével. (Vö. HUSZTI, *i. m.* 353.)

Iuv. 1, 4–6. ...impune diem consumperit ingens

Telephus? aut summi plena iam margine libri

scriptus et in tergo necdum finitus Orestes?

Epigr. Ábel 120. 1. 1–2. Pagina cum longo pridem tua certat Oreste

Longius aut ipso si quid Oreste fuit.

(*aut si quid* ... Cat. 22, 13; 23, 13; 42, 14; 82, 2. – El. II 6, 8.)

²⁸ Vö. Pers. 1, 43. *linquere nec scambros metuentia carmina nec tus?*

²⁹ A megfogalmazásban ismét felfedezhetjük Mart. I 3. epigrammájának hatását. – Epigr. ÁBEL 120. 1. 7. *Hesperis illa tuas quotiens compassa lituras* Mart. I 3, 9. *Sed tu ne totiens domini patiare lituras* (thuris Sabaei – Verg. Ae. 1. 416–417.) Epigr. ÁBEL 120. 1. 5. – Mart. VIII 4. 1. (*Qualis, io, Latiis*)

³⁰ Cat 36, 6–8. *electissima pessimi poetae*

scripta tardipedi deo daturam (infelicibus ustulanda lignis)

³¹ Epigr. I 22, 19–22. *Dilectis, age dic valere Musis,*

Sacras rumpe fides, et alma Phoebi

Claudo carmina da fabro Deorum.

Nemo religiosus et poeta est.

(*sacras fides* – Stat. Th. 4, 358; Claud. 9, 19.) *religiosus* – Gell. 4, 9, 1.

Religentem esse oportet, at religiosumst nefas, (et poeta est – Mart. X 102, 4.)

Iuv. 7, 24–27. ... *lignorum aliquid posce ocius, et quae*

componis, dona Veneris, Telesine, marito,

aut clude et positos tinea pertunde libellos.

Frange miser calamum vigilataque proelia dele,

(Mart. IX 73, 9. *Frange leves calamos et scinde, Thalia libellos,*

Calp. ecl. 4, 23. *Frange, puer, calamos, et inanes desere Musas*)

költészet örökérvényű feladatát is megfogalmazza a zárósorokban: igaz költő sohasem lehet ájtatos híve hamis ígékert hirdető álszent-hazug tanoknak, s nem költő az, aki a költészet szentségét olcsó malasztokra cseréli fel.³²

Látszólag catullusi reminiscenciáknak tűnnek Janus *Ad poetam Martialem* c. epigrammájának egyes kifejezései.³³

Epigr. I 241, 1–3. Te, vatum optime, culte Martialis,
Ludorum pater, et pater leporum
Nugarum simul et facetiarum

A kutatás által mindeztidáig catullusi ihletésűnek tartott dicséret háttérében – szinte észrevétlenül – két humanista költő is színrelép!³⁴ Pontano Beccadellihez írott versében (*Ad Antonium Panhormitam*) az elismerő szavak nyomára bukkanhatunk.

Amor. I 27, 1–3. Antoni, decus elegantiarum
atque idem pater omnium leporum
unus te rogat e tuis amicis,

Pontano egy másik költeményében (*Musam alloquitur (!)*) még árulkodóbb szövegösszefüggéseket fedezhetünk fel.

Hend. I 1, 10–12. Huc huc, hendecasyllabi frequentes
huc vos quicquid habetis et leporum
iocorum simul et facetiarum

A catullusi kifejezések már pontanói reminiscenciaként jelennek meg Janus versében. A Beccadellinek szóló pontanói elismerés (*pater leporum*) Martialisnak történő adományozása egyértelmű állásfoglalásnak tűnik Janus részéről Martialis epigrammaköltészete mellett.³⁵

Janus kamaszkori szerelmeihez (Agnes, Lucia, Laelia, Iustina, Ursula (?), Prisca) írott költeményeit a könnyed, játékos hangvétel jellemzi, többnyire a költői képzelet bájos termékei ezek a versikék, amelyek mögött gyakorta húzódnak meg Tibullus, Propertius és Ovidius elégiáinak ismert toposzai. E verseiben Janus a catullusi szerelmi líra darabjait nem tekinti ugyan mintának, de a belőlük átvett kifejezések mégis azt jelzik, hogy „Verona tudós költőjének” e témakörbe tartozó verseit igen jól ismerte.

³² Vö. EÖTVÖS József: *Én is szeretném*
„Kit nem hevít korának érzeménye,
szakítsa ketté lantja húrjait.”

³³ Cat. 12, 8–9. ...est enim *leporum* (dissertus puer ac *facetiarum*).

³⁴ Catullusi reminiscenciaként említi: URBÁN, *i. m.* 403. és HORVÁTH, *i. m.* 353.

³⁵ Janus – miként Pontano Beccadellit – „*magister*” címmel illeti Martialist.

Epigr. I 38, 7. Doctorum iste timor, timuit *tuis ista magister*

Pont. Amor. I 1, 6–7. Legem versiculis dedere nostris
aetas et male sobrius *magister*

Pont. Amor. I 28, 8–9. Sed certe meus hic *libellus unum*
doctum post *sequitur suum Catullum*

Epigr. I 241, 1. Te, vatum optime, culte *Martialis*,
S. Qua possum, *sequar in meis libellis*.

(Mart. I 117, 16–17. *cultum Martialem*.)

Ez a legszembetűnőbben az *Ad Magdalenam* c. költeményében mutatkozik meg, amelyben a szóhasználat jellegzetesen catullusi elemein kívül egy azonos metrikai helyzetű gondolati egyezést fedezhetünk fel.³⁶

Epigr. I 347, 14. *Commenda, precor, huic meos amores,*

Az *In Lippum* c. epigrammában Janus Catullus 49. carmenjéhez hasonlóan indítja versét,³⁷ míg a hendecasyllabus második felében a 9. carmen kezdősorának metrikailag is egyező kifejezését találjuk.³⁸

Catullus három versében is (Cat. 65, 5–12; 68, 19–24, 89–96; 101, 5–6.) megsiratja bátyja halálát. Az *Epitaphium Valeri Marcelli* c. epigrammában Janus Jacobo Antonio Marcello Valerius nevű fiát a 68. carmen említett részleteihez hasonlóan búcsúztatja.³⁹

Epigr. I 137, 3–4. *Tecum spes Venetum, tecum solatia matris*
Tecum deliciae disperiere patris.

Szerkesztéstechnikailag e versben is sokféle nyelvi, gondolati hatás ötvöződik. A kezdősorok az Aeneis hatodik énekének egyik híres részletét (6, 882–883) asszociálják, míg a folytatásban Janus ovidiusi és martialis megfogalmazásokat illeszt össze.⁴⁰

Urbán László elemzésével ellentétben nem tekinthető catullusi mintát követő versnek Janus *Verba*

³⁶ Cat. 15, 1. *Commendo tibi me ac meos amores* (ADAMIK, *i. m.* 22.)

A bájos versike catullusi hangzású szavai: Epigr. I 347, 2, 3, 4, 6, 7, 11.

misellus – Cat. 3, 16; 40, 1; 45, 21. *furor* – Cat. 64, 94; 50, 11.

depereo – Cat. 35, 12; 100, 2. – *ventitat* – Cat. 8, 4.

tecum lusitat – Cat. 2, 9; Pont. Hend. II 35, 10. *acquiescat* – Cat. 2, 8; 31, 10.

Epigr. I 347, 17. Illud quod *prohibet pudor fateri* (Stat. Ach. 1, 587.)

Hor. sat. 1, 6, 57. infans namque *pudor prohibebat* plura profari

Epigr. I. 347. 12. Tu si praecipias *diebus octo*

Epigr. I 347, 3. Praestes auxilium *meo furori*

Pont. Amor. I 27, 8. quantum Democrito *diebus octo*

I 14, 10. O desiderium *mei furoris*

Epigr. I 347, 5. Hanc, quae *continuis fere diebus*

Pont, Amor. I 31, 3. hos sex *continuos dies?* Valetne?

Vö. Epigr. I 347, 3. – Mart. XII 49, 7; Epigr. I 347, 13. – Ov. met. 4, 262.

Az I 347. és az I 241. janusi epigrammában felbukkanó pontanói reminiscenciák alapján mindkét vers keletkezése a padovai évekre (1454–1458) tehető. (Vö. HUSZTI, *i. m.* 152.)

³⁷ Epigr. I 330, 1. *Mendicissime* de meis amicis

Cat. 49, 1. *Disertissime* Romuli nepotum (JUHÁSZ, *i. m.* 176. és ADAMIK, *i. m.* 22.)

³⁸ Cat. 9, 1. Verani omnibus *e meis amicis*

Vö. Epigr. I 241, 8. Unum te *omnibus e deis* vocamus

³⁹ Cat. 68, 22–23. v. 94–95. *tecum una tota est nostra sepulta domus*
omnia tecum una perierunt gaudia nostra

⁴⁰ Epigr. I 137, 1–2. Improba ni tenerum, Valeri *te fata tulissent*
Esses Marcellae, fama secunda domus.

Verg. ecl. 5, 34. tu decus omne tuis. postquam *te fata tulerunt*

Ov. trist. 1, 6, 22. Penelopes *esset fama secunda tuae.*

Verg. Ae. 8, 514–515. hunc tibi praeterea, *spes et solacia* nostri Pallanta adiungam;

Epigr. I 137, 8. Tertia, sed rupit, *stamina pulla*, soror (Vö. Claud. De rapt. Pros. 2, 354.)

Mart IV 73, 4. Ut traherent parva *stamina pulla* mora. (Ov. Ibis 244.)

Epigr. I 137, 5. – Stat. silv. 5, 1, 154; Mart. VII 96, 4–8.

Epigr. I 137, 6. – Mart. II 64, 3; VI 70, 12. (Nestoris aetas)

Vö. Epigr. I 137, 5–6. – El. I 9, 87–88. és El. I 15, 25–26.

Andromedae, pugnante adversus cetum Perseo c. epigrammája. ⁴¹ Bár úgy tűnik, hogy Andromeda szavai Ariadne panaszáának (64, 132–201.) ellentétes előjelű gondolatait rejtik magukban, több nyelvi párhuzam is azt jelzi, hogy Janus az Ovidiusnál megtalálható mitológiai történet (Ov. met. 4, 670–734.) alapján írta e versét, s ehhez felhasznált számos részletet a *Heroides*ből is. ⁴²

Janus erotikus epigrammaiban catullusi versek nyomára ritkán akadunk, az idesorolható catullusi carmenek hatását mindössze két általánosan használt kifejezés, illetve egy szintén több szerzőnél előforduló gondolategyeztetés jelzi. Ez a két kifejezés Janusnál is a catullusihoz hasonló erotikus tartalommal bír.

Epigr. I 244, 2–3. *Nunquam displicuisse me puellae
(Sic vivam et valeam) recorder ulli.* ^{42a}

Epigr. I 306, 11–12. *Conatus pereunt, perit omnis sudor anhelii
Pectoris, et ruptis ilibus ossa dolent.* ⁴³

A gondolati egyezést Janus *De Urso cinaedo* c. epigrammájában találjuk, amelyben Catullus 32. carmenjének egyik sorát követve Janus így jellemzi az élvezetekben bujálkodó Ursust: ^{43a}

Epigr. I 119, 4. *Nil putat esse vices continuare novem.*

Ugyanez a motívum szerepel Janus *De se ipso* c. kétsorosában is.

Epigr. I 103, 2. *Possem ter quinas continuare vices.*

⁴¹ Epigr. I 155. URBÁN, *l. m.* 400–401.

⁴² Epigr. I 155, 1. – Ov. her. 8, 98. I 155, 2. – Ov. her. 14, 17.

I 155, 4. – Ov. her. 10, 12. I 155, 6. – Ov. her. 13, 102.

I 155, 9. – Ov. her. 7, 61. I 155, 10. – Ov. her. 10, 144.

I 155, 11. – Ov. trist. 2, 1, 1. I 155, 13–14. – Ov. fast. 2, 806–807.

I 155, 15. – Ov. met. 4, 676. I 155, 16. – Ov. her. 7, 45.

I 155, 3. – Ov. met. 4, 672. I 155, 19–20. – Ov. met. 4, 721.

I 155, 21. – Ov. 4, 724. I 155, 23. – Ov. met. 4, 670.

^{42a} Epigr. I 244. (*Ad Luciam*)

Cat. 11, 17. *Cum suis vivat valeatque moechis*

Cat. 89, 2. *tamque valens vivat tamque venusta soror*

A *testes*, illetve *testis* szó kettős értelmével való játék e versben (Epigr. I 244.) az alábbi Priapus-versből ered:

Priap. 15, 7. *magnis testibus* ista res agetur.

Epigr. I 244, 5. *Magnis testibus* approbare possum.

(Vö. Epigr. I 242, 2; I 243, 3; I 245, 1.)

⁴³ Epigr. I 306. (*De vulva Ursulae*)

Cat. 11, 19–20. ...sed identidem omnium | *illa rumpens*.

Cat. 80, 7–8. ...clamant Victoris *rupta* miselli | *ilia*... (Vö. Verg. ecl. 7, 26.)

^{43a} Cat. 32, 8. *novem continuas fututiones*. (Sz. GALÁNTAI, *l. m.* 63–64.)

Vö. Epigr. I 119, 2–3. *Possedit mollem tanta libido virum.*

Lascivam aestivalis nactus qui nocte puellam,

Mart. IX, 67, 1. *Lascivam tota possedi nocte puellam,*

Epigr. I 119, 8. *Non est hic Ursus, Rufe; quid ergo? lepus.*

Mart. IV 53, 8. *Non est hic Cynicus, Cosme; quid ergo? canis.*

Ezt a Catullusra visszavezethető erotikus motívumot Ovidius, Beccadelli és Pontano is beépíti költeményeibe, ⁴⁴ ezért az említett janusi versekben való megjelenését inkább közvetett hatásként kell értékelnünk.

Catullus 9. carmenje szolgált mintául Janus számára az *Ad Polycarpum* c. Magyarországon írt epigrammájához. ⁴⁵ Az Itáliából érkező régi, kedves barátot, Kosztolányi Györgyöt köszönti Janus verse, csak úgy mint a Hispániából hazatérő Veraniust Catullus költeménye (9. c.)

Janus igyekszik minél kevesebb nyelvi kölcsönzéssel új formába önteni a catullusi vers gondolatait. A janusi epigramma catullusi vonatkozásait Urbán László részletesen elemezte, ezért most csak néhány szerkesztésbeli érdekességre szeretnék rámutatni. ⁴⁶ Janus a catullusi carmen egyes sorait Vergiliustól átvett részletekkel fogalmazza meg. ⁴⁷ Az elképzelt pécsi találkozás („*Ni post tam longum, tam breve taedet iter.*”) költői megjelenítésének háttérében Aeneas és Anchises alvilágbeli találkozását asszociáló vergiliusi reminiscenciák tűnnek fel. ⁴⁸

Catullus hatásának leginkább tettenérhető nyomait találjuk Janus és Giovanni Sagundino költői levezetésében. ⁴⁹ Urbán László a 35. carment tartja a levélváltás utánzott mintájának, ám ha e versek gondolati és formai jegyeit részletesen megvizsgáljuk, valószínűbbnek látszik, hogy Janus és Sagundino felismerve Pontano hendecasyllabusainak erősen catullusi ihletettségét, stílusát a verseiből és a catullusi carmenekből kölcsönzött kifejezésekkel utánozzák. Megfigyelhető az is, hogy olykor a catullusinak látszó kifejezések (pl. *lacteolas papillas*) mögött valójában már pontanói megfogalmazás rejtőzik. Janus indító versének ötlete, címe (*Alloquitur Musam*) a korábbiakban említett hendecasyllabusból / Pont. Hend. I 1./nyeri eredetét. A Sagundinóhoz írt első költői levélben Janus így dicséri Pontano hendecasyllabusait:

Epigr. Ábel 99–100. I. 6–9. Ut *non insipidos nec invenustos*
Sed quales tenero prius Catullo
 Aut Marso lepidove Martiali
 Dictavit *locus et levis Cupido.*

Janus Pontano költészetének értékelésében jól látja meg, hogy az ugyanannak a költői irányvonalnak a folytatója, örököse, amelyet a catullusi, a marsusi és a martialisi kisköltészet képvisel. A janusi gondo-

⁴⁴ Ov. am. 3, 7, 23–26. At nuper bis flava Chlide, ter candida Pittho
 Ter Libas officio *continuata* meost;
 Exigere a nobis angusta nocte Corinnam
 Me memini *numeros sustinuisse novem.*

Becc. Herm. II 30, 19–20. Nox erat, et iuvenum me sollicitante caterva
Substinui centum non satiata *vices.*

Pont. Amor. I 30, 13–14. tecum continuas iacere noctes
in multa recubans fututione.

⁴⁵ Epigr. I 140. (Vö. JUHÁSZ, i. m. 166.)

⁴⁶ URBÁN, i. m. 402–403.

⁴⁷ Cat. 9,6–7. Visam te incolumem audiamque Hiberum
narratem loca, facta, nationes,

Epigr. I 140,5–8. Quando ego te tota *suspensus* luce *tenebo,*
Narrantem vastae, dura peicla viae,
Quis status Ausoniae, quae sint ibi *tempora rerum,*
 Quas urbes, quales videris ipse viros?

Verg. Ae. 7, 37–38. Nunc age, qui reges, Erato, *quae tempora rerum,*
quis Latio antiquo fuerit *status,* advena classem

⁴⁸ Verg. Ae. 6, 722. „dicam equidem nec te *suspensum,* nate, *tenebo*”

Epigr. I 140, 1. *Numina* nec *votis, surda* fuisse, *tuis.* (Ov. am. 1, 8, 28)

Ov. Pont. 2, 8, 28. Per numquam *surdos* in tua *vota deos* (Mart. VI 58, 8.)

Epigr. I 140, 6. – Vö. Verg. Ae. 6, 687–688; 692–693. és Prop. 4, 1a, 88; 2, 27, 6.

Vö. Cat 9. – Pont. Hend. I 10. (*Laetatur de reditu Francisci Aelii*)

⁴⁹ ÁBEL 99–103. Lásd URBÁN, i. m. 397–399. elemzését!

latsor eredetére vonatkozóan Martialisnál és Beccadellinél is találunk rokonítható versrészletet. ⁵⁰ Catullus jelzője bár összecseng a 35. carmen Caeciliusának megszólításával („Poetae *tenero*...”), Janus minden bizonnyal Martialisról kölcsönzi ezt a jelzőt. ⁵¹ A vers catullusi reminiscenciája mellett két pontanói hendecasyllabus-részlet is felfedezhető a fenti sorokban. ⁵² A megismételt verssor (*Pontani hendecasyllabos poetae*) a pontanói hendecasyllabusok egyik legjellemzőbb formái sajátosságára céloz. A Catullus által is gyakorta alkalmazott felsor- és sorismétlések Pontanónál a legváltozatosabb formákat öltik. ⁵³ Ugyancsak ezt utánozza Janus a zárósorok ismétléseivel (mittere gravatur – mittere gravetur). Giovanni Sagundino a janusi vers idézett gondolataira (Epigr. Ábel 99–100. 1. 6–9.) reagálva válaszevelét főként catullusi és pontanói reminiscenciákkal tűzdeli tele. ⁵⁴ Versének catullusi remi-

⁵⁰ Mart. I Praef. 11. ...sic scribit *Catullus*, sic *Marsus*, sic *Pedo*
sic Gaetulicus, sic quicumque perlegitur.”

Becc. Herm I 18,3–6. Non debet *teneros* Hodus legisse *Catullus*,

Non vidit penem, verpe Priape, tuum.

Quod decuit *Marcos*, quod *Marsos*, quod *Pedones*,

Deinque quod cunctos, num mihi turpe putem?

Mart. V 5,6. Qua *Pedo*, qua *Marsus* quaque *Catullus* erit.

⁵¹ Mart. VII 14, 3. Non *quales teneri* ploravit amica *Catulli*

Mart. IV 14, 3. Sic forsán *tener* ausus est *Catullus*

⁵² Cat. 6,2. nei sint illepidae incegantes

Cat. 10, 4. non sane illepidum neque invenustum

Cat. 36,17. si non illepidum neque invenustum (URBÁN, *i. m.* 399.)

(Cat. 43, 8. O saeculum *insapiens* et infacetum!)

(Pont. Amor. I 5, 6. Quin ite, illepidi atque inelegantes)

(Pont. Amor. I 5, 9. insulso fugit et parum venustos,)

Pont. Amor. I 1, 3. *sed qualem tenerae* volunt puellae

Pont. Hend. II 15, 7. et blandus *Iocus* et tener *Cupido* (Hor. c. 1, 2, 34.)

(Vö. Epigr. ÁBEL 99–100. 1. 3. – Pont. Amor I 1, 27–28.)

⁵³ Pont. Hend. I 4, 6, 17; I 9, 11–13, 25–27; I 16, 11, 27, 48; I 25, 2, 18;

I 32, 2 12; II 22, 18, 28, 33, 53, 68, 77; II 36, 4, 10.

⁵⁴ Joann. Sag. (ÁBEL 100–101.)

1. Fer. nunc, Musa, *tuo meoque* Jano

4. Ut nobis lepidae *suae Camoenae*

7. Flaccum credimus *ad suos amicos*

9. Splendent adeo *sale ac lepore*

10. Plenae, ut *pulchrius elegantiusve*

12. *Quae sunt, mique fuere* cariores

14. Quam *sunt molliculae* procis puellae

15. *Mellitís* simul annuunt *ocellis*

16. Ultro et *lacteolas* ferunt *papillas*

18–22. Illis nec renuunt *utrasque collo*

Circumferre manus velut *tenaci*

Sublimes *hedera* *implicantur* alni,

Inter quos *Venus* et puer *Cupido*

Immiscent teneras ioco querelas

23. Et spirant pariter *leves amores*,

24. Quos illi *penitus fovent medullis*

29. Vitam perdere, non *favente diva*,

32–34. Quot plenas nivium gelusque *noctes*

Consumpsi miser ante dura longe

Stratus *limina* ferreae puellae!

43. Quem *tecum pariter* tuae *sorores*

Pont. Hend. I 7,4. Quod vero officium *tuum meumque*

niszenciái közül jónéhányat Pontanónál is megtalálhatunk.⁵⁵ Janus második hendecasyllabusában (Ábel 101–102. 1.) újra felbukkannak Pontano és Catullus kifejezései. Janus ugyanazokkal a szavakkal dicséri Pontano „*libellusát*”, mint amilyenekkel Catullus is útnak eresztette „*csinos könyvecskéjét*”,⁵⁶

Epigr. Ábel 101–102. 1. 3–4. *Agnosco in tenero sinu latentem
Pontani lepidum tui libellum.*

Segundino elégia-költőktől ellesett, panasz szavaktól ékes paraklausithyronját Janus catullusi jelzőkkel magasztalja, s a költőtárs által elindított játék folytatásaként ovidiusi és tibullusi kifejezésekkel ad tanácsot a lánykája rabságában szenvedő barátnak.⁵⁷ A levélváltást lezáró második Sagundino-vers

Pont. Amor. I 14, 2. *solae deliciae meae Camoenae*

Pont. Amor. I 30, 3. *ne se conferat ad suos amicos*

Cat. 16, 7. *qui tunc denique habent salem ac leporem*

Cat. 13, 10. *seu quid suavius elegantiusve est:*

Cat. 16, 4. *quod sunt molliculi, parum pudicum*

Cat. 49, 2. *quot sunt quorque fuerunt, Marce Tulli*

Cat. 48, 1. *Mellitios oculos tuos, Iuventi, (URBÁN, i. m. 399.)*

Pont. Hend. I 18, 20. *mox ad lacteolas manum papillas (Vö. Cat. 64, 65.)*

Cat. 35, 9–10. *... manusque collo | ambas inciens roget morari*

Cat. 61, 34–35. *ut tenax hedera huc et huc | arborem implicat errans.*

Pont. Hend. II 23, 4. *Pardum num Venus aut trahit Cupido?*

Pont. Hend. I 24, 15. *miscent et lacrimis iocos. (Hend. I 11, 24; II 36, 20.)*

Cat. 64, 95; 68, 18.

Pont. Amor. I 12, 41. *sed leves tecum volitent Amores*

Pont. Amor. I 7, 31–32. *ne voret tristis penitus calentes | flamma medullas*

Pont. Amor. I 12, 35–36. *ebibunt molles avido foventes | pectore flammam*

Pont. Hend. I 27, 4. *usque et mollibus ardet in medullis (Hend. II 24, 48.)*

(Cat. 65, 23; 61, 177–178; 64, 93; 100, 7; 45, 13. (URBÁN, i. m. 399.)

Pont. Amor. I 5, 26. *Impune hoc facies volente diva*

Pont. Amor. I 3, 75. *Ergo, ubi tam durae consumpsi tempora noctis*

(Tib. 1, 9, 63; Ov. am. 2, 10, 27; Prop. 1, 3, 37.)

Cat. 64, 301. *Pelea nam tecum pariter soror aspernata est (URBÁN, i. m. 399.)*

⁵⁵ Pont. Hend. II 37, 5. *Romano sale et Attico lepore (Mart. III 20, 9.)*

Pont. Amor. I 5, 13. *vivit mundior elegantiorve (Mart. VII 95, 9.)*

Pont. Hend. I 25, 8–9. *... cupit hinc et inde collo (utraque... implicare palma)*

⁵⁶ Cat. 1, 1. *Cui dono lapidum novum libellum (URBÁN, i. m. 399.)*

Pont. Hend. I 27, 21. *in quarum tenero sinu recumbas (Amor. II 12, 14; Hend. I 16, 14; I 24, 26)*

⁵⁷ Epigr. ÁBEL 101–102. 1. 7–8. *O dulces lyricos et elegantes*

Ac plenos salis et facetiarum

12. *Tam belli, ut merito politiores*

Cat. 46, 9. *O dulces comitum valete coetus*

Cat. 3, 15. *tam bellum mihi passerem abstulistis*

Cat. 36, 19. *pleni ruris et inficetiarum (?)*

Cat. 1, 2. *arida modo pumice expolitur? (Mart. VIII 72, 2.)*

Epigr. ÁBEL 101–102. 1. 18. *Saevo ut semper amore macerentur (Lygd. 4, 65)*

22. *Ut magnae Veneris levet catenas (Tib. 1, 2, 81.)*

24. *Et telo spoliant Iovem trisulco (Ov. am. 2, 5, 52)*

26. *Blandas, eia iterum canat querelas (Lygd. 4, 75)*

27. *Exoretque sibi suam puellam: (Ov. fast. 4, 111)*

(Ábel 103 103. 1.) gondolatai közt még újra szerepelnek Catullus és Pontano hatására valló megfogalmazások, de a költemény nyelvi hátterét már nagyrészt az elégikusoktól (és Horatiustól) származó részletek adják.⁵⁸ Szemmel láthatóan tudatos költői játék terméke ez a négy költemény, amelyekben a két tehetséges ifjú Pontano hendecasyllabusainak nemcsak catullusi vonásait utánozza mesteri technikával, hanem felfedezi bennük a gyakori elégia-motívumokat, Martialis-reminiscenciákat is.⁵⁹

Formai és tartalmi egyezések is kimutathatók Janus egyik legszebb költeménye, a *Búcsú Váradtól* és Catullus 46. carmenje között. A vers refrénjét (Quam primum, o comites, viam voramus.) Huszti József téves állítása alapján sokáig Martialistól kölcsönözött reminiscenciaként tartották számon holott ez sem Martialisnál, sem más antik költőnél nem fordul elő; a benne szereplő „*viam vorare*” kifejezés viszont megtalálható Catullusnál, miként erre már korábban felfigyelt Zalai János és Adamik Tamás.⁶⁰ Az első versszak és a 46. carmen szerkezeti és nyelvi hasonlóságai mellett – kiegészítve Somlyó György és Urbán László elemzését⁶¹ – több említésre érdemes összefüggés és reminiscencia olvasható ki e versből Janus és Catullus is természeti képpel indítja versét s a leírás időviszonyát mindketten párhuzamos kötőszavakkal (iam–iam, dum–dum) jelzik. A Körös menti táj leírásában egyszerre jelennek meg a horatiusi ódák ismert képei, valamint Ovidius és Claudius Claudianus kifejezései.⁶²

Epigr. ÁBEL 101–102. 1. 19–21. Nec Phoebus magis aut *pater Lyaeus*

Illis, quam puer *imperat Cupido*.

Nec sane mea tam potens *Thalia* est

25. *Ipsae, inquam, potius lyra sonanti*

Pont. Hend. I 17, 35. Sic somni *pater* imperat *Lyaeus*.

Pont. Hend. II 23, 6. praescribit Venus, *imperat Cupido*.

Cat. 43, 4. *nec sane* nimis elegante lingua

Pont. Amor. I 26, 2. da nostro, *mea*, Compatri, *Thalia*, (Epigr. I 347, 1.)

Pont. Hend. I 1, 8. dum lactis salibus *sonante plectro*

Cat. 10, 18. „*non*”, *inquam*... 13, 6. *Haec si, inquam*, (Epigr. I 331, 9. *Non, inquis*)

⁵⁸ Joann. Sag. ÁBEL 102–103. 1. 1–2. – Cat. 99, 2. – Pont. Amor. I 22, 2. – Lygd. 1, 25.

Joann. Sag. ÁBEL 102–103. 1. 3. – Cat. 3, 5; 14, 1; 82, 2. – Pont. Amor. I 26, 3, 6.

9. – Pont. Hend. I 17, 12; I 25, 8.

11. – Ov. am. 1, 4, 3.

15–16. – Hor. C. 1, 33, 2–3.

17–18. – Lygd. 4, 57; Ov. ars am. 1, 37.

23. – Prop. 4, 1, 64.

34. – Pont. Amor. I 8, 7; I 28, 19.

35. – Prop. 3, 3, 52; 2, 10, 26.

⁵⁹ Martialisra valló megfogalmazások:

Joann. Sag. ÁBEL 100–101. 1. 5. – Mart. I 25, 2; IX 77, 4.

48. – Mart. I 52, 4.

26. – Mart. XII 79, 3; II 23, 1.

Pontano verseinek reminiscenciái más janusi versekben:

Epigr. II 6, 1. – Pont. Amor. I 8, 4. – Epigr. I 75, 9–10. – Pont. Amor. I 26, 10.

Epigr. I 349, 7–8. – Pont. Hend. II 4, 9, 13. – Epigr. ÁBEL 98, 3. – Pont. app. 1. 15.

El. I 6, 34. – Pont. De amore con. II 7, 12.

El. I 9, 83. – Pont. Amor. II 3, 85. – El. I 9, 13–14. – Pont. Amor. II 2, 66.

⁶⁰ HUSZTI, *i. m.* 189. Hivatkozik rá GERÉZDI Rabán, *i. m.* *A magyar irodalom története 1600-ig*.

Szerk. KLANICZAY T. Bp. 1978. 239. ZALAI, *i. m.* 51. és ADAMIK, *i. m.* 64.

⁶¹ URBÁN, *i. m.* 401–402. és SOMLYÓ, *i. m.* 468.

⁶² Epigr. II 5, 1–3. *Omnis sub nive dum tatet profunda*

Tellus, et foliis modo superbum

Canae dum nemus ingravant pruinæ

Hor. c. I 9, 1. *Vides, ut alta stet nive candidum*

c. I 4, 4. *nec prata canis albicant pruinis* (JUHÁSZ, *i. m.* 182.)

A bevezető képsorokat mindkét költeményben indulásra serkentő felhívás váltja fel, megjelölve az elhagyandó tájat és az új környezetet. A szerkesztésbeli rokonságot a szóegyezések is alátámasztják.⁶³ Catullus verse önmegszólító jellegű, a parancs (*linquantur*) belső indíttatású, a költő türelmetlen indulni akarását az idegen táj (ad claras Asiae urbes) iránti romantikus vágyakozás hatja át. Janus sürgető indulhatnékja külső parancsból ered (*iubemur*). Az ő nyugtalanságából egyszerre törnek elő a Váradhoz fűződő kedves emlékek: a melegvízű források, az antik szerzők műveivel teli könyvtár, a váradi székesegyház arannyal bevont királyszobrai, ugyanakkor az utazás vágyakozásbeli öröme, sürgetése. A statikus leírás ellentétéként mindkét versben a hendecasyllabusos forma fürge iambusai (*pedes citi*) érzékeltetik az utazni vágyás lázas izgalmát. A társakhoz intézett catullusi búcsúszavak (*o dulces comitum valetae coetus*,⁶⁴...) párhuzamként Janus versében humanista propemptikon illeszkedik a vers első három szakaszához.⁶⁴ A refrénre vonatkozóan részben Catullus hatására hivatkozhatunk. Janus költeményei

Ov. Pont. 4, 5, 4. *Tectaque brumali sub nive terra latet.*

Claud. 26, 343–344. ... multos hausere *profundae* | *vasta mole nives*

Claud. 21, 126. Danubium calcabat eques *nivibusque profundum*

127. scandebat cristatus *Athon*...

⁶³ *linquere iubemur* – *linquantur*, *volare ad Istrum* – *volemus ad urbes, comites* – *comitum*, *Zephyrus valetae* (SOMLYÓ, *i. m.* 468. és URBÁN, *i. m.* 401.)

⁶⁴ A vers további szakaszaiban felbukkanó klasszikus reminiscenciák Janus megfogalmazásában szinte újjászületnek, önálló életre kelnek. A költemény könnyed eleganciája, kiforrott hangja, merész szökepei már érett költőre vallanak, szerkezeti és formai megoldásai is a vers 1459-es datálása mellett szólnak. (A kérdéssel kapcsolatos álláspontokkal, valamint a vers nyelvi szerkezetének részletes elemzésével készülő dolgozatomban foglalkozom.)

Néhány érdekesebb nyelvi egyezés:

Epigr. II 5, 7. *Non nos flumina, nec tenent paludes,*

Claud. 5.184–185. ...haud alta vetarent (*flumina*)

Epigr. II 5, 8. *Totis stat rigidum gelu lacunis.*

Verg. georg. 3, 365. et *totae solidam in glaciem vertere lacunae*

Ov. Pont. 4, 7, 8. *Ipse vides rigidio stantia vina gelu.*

Epigr. 5,9–11. *Qua nuper timidam subegit alnum* (Verg. georg. 1, 202.)

Nunc audaux pede contumelioso (Verg. georg. 3, 360–365.)

Insultat rigidis colonus undis.

Ov. trist. 3, 10, 31. *Ouaque rates ierant, pedibus nunc itur, et undas*

Mart. VII 80, 8. (puer) *Sarmatica rigidio ludit in amne rota*

Mart. X 7, 4–5. *Nec te barbara contumeliosi | Calcatum rota conterat...*

Epigr. II 5, 15–17. *Nec quando Zephyrus levi suburgens*

Crispum flamine purpuravit aequor (Gell. 18, 11, 3–4.)

Quam manni rapitunt traham volantem.

Cat. 64, 270. *horrificans Zephyrus proclivas incitat undas*

Cat 64, 9. *ipsa levi fecit volitantem flamine currum*

Ov. am. 2, 16, 49. *Parvaque quamprimum rapientibus esseda mannis*

Epigr. II 5, 19. *Ergo vos calidi, valetae, fontes.*

Plin. nat. 31, 7. *fontes calidi perquam salubres*

Epigr. II 5, 26. *Tot claris veterum referta libris*

Hor. sat. 2, 6, 61. *nunc veterum libris, nunc somno...* (Vö. El. I 9, 43.)

Epigr. II 5, 28–29. *Nec plus Castalios amant recessus*

Vatum numina, Mnemonis puellae

Mart. VII 63, 3. *Pierios tantum vati placuisse recessus*

Ov. met. 15, 622. *Pandite nunc, Musae, praesentia numina vatum* (Ov. ars am. 3, 347.)

Epigr. II 5, 32. *Quos nec sacrilegus perussit ingis.*

Lygd. 5, 11. *nec nos sacrilegos templis admovimus ignes.*

Epigr. II 5, 38. *Dextra belligeram levass securim,*

Mart. V 24, 11. *Hermes belligera superbus hasta.*

Epigr. II 5, 37–41. – AP 9, 90. (Alpheios)

közül csak kettőben (Epigr. II 5; EL I 11.) található meg ez a ritkábban előforduló formai jelenség. Catullus 61. carmenjében különböző refrénsorok ismétlődnek, míg a 62. carment állandó refrén („*Hymen o Hymenae, Hymen ades o Hymenae!*”) kíséri végig. Szintén refrénes szerkezetű a 64. carmenben a Párkák jóséneke (64 323-381.)⁶⁵

Az elemzés második részében a janusi elégiák Catullus-hatásaira szeretnék vázlatyszerűen rámutatni. Janus elégiáinak motívumanyaga igen sokrétű az Augustus kori elégikusokon kívül helyet kapnak bennük Vergilius, Horatius, Catullus és Martialis alkotásai is. A nyelvi hatásoknak ez a sokszínű változatossága azt mutatja, hogy Janus nem csak a szorosabb értelemben vett antik elégiákat tekintette mérvadónak, mint ahogyan elégiái sem az ismert műfaji, tartalmi jellegzetességeket tükrözik vissza, s csupán a formai kritérium (disztichon) képez összekötő szálát e témájukat tekintve igen széles skálán mozgó költemények között. Elégiáinak egyik tartalmilag elkülöníthető csoportját a barátokhoz írt versek alkotják. Janus és Galeotto Marzio egymáshoz írott költeményeinek visszatérő motívuma a Vergilius és Horatius közötti költői, emberi barátság horatiusi megfogalmazásából merített gondolat.⁶⁶ Catullus verseiben a barátság, a hűség és a szerelem gyakran jelennek meg összetartozó fogalmakként, s olykor Catullus az azonos terminológiával is jelezni akarja, mennyire fontos értéket képviselnek számára ezek. Janus a *Prudentissimo iuris consulto Bartholomaeo Cevolae Veronensi* c. elégiájában a 109. carmen híres sorát használja fel barátságuk méltatására.⁶⁷

El Ábel 95–98. 1. 19–20. *Huius amicitiae stabit venerabile foedus*
Narrabunt *nostram* saecula futura *fidem*.

Janus szinte tudatosan említi egymás mellett a catullusi szerelemfelfogás két legfontosabb elemét (fides, foedus), s azonos értékartalommal vonatkoztatja barátságukra e Catullusnál is összefonódó (76, 3; 87, 3) fogalmakat. Az említett catullusi sor megtalálható egy másik barát, Baptista Guarino Janushoz írott versében (*Baptista Guarino ad Janum Pannonium*).

Ábel 149–150. 1. 11–12. *Hoc mihi cuncta modo fient communia tecum,*
Praecipit, ut *sanctae foedus amicitiae*.

A catullusi terminus (foedus amicitiae) rejtőzik Janus *Laus Andreae Mantegnae, pictoris Patavini* c. elégiájának negyedik sorában, kissé módosított megfogalmazásban.

El. I 2, 3–4. *Talis cum Iano tabula Galeottus in una*
Spirat *inabruptae nodus amicitiae*.⁶⁸

A Bartholomaeo Cevolához írt elégia kapcsán egy másik catullusi eredetű gondolatra is felfigyelhetünk. Catullus a Lesbia-szerelem önfeledt napjaiban így kiált fel: „*O lucem candidiore nota!*” (107 6.) A 68. carmenben újra szerelmük boldog napjait idézi ez a kép: „*quem lapide illa dies candidiore notat.*” (68, 148.). A keserűség, a fájdalom mélypontját jelző, a kinnal játékosan dacoló 8. carmenben a múlt derűs szerelmi játékaira (multa iocosa) emlékezve ismét visszatér kapcsolatuknak ez az egykor kedves

⁶⁵ Refrénszerű sorismétlések az antik irodalomban:

Verg. ecl. 8. – Theokritos: 2. idill, Pervigilium Veneris, Ov. am. 1, 6.

⁶⁶ Hor. c. 1, 3, 7–8. *reddas incolumem precor, et serves animae dimidium meae*
Epigr. I 137, 7–8. *Quodsi te incolumem supperi, Galeotte, reservant*
Dimidia videor parte valere mei.

Gal. Mart. ad Joann. Pann. (ÁBEL 144–145. 1.) 35–36.

Fata, precor, servate meum per saecula Johannem,
Dimidiumque animae, tu quoque Parca, meae.

⁶⁷ Cat. 109, 6. *aeternum hoc sanctae foedus amicitiae.*
(Ov. Pont. 2, 3, 19. *Illud amicitiae quondam venerabile numen*)

⁶⁸ Stat. silv. 5, 1, 44. *inunxit inabrupta concordia longa catena*

szokása, emléke: „*Fulsere quondam candidi tibi soles,*” (8, 3.) „*Fulsere vere candidi tibi soles.*” (8, 8). A „*candidus*” jelző egyszerre utal szerelmük eleven-fehéren izzó, felhőtlen napragyogására és a „*candidus lapis*”-szal⁶⁹ megjelölt boldog, szerencsés napokra. Janus elégiájában az igaz barátság örömteli napjait idézi fel a hasonló módon megismételt gondolat, míg a kedvező előjelek a catullusi nászdalok hangján barátságuk szerencsés csillagzat alatt történő indulását jelzik.⁷⁰

El. Ábel 95–98. 1. 1–4. *Iure fuit nobis niveo notanda lapillo*
Iure beata fuit, Bartholomaeae, dies,
Quae nos alitibus faustis et sidere dextro
Notitiae primos fecit habere gradus,

Janus elégiáinak egy másik összetartozó csoportját képezik az epithalamiumok. Ezekben a catullusi nászdalok ismert motívumai ritkábban fordulnak elő, többnyire mitológikus elemekkel, panegyricus-szólamokkal tarkítottak e költemények, s beülik a lakodalmi szokások, a csipkelődő versikék (*Fescennina iocatio*) csaknem teljességgel hiányoznak.

Az *Ad Antonium Mariam, de coniuge ducenda* c. elégiában Janus mindkét catullusi nászdalból (Cat. 61. és 62. c.) beépít egy-egy áruklodó kifejezést.

El. II 12, 24–25. *Fundemusque preces et pia vota Deis,*
*Ut te dignentur casta donare puella,*⁷¹

A másik catullusi reminiscenciát a versbe ékelt Venus-himnuszban (El. II 12, 31–40.) rejti el Janus. A lucretiusi pátosszal (*Lucr.* 1, 2.) induló himnusz folytatásában Janus felhasználja Tit. Vesp. Strozza hasonló tartalmú sorainak egyikét (El. II 9, 252)^{71a} majd a catullusi (Cat. 36, 11–15; 64, 96), vergiliusi (*Verg. Ae.* 10, 51, 86; cat. 14, 2.) és horatiusi (*Hor. c.* 1, 3, 1; 1, 30, 1–2.) fohászokhoz hasonlóan Venus híres kultuszhelyeit sorolja fel. Az istennő kíséretének megjelenítése Ovidius Venus-invokációjából (*Ov. fast.* 4, 1. „*Alma, fave,*” dixi „*geminorum mater Amorum!*”) és Beccadelli *Laus Elysiae* c. verséből nyeri eredetét.⁷² A Paris ítéletéhez kapcsolódó mitológiai történet mesterien tömör megfogalmazásában Janus ügyes kombinációval illeszti egybe Strozza, Catullus, Ovidius és Vergilius vonatkozó versrészeit egy-egy kifejezését.⁷³

⁶⁹ El. I. 3, 40. *Tempora signabit candidus illa lapis.*
El. I 5, 44. *Quam niveus prisco signet honore lapis.*
Pro pac. Italia 103. Tandem se nobis niveo lapillo obtulit una dies.
(Vö. *Hor. c.* 1, 36, 10. – *Mart.* VIII 45, 2; IX 52, 5; X 38, 4; XI 36, 2.)

⁷⁰ Cat. 61, 19–20. (*bona alite*) Cat. 61, 166. (*omine bono*)
Cat. 64, 329. (*fausto sidere*)
(*Ov. met.* 4, 59. *notitiam primosque gradus vicinia fecit.*)

⁷¹ Cat. 62, 23. *et iuveni ardenti castam donare puellam*
^{71a} El. II 12, 32. *Quicquid elit tellus, gignitur officio.*

El. II 9, 252. *Quicquid alit tellus, aequora quicquid alunt.*

⁷² *Ov. am.* 1, 2, 23. *Necte comam myrto, maternas iunge columbas!* *Becc. Herm. app.* 6, 14.
Te Charites sociant, te comitatur Amor. (Wolff–Untereichen 168.) Beccadelli *Hermaphroditus*át Angelo OTTOLINI (Milano 1922.) és Fr. Wolff–Untereichen (Leipzig 1908.) kiadásának számozáása szerint idézem.

⁷³ El. II. 5, 1. *Arbiter Idaeus quamvis sua praemia nondum*
Cat. 61, 18–19. *...venit ad Phrygium Venus iudicem...* (Vö. *Hor. c.* 3, 3, 19.)
(*Verg. Ae.* 7, 364–365.) *...Phrygius... pastor [...Helenam vexit ad urbes?]*
(*Iliacas domos* – *Hor. c.* 1, 15, 36; *Ov. trist.* 1, 5, 60, *Lucan.* 10, 61.)
(*per freta longa domos* – *Ov. fast.* 5, 660; Vö. *Ov. her.* 16, 21–22.)

El. II 12, 39–42. Huc ades, et niveas frenis *adiunge columbas,*
Te Charites, geminus te comitetur Amor.
Et quoniam duce te, *Phrygius sua praemia iudex,*
Vexit ad Iliacas, per freta longa, domos;

A leendő feleség szépségének nyelvi megőrkítésében Beccadelli, Ovidius és Claudianus gondolatai ötvöződnek. ⁷⁴

El. II 12, 89–92. Sit *facie praestans,* ut sidera vincat ocellis,
Eius sit formae, *forma secunda, tuae.*
Purpureisque genis candorem misceat; *aequent*
Lactea colla nives, rubra labella, rosas.

Az elégiában szereplő „*bella puella*” és „*mollis Arabs*” kifejezések bár megtalálhatók Catullusnál is, szövegkörnyezetük inkább Tibullus (és Ovidius) hatására vall. ⁷⁵

A Mattheo Herba és Margarita Costabilis lakodalmára írt nászénekekben (El. II 14.) Janus Catullus 61. carmenjéhez hasonlóan ábrázolja Hymenaiost, a nászistent. ⁷⁶

El. II 14, 3–8. Huc potius, roseo *redimitus tempora,* vinclo
Legitimas dextra concutiente faces,
Huc ades, et taedis faveas, Hymenaeae, maritis,
Haec est tutelae, subdita cura, tuae.
Tu mea plectra move, dignis ut versibus aequem
Sponsorum laudes, tu mea plectra move.

Beccadelli említett költeményének sorait e nászdalban is felfedezhetjük egy catullusi eredetű formai megoldás (Cat. 78, 4; 78b, 1.) párhuzamként. ⁷⁷

El. II 14, 9–11. Te duce, pulcher Hymen Mattheo iungitur Herbae
Costabilis casto, casta puella, viro.
Ambo pares, ambo multa virtute decentes,

A vers zárósorában a catullusi nászdalok egyik kedvező előjelét szintén szerepelteti Janus. ⁷⁸

⁷⁴ Becc. Herm. app. 6, 3–4. *Colla nives, et labra rosas, et lumina*
vicunt sidera, culta Helene, nuda Diana dea es.
facie praestante – Ov. fast. 3, 467; *purpureis genis* – Ov. am. 1, 4, 22.
forma secunda, tuae – Ov. am. 1, 13, 44; *lactea colla* – Mart. I 31, 6; Verg. Ae. 8, 660.)
Claud. 10, 265... non *labra rosae,* non *colla pruinae* (Vö. Mart. IV 42, 5–10.)
non *crines aequant violae,* non *lumina flammae.*

⁷⁵ El. II 12, 86. *Quae legit in silva divite mollis Arabs.*
Tib. 2, 2, 4. *quos tener e terra divite mittit Arabs.*
El. II 12, 48 – Vö. Lygd. 4, 52. Ov. am. 1, 9, 6; ars am. 1, 50. (Tib. 1, 6, 83.)

⁷⁶ Cat. 61, 1. *cinge tempora floribus* (Lygd. 4, 23. *redimitus tempora*)
Cat. 61, 14–15. *pelle humum pedibus, manu | pineam quate taedam.*
(legitimas faces – Lucan. 2, 356.; *tutelae, subdita cura, tuae* – Ov. rem. am. 78.)
(tu mea plectra move – Claud. De rapt. Pros. praef. 50.)
Cat. 62, 5. Hymen, o Hymenaeae, *Hymen ades o Hymenaeae!* (Cat. 61, 42–45.)

⁷⁷ Becc. Herm. app. 6, 20. Scilicet et *casto casta puella* places
22. *Clari ambo. et claris moribus ambo pares.*

⁷⁸ Cat. 61, 19–20. *bona cum bona | nubet alite virgo.*
Catullusi nászdal-motívumok más janusi epithalamiumokban:
El. II 15, 33 – Cat. 62, 39. (*Ut flos...*)
El. II 12, 21–22. – Cat. 61, 38–40.

Az *Ad Somnum* c. elégiájában Janus az Álomistent a hagyományos invokáló formulával (huc ades) és lakhelyeinek felsorolásával idézi meg. Az istenség kegyes, szelíd (lenis) megjelenését, álmot, nyugtot adó segítségét ugyanis kultuszhelyeinek vagy ismert mitológiai környezetének minél tökéletesebb ismerete biztosítja,⁷⁹ s ehhez Janus Ovidius, Vergilius. Homerosz és Catullus ideillő leírásait sorakoztatja fel tudós költőre való mitológiai tájékozottsággal.⁸⁰

El. I 11, 1–10. *Cimmeria* seu *valle* iaces, seu *Noctis opacae*,
Axe sub occiduo *mollia strata* premis;
Seu tua, gentili madidum te nectare, *Lemnos*,
Pasitheae tepido detinet *in gremio*;
Seu Iovis ad mensas, resides conviva, supernas,
Inter siderei, Numina sancta, poli;
(Nam quis tam mitem *crudelibus* inserat *umbris*,
Orci qua *fauces*, horrida monstra, tenent?)
Huc ades, o hominum, simul et rex, *Somme Deorum!*
Huc ades, et placidus, languida membra leva!

Befejezésül a janusi panegyricusok néhány catullusi vonatkozását szeretném bemutatni. Janus panegyricusairól általában megállapítható, hogy e hosszabb epikus művekben a szerkesztési elv sokkal lazábban érvényesül, a sokszálú cselekmény-folyamban olykor szinte már improvizációszerűen folynak egybe a különféle antik motívumok. Az Anjou Renéről írt dicsőítő költeményben (*Panegyricus in Renatum* – Ábel 131–144. 1.) a Renét magasztaló sorok a panegyricus-szerkesztés szabályait követve nemzetsége méltatásával kezdődnek. A Nagy Károlyt ősenek valló dinasztia híre még a távoli indusokig is eljutott, s nála nagyobbat, jelesebbet sem napkeleten, sem napnyugaton nem látott az „áldott napfény izzó atyja” – írja Janus. E rövid földrajzi leírásban Catullus 11. carmenjének egyik azonos megfogalmazású sorát fedezhetjük fel.⁸¹

ÁBEL 109–119. 1. (*Jannus Pannonius ad Franciscum Barbarum*)
314. O nimium *tali* felicem *coniuge* nuptam,
322. O iuvenem rursus *tali consorte* beatum! (Claud. 18, 148.)
339–340. ...*tollebat* amicos | ...*radios*...*vesper*.

Cat. 62, 59. Et tu ne pugna cum *tali coniuge*, virgo.

Cat. 62, 1–2. ... *Vesper* Olympo | expectata... *lumina tollit*.

ÁBEL 109–119. 1. 7. *auribus dignum* tuis – Cat. 56, 2. *dignamque auribus*

Vö. Epigr. I 384, 2. *Auribus* et *dignas esse putare* tuis. (Cat. 1, 4.)

⁷⁹ A janusi invokációkkal kapcsolatban lásd: El. II 1, 1–8. (Apolló)

El. II 12, 31–40. (Venus) és El. I 11, 1–10. (Somnus)

⁸⁰ Ov. met. 11, 591–592. Est prope *Cimmerios* longo spelunca *recessu*

mons cavus, ignavi *domus* et penetralia *Somni*:

Hom. Il. XIV 230, 233, 260, 269. (*Lemnos*, *Nox*, *Pasitheia*)

(*noctis opacae* – Verg. Ae. 8, 658; *mollia strata* – Claud. 26, 352–353.)

Cat. 63, 42–43. ibi *Somnus* excitam Attin fugiens citus abiit

trepidante eum *recepit* dea *Pasitheia sinu*) (HORVÁTH, *i. m.* 387.)

El. I 11, 7–8. – Vö. Verg. Ae. 273, 390. (HORVÁTH, *i. m.* 388.)

(*crudelibus umbris* – Verg. Ae. 1, 547; Claud. De rapt. Pros. 2, 251.)

Ov. met. 11, 623. „Somne, quies rerum, placidissime, *Somme Deorum*,

El. I 11, 11. – Stat. silv. 5, 4, 7–8.

⁸¹ Cat. 11, 2–4. sive *in extremos penetrabit Indos*

litus ut longe resonante *Eoa* | tunditur *unda*

(Poet. Lat. min. V.) ed. E. BAEHRENS Lipsiae 1883. 401.

Ábel 131–144. 1. 77–81. *Gallica progenies toti notissima mundo*
Extremos celebri fama penetravit ad Indos,
Qua nullam lucis genitor videt igneus almae
Maiorem in terris, seu ponto emergit Eoo,
Seu prono Herculeas illuminat axe columnas.

Catullus 64. carmenjére utaló (catullusi) reminiszenciákat találunk Janus legsikeredettebb, legele-
gánsabb kidolgozású epikus művében, a *Guarino-panegyricus*ban.⁸² A claudianusi panegyricusok há-
gyományát követő *Praefatio*ban Janus Statius *Achille*sének egyik részletét (Ach. 1, 188–193.) fogal-
mazza át annak illusztrálására, hogy a költői mesterséget kitanult tanítvány (*Achilles-Janus*) addig nem
dalolt a Statiusnál felsorolt mitológiai alakokról (a föld szörnyeit elpusztító *Hercules*ről, a bebryx
Amykost öklével leterítő *Polydeukés*ről, a labirintus útvesztőiben bolygó *Theseus*ről és a *Peleusszal*
frigyre lépő *Thetis*ről), míg el nem zengte mestere (*Chiron-Guarino*) dicséretét. A *Theseus-történetre*
vonatközo statiusi sort Janus a par excellence irodalmi párhuzam, a 64. catullusi carmen egyik árulkö-
dő kifejezésével formálja meg.⁸³

Pan. in Guar. Praef. 1–8. *Phillyridae monitis cum profecisset Achilles*
Edoctus pariter gramina, tela chelyn,
Non labyrintheos relegendem Thesea flexus,
Ante nec Alcidae monstra perempta manu
Nec saevum Oebalio prostratum Bebryca caestu
Nec matris fertur concinuisse toros,
Semiferi laudes quam praelusisse magistri:
Illa fuit tenerae prima Camena lyrae.

A főként vergiliusi (és horatiusi) versrészletekben bővelkedő, sokszínű kompozícióban Janusnál is szín-
re lépnek a Párkák, hogy megjövendöljék (*vaticinatio ex eventu*) az emberi közöny és a folytonos há-
borúk miatt hallgatásra kényszerülő Múzsáknak *Guarino* megszületését, aki életre kelti (*vivificat*) újból
a holt görög és latin nyelvet, s megteremti ismét Itáliában a Múzsák aranykorát. Bár a Párkák szerepe
Janus költeményében eltér a catullusi mintától (Cat. 64, 305–383.), és inkább Vergilius negyedik eclogájá-
nak próféciáival mutat egyes helyeken rokonságot, a jóslatot indító verssor csaknem megegyezik a catul-
lusi megfogalmazással.⁸⁴

De vir. ill. (*Traianus*) 3. *Inclitus extremos penetravit victor ad Indos*
ÁBEL 131–144. 1. 79–80 – Hor. c. 1, 3, 15–16. (*ponto Eoo* – Stat. Th. 3, 35.)
| *genitor igneus* – Stat. Th. 2, 149 | *Herculeas columnas* – Sil. It. 1, 142.)
– Stat. Ach. 2, 2–3.

(Stat. Th. 1, 157–158. *limes uterque poli, quem Sol emissus Eoo*
cardine, quem portu vergens prospectat Hiberno.)

ÁBEL 131–144. 1. 83–84. – Claud. 21, 215. – Cat. 7, 4–5. (*iacet inter*)

⁸² *Panegyricus in Guarinum Veronensem* (TELEKI I. 1–59.)

(iterum edidit Ladislaus JUHÁSZ Bp. 1934.)

⁸³ Stat. Ach. 1, 188–193. ... canit ille libens immania laudum

semina: quae tumidae superarit iussa novercae
Amphitryoniades, crudum quo Bebryca caestu
obruerit Pollux, quanto circumdata nexu
ruperit Aegides Minoa brachia tauri,
maternos in fine toros...

Cat. 64, 114. *ne labyrintheis e flexibus egredientem*

(Ov. ars am. 1, 11. *Phillyrides puerum cithara perfecit Achillem*)

(Claud. 7, 60–62. ...non ocus hausit Achilles

semiferi praecepta senis, seu cuspidis artes
sive lyrae cantus medicas seu disceret herbas.)

⁸⁴ Cat. 64, 321. *talía divino fuderunt carmine fata,*

Figyelmet érdemel a megoldás, amellyel Janus a catullusi mondatot átalakítja. A „*divino carmine*” kifejezést meghagyja eredeti metrikai pozíciójában, míg a catullusi „*fuderunt fata*” alliterációt ügyes változtatással az azonos metrikai értékű, hasonló tartalmú, szintén alliteráló „*sanxerunt sortes*” kifejezésre cseréli fel. A Múzsáknak oly kedves városról, Veronáról szólva Janus annak egykori híres szülötteivel (Catullus, Plinius) emeli azonos rangra apjaként szeretett és tisztelt tanítómesterét, Guarinót.⁸⁵ Catullus nevének említése a Guarinót dicsőítő költeményben több szempontból is tudatosnak tekinthető. Guarino fontos szerepet töltött be a catullusi szöveggyománányozásban, s ferrarai iskolájában az ő tanításának köszönhetően ismerte meg Janus Catullus költészetét.⁸⁶

Végére érve e további adalékokat igénylő filológia összehasonlításnak, megállapíthatjuk, hogy Catullus könyvecskéje viszonylagosan kicsiny terjedelme ellenére maradandó nyomokat hagyott Janus költészetében. A sokoldalú Guarino-iskola mesterséget is elsajátítható rendszerében az antik irodalomban egyedülállóan szubjektív hangú (különc) catullusi költészet eleve kisebb szerepet kaphatott, mint Vergiliusé, Ovidiusé, Claudianusé, Statiusé vagy Lucanusé. Míg Beccadelli főként az erotikus epigrammák mesterét, az „*obscenitatum magister*” látja meg Martialisban (és Catullusban), addig Janus epigrammaköltészetét a Guarino-féle oktatási rendszerben nem szereplő (Epigr. I 127, 3. „*Non haec tu, venerande, doces, Guarine, fatemur,*”) bilbilisi költőben elsősorban az elmés tréfák, a szelleműs szójátékok, a csipős élcek atyját, a „*sal Romanus*” elsőszámú képviselőjét tiszteli, fedezi fel rokon világot választó versei számára. Janus számára Martialis a „*festiva epigrammata*” legtökéletesebb („*optimatum*”), aristophanesi rangú (Geil. praef. 20.) Aristophanes (ille *homo festivissimus...*) művésze (Epigr. I 37, 2. *Festivissimus* ille *Martialis.*) Bár a catullusi carmenek a fent említett költők műveinek hatásával nem vetelednek, bizonyíthatóan fontos részét képezték Janus költői eszköztárának.

Az elemzésben alkalmazott többsikű megközelítési módszer segítségével láttatni akartam mindazokat a kor költészetesztétikája által megkívánt „*poeta doctus*”-i erényeket, amelyek birtokában a janusi ingenium a maga ezerarcú költői világát megteremtette. Ha ezek által mélyebb betekintést nyerhettünk a janusi versszerkesztés utánozhatatlanul precíz asszociációkból eredő nyelvi, gondolati kölcsönzéseibe, biztos költői tudáson és az antikvitas irodalmának tökéletes ismeretén alapuló műhelytitkaiba, talán még jobban „ismerni és szeretni” fogjuk a költőt, aki „*Helicon zöldkoszorús szüzeit elsőként hozta magyar földre.*”

⁸⁵ Pan. in Guar. 1054–1055. Inde olim *vestrum* scitis prodisse *Catullum*
Plinius inde satus, sed nunc venit altior illi

⁸⁶ URBÁN *i. m.* 397.

TELEKI II. 668. (*Ad Ianum Pannonium Baptista Guarinus*)

72–73. *Discis quae tanti, sit medicina mali*

Gramina quae pandat Macer, et quid Musa Catulli,

E helyen is szeretnék köszönetet mondani *Borzák Istvánnak*, *Bollók Jánosnak* és *Adamik Tamásnak*, akiknek a kézírathoz fűzött megjegyzései, észrevételei segítséget nyújtottak e problémákör kidolgozásában, a pontatlanságok és a tárgyi tévedések kiküszöbölésében.

DES INFLUENCES DE CATULLE DANS LA POÉSIE DE JANUS PANNONIUS

Partant de l'étude de László Urbán, intitulée *Les lectures de Catulle de Janus Pannonius*, l'auteur de ce travail analyse les identités ultérieures de la poésie de Catulle et de Janus. Après l'appréciation sommaire de la littérature spéciale, il examine le rôle des réminiscences catulliennes des épigrammes de Janus. Il traite les motifs catulliens empruntés dans un rapport étroit avec les influences poétiques se faisant valoir parallèlement dans la poésie de Janus, et il appelle l'attention sur le fait que, dans les poèmes de Janus, les emprunts de langage contiennent souvent des renvois poétiques conscients se rapportant aux ouvrages originaux. C'est l'analyse détaillée des rapports catulliens de la correspondance poétique entre Janus Pannonius et Giovanni Sagundino et du poème intitulé *Abiens valere iubet sanctos reges Waradini* qui constitue le noyau central de son analyse. En examinant les motifs poétiques des élégies et des panégyriques de Janus, il indique quelques parallélismes caractéristiques et de composition des *epithalamiums* catulliens. Dans sa comparaison, il utilise l'influence des poètes contemporains (Beccadelli, Strozza, Pontano) sur Janus, pour illustrer que Janus ne connaissait pas seulement la littérature de l'antiquité, mais qu'il avait une expérience extraordinaire dans le monde de la poésie contemporaine aussi.

A CONSULTATIO MAGYARORSZÁGON

A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez

I.

Thomas Lansius tübingeni jogász 1613-ban, egyetemének székhelyén vaskos könyvet jelentetett meg *Consultatio de principatu inter provincias Europae* címmel. A kötet – minden fontosabb európai ország mellett és ellen elmondott beszédek formájában – arról szól, hogy melyik Európa első állama, s ez – az ajánlás írójának és címzettjének személyéből következtethetőleg – nem lehetett más, mint Germania. Az Ajánlást ugyanis Frigyes Achilles württembergi herceg írta Mátyás császárnak, a mi II. Mátyás királyunknak címezve: megemlítette benne, hogy eme consultatió testvérén, Magnuson kívül még két szász és egy schleswing-holsteini herceg vett részt, a várható konklúziót pedig a következő zengzetes, magyarra megfelelőképpen nehezen lefordítható mondatba foglalta: „deprehendo, in toto terrarum orbe nihil Europa praestantius, et in Europa nihil Germania nobilius, et in Germania nihil imperatore Matthia augustius reperiri: hoc ipsum in argumentum arripere volui”. Az Ajánlást a második kiadásban (1620) Lansius János Frigyeshez, a ténylegesen uralkodó württembergi herceghez, Frigyes Achilles apjához adresszált előszava követi, 1620-as keltezéssel. A professzor szükségesnek tartotta megírni benne, hogy a könyvet Rómában indexre tették, majd reményét fejezte ki, hogy az új kiadást a címzett éppúgy kegyelmes patrocíniumába veszi majd, mint a korábbi.¹

Magának a consultatióknak mibenlétéről minden más lényeges tudnivaló Lansiusnak az olvasóhoz címzett, 1613-ból datált Praefatiojában és egy utána lenyomatott meghívólevélben olvasható. A tudós jogász először is hangsúlyozta, hogy a kiadott könyv tartalmát, mármint az egyes országok mellett és ellen elmondott beszédekét, sem az antik Róma szenátusi határozataként, sem a Szent Birodalom szankciójaként nem szabad felfogni, hanem minden csak önálló vélemények senkit nem sértő, szabad kinyilvánításának értendő benne. A nézetek eltérésének lehetséges voltát a későhumanista literátus korára roppant jellemző módon a következőképpen magyarázta: idézett két, egyenként 11 egytagú szó-ból álló hexametert (az egyik a jó, a másik a rossz dolgok katalógusát tartalmazza):

Lex, Rex, Grex, Res, Spes, Ius, Thus, Sol, Sal, (bona) Lux, Laus;

Mars, Mors, Sors, Fraus, Fex, Styx, Nox, Crux, Pus, (mala) Vis, Lis,

majd kifejtette, hogy az értelem és a versforma megsértése nélkül 39, 916, 800 változat készíthető belőle, leírása egy embernek 91 éve és 49 napjába kerülne. A consultatio résztvevőiről azt mondja el, hogy ifjú hercegek és a német nemesség színe-java, összesen 21 személy tartotta. Erre következik aztán Johann Joachim von Grünthallnak, a tübingeni Collegium illustre vezetőjének² (ephorus) az

¹Lanisusról: Christian Gettlieb JÖCHER, *Lexicon III*, Leipzig, 1750, 2271; J. Chr. ADELUNG, *Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jochers allgemeinem Gelehrten Lexicon III*, Leipzig 1284–1285; *Allgemeine Deutsche Biographie XVII*, 700. A könyvről: Waldemar ZACHARASIEWICZ, „Johannes Kepler, James Howell und Thomas Lansius. Der Wettstreit der europäischen Nationen als literarisches Thema im 17. Jahrhundert” in *Johannes Kepler 1571–1971. Gedenkschrift der Universität Graz*, Graz 1975, 683–725; az 1613-i tübingeni első kiadást követő továbbiakról: id. h. 690. A Tübingen, 1620-i, második kiadás az Országos Széchényi Könyvtárban, a negyedik (Tübingen, 1635) a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található.

²A Collegium illustreről irodalom: Friedrich SECK – Gisela KRAUSE – Ernestine STÖHR, *Bibliographie zur Geschichte der Universität Tübingen*, Tübingen 1980, 261–262.

egyetem rendjeihez intézett levele: a vezetése alatt álló intézetben lakó fiatalberekben szilárd a meggyőződés, hogy nemcsak karddal, hanem tudással is szolgálniuk kell hazájukat; hogy pedig levelének címzettjei a Collegium növendékeinek közjóra irányuló törekvéséről meggyőződjenek, hallgassák meg 1613 szeptember 26-án és a következő néhány napon a szokott helyen tartandó consultatiót: – azt tehát, ami ezer lapon nyomtatásban megjelent, de a kiadott formában nyilvánvalóan nem hangozhatott el.³

A Collegium illustre lovagi akadémia volt, a consultatio 21 résztvevője kivétel nélkül ennek növendéke; a kor a bontakozó abszolutizmusé, a politikai irodalomban Justus Lipsius *Politica*jának térhódítása, melyben feltűnően hosszú rész olvasható (III, 3–9) a politikai testületek tanácskozásáról. A consultatio ugyanis magyarul „tanácskozás” (így fordította a szót már Veresmarti Mihály a jezsuita Leonardus Lessius Consultatio című hitvitázó művének címlapján),⁴ résztvevői tanácsurak, akik az államformától és az alkotmánytól függően a fejedelem vagy más közéleti személyiség elnöke alatt szenátusban, consiliumban, consistoriumban vagy akár parlamentben fejthetik ki véleményüket; még arról is jelent meg ekkortájt könyv, hogy miként kell a pápai udvarban „tanácskozni”.⁵

A nemességet a politikai életre nevelő, tehát iskolai consultatio kialakulásának az udvarok igénye mellett másik tényezője a későhumanista tudósréteg volt, amely úgy készítette elő vezető szerepre hivatott növendékeit a politikai pályára, hogy a retorikaoktatás új keretéként bevezette a consultatiót: nem tett vele mást, mint hogy az adott esetben tanítványainak tanácsosokká képzését saját hatáskörébe vonta, és a humanista hagyomány birtokában úgy valósította meg, hogy fiktív témákon – Lansius esetében pl. az európai államok elsőbbségének vitáján – tanította az ókori retorika genus deliberativum-nak nevezett beszéd típusát.⁶ A szónok új helyzete és az antikvitás óta teljesen megváltozott közönsége tette aztán szükségessé politikai szakíróknál annak hangoztatását, hogy a tanácskozáson elmondott beszéd ne legyen hosszadalmas és iskolás ízű, tűnjék ki viszont azzal, hogy tömör és szellemes, méltóságteljes és hatásos.⁷

A consultatio szó a XVI–XVII. század fordulóján a nemesek nevelésével foglalkozó iskolákban, a fiktív consiliumok és még serdülőben lévő consiliariusok körében ilyenformán bővült új, speciális értelemmel, és ettől kezdve vált a jövőendő tanácsurak politikai oktatásának egyik gyakorlati eszközévé.

A consultatió elmondott beszéd tehát nem novum, hanem az Arisztotelész óta jól ismert genus deliberativum egyik korhoz kötött változata, új azonban a kerete: nem más ez, mint az ekkor kialakuló legfelsőbb politikai intézmények munkájából absztrahált iskolai oktatási forma, amelyben változtatható számú, de korántsem tetszés szerinti sokaságú tanácsos fejti ki véleményét valamely témáról.

³W. ZACHARASIEWICZ *i. m.* 717–718 szerint a *Consultatio* eredeti formájában (1613) azt tartalmazza, ami ténylegesen elhangzott. Ez az állítás nemcsak azért nehezen elfogadható, mert 1000 lapot még akkor is nehéz felmondani (deklamálni), ha napokat szánnak rá, és diákokról lévén szó, még akkor is valószínűtlen, ha Lansiusnak már eleve döntő befolyást tulajdonít a megfogalmazásban. Az igazság az lehet, hogy mind a csakugyan elmondott beszédek, mind az először kinyomtatottakat Lansius írta, hisz a könyvet 1613-ban meg sem jelenthették volna, ha a consultatio idején nincsen nyomdában a kézirat.

⁴RMNy 1025, 1042; RMK II, 1706 (Pozsony 1640; ezt a kiadást használtam). A könyvben csak az első és az utolsó fejezet címe tartalmazza a *consultatio* szót, másutt *Consideratio* (elmétkedés) áll, s az egésznek különben sincsen köze a politikai irodalomhoz és a Lansiusnál olvasható consultatiohoz, korjellemző viszont mindkét szó használatának változására és jelentésének ingadozására.

⁵Gabriel PALEOTUS, *De sacri consistorii consultationibus* Romae, 1598.

⁶Her. 1, 2, 2: „deliberativum est in consultatione, quod habet in se suasionem et dissuasionem”. A szó megvan Cicerónál és Quintilianusnál.

⁷Hyppolitus a COLLIBUS, *Princeps, consiliarius, palatinus sive aulicus et nobilis* Hanoviae, 1599. A szerző Bodinre hivatkozva mondja, hogy a fejedelemnek tanácsosokra van szüksége (48), a *consultatio* tárgyalásánál Arisztotelészt idézi (232, 243). A *consiliarius* szónoklása: 240–41, 316. Ugyanigy a jezsuita Adam CONTZEN, *Politicozum libri decem* Coloniae, 1629. A könyv már 1632-ben megvult a rend nagyszombati könyvtárában (ma a Budapesti Egyetemi Könyvtárban). A nemesek és a fejedelem ékesszólásáról: IV, 20, 2, 4; VII, 3, 3–4.

A valóságnak megfelelően elnöke van, aki megnyitja és lezárja az ülést, és a consiliariusok az ő felszólítására, meghatározott sorrendben, votumot adnak elő. A szónoklás gyakorlásának eme új kerete az iskolai hagyományban a retorika-oktatás korábban is jól ismert nyilvános rendezvényeire (disputatio, declamatio) kapcsolódott, igen gyorsan helyet kapott a nyilvános szereplésre előkészítő nevelés másik fontos terrénján, az iskoladrámában, s olykor lényegesen megváltoztatva szerkezetét, consultatók sorává alakíthatta át,⁸ az iskolán kívül pedig, a verses vagy prózai politikai röpiratok íróinál, könnyen válhatott a szónoki beszéd, a dialógus, a fiktív levél és más, nagy irodalmi hagyományú szövegtípusok mellett a publicisztika könnyűszerrel elsajátítható irodalmi formájává.

Az iskolai consultatio historikumának felvázolása után sem árt újból, nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a XVI–XVII. században nem minden „Consultatio” címet viselő könyv vagy mű politikai intézményrendszerrel kapcsolatban álló consultatio, mert hiszen Erasmus ilyen cím alatt a török háborúkról írt, s a jezsuita Lessius említett műve sem politikai értelemben vett „tanácskozás”. Még a genus deliberativumot képviselő consultatióktól is elkülönítendőek mindazok a szövegtípusok, amelyekben több személy lép ugyan fel, de hiányzik a tanácskozást kétségtelenné tevő keret: nem consultatio tehát a magyar irodalomban a *Sebes agynak késő sisak* c. verseiklus, mert minden valószínűség szerint metszetgyűjteményt kísérő versekből készül,⁹ s ugyancsak nem consultatio a certamen, amelyben a bor és a víz „pántolódnak”, bár vitájukat bírák döntik el,¹⁰ nem tartoznak ide a dialógusok,¹¹ és nyilvánvalóan nem itt a helye annak a „gúnyvers”-nek sem, amelyben II. Rákóczi György Geleji Katona Istvánnak gyónik.¹²

A „gúnyénekek” vagy az irodalomtörténetírásban szokottabb néven pasquillusok formai szempontból egyszer külön vizsgálatot érdemelnének, mert nem világos, hogy megtalálható-e némelyikben a consultatiók nyoma. A *Régi Magyar Költők Tárá*nak XVII. századi sorozatában eddig kiadottak között a legkorábbról (1606) datáltban először a mindig nőalakként fellépő Magyarország beszél, majd az ország nagyjainak jellemzése vagy önjellemzése következik, az utolsó versszakban (Epilogus) maga a szerző szól a legújabb eseményekről.¹³ Egy 1616-ra kelteztetben ugyancsak Magyarország teszi ugyanezt egyes vármegyékhez és politikuskokhoz fordulva, a végén pedig három versszakban a szerző nyilatkozik;¹⁴ egy 1631-ből származóban a költő beszél egyes személyekhez, versét „Ad lectorem” című, kétstrófás részlettel zárja.¹⁵

A kritikai kiadásban olvasható anyag áttekintése azzal az óvatos megállapítással zárható, hogy a magyar pasquillusokba, galámbbis az 1630-as évekig, nem hatolt be a consultatio; talán azért, mert lassan terjedt a gúnyverseket írók és olvasók körében, s talán maga a pasquillus is más irodalmi kánon hatása alatt alakult ki és fejlődött tovább.¹⁶ Ugyanakkor a külföldön Magyarországról szerzett röpiratok között a XVII. század második felétől már akad néhány ilyen formában szerkesztett broszúra: consultatio a *Der Ungarischen Herrn Consiliariorum . . . Meinungen wegen bestehenden Angriffs auff Wardeyn* (1660 vagy 1661) című, valamint a *Neu-eröffnete sonst allergeheimste Geistlich-Statliche Jesuiter Raths-Stube*, (h. n. 1648).¹⁷

⁸Martin KRAMER, „*Rhetorikunterricht und dramatische Struktur. Am Beispiel der consultationes.*” In *Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, hrsg. v. Albrecht SCHÖNE, München, 1976 c. kötetben (260–74, 300–306); Klaus REICHERT, *Barockdrama und Absolutismus*, Frankfurt/M. 70–71, 89, 184.

⁹RMKT|XVII, 8, 36–107, 507.

¹⁰RMKT|XVII, 8, 427–40, 715–20.

¹¹RMKT|XVII, 9, 269, 657–60.

¹²RMKT|XVII, 9, 221–30, 637–80.

¹³RMKT|XVII, 1, 392–96.

¹⁴RMKT|XVII, 8, 218–24, 541–43.

¹⁵RMKT|XVII, 9, 9–12, 569–71. – TÉGLÁS J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*. Szeged, 1928; VARGA Imre, *A verses nemesi pasquillus*, ItK 1963, 287–302.

¹⁶A consultatióhoz semmi közük a következő pasquillusoknak: EPhK 1903. 445–46; ItK 1909, 476–82; ItK 1914, 451–59; ItK 1941, 297–300; ItK 1965, 297–99.

¹⁷KÖPECZI Béla, „*Magyarország a kereszténység ellensége*”. A *Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp. 1976, 109, 143.

Mindze az kívánom jelezni, hogy a consultatio hazai történetét nagy körültekintéssel kell kezelni: mindenekelőtt gondosan ügyelni, hogy csakugyan megvan-e az elnök és tanácsosok jelenléte által biztosított consultatiós keret; számba venni továbbá, hogy az anyag feltáratlansága vagy szétszórtasága miatt eléggé áttekinthetetlen meghonosodásának története, s legfeljebb jelezni lehet, hogy drámában, röpiratban és deklamációban melyek a legfeltűnőbb, korábban másként minősített, vagy éppen félreértett, hibás szerkesztésű műveknek ítélt példái.

II.

Latin iskoladrámába szerkesztett consultatióról egyelőre nem sokat lehet mondani. A legelső itthon írt, előadott és kinyomtatott consultatiós drámának ma Lackner Kristóf *Cura regía* látszik, amely valóban „udvari ékesszólásra és a szerző politikai elveire oktatja a tanulókat”. A „királyi gond” az adott esetben a királyfiak nevelésének és a trónutódlásnak fontos kérdése; a „certamen-szerű retorikai kifejtés”-en¹⁸ consultatio értendő: a szó is előfordul benne mindjárt a soproni szenátushoz intézett ajánlásban, a Prologusban, az Argumentumban, nem hiányzik a szövegből sem. Az egykori néző meg tudhatta, hogy a tanács összehívása és a határozat felolvasása a titkár feladata, a tagok polgári és katonai méltóságokból állnak, a mai olvasó pedig megállapíthatja, hogy a feltűnően hosszúnak tartott második felvonás azért „jóval több, mint a másik öt együtt”, mert a consiliariusok ebben fejtik ki véleményüket. A tanácsosok helyét a király jelöli ki, számuk 7; ugyanez a gremium összeül még a harmadik, a negyedik és a hatodik felvonásban, s az egyik consultationt külföldi követet bocsát maga elé, kinek idegen nyelvű beszéde balról jobbra olvasott, de jobbról balra haladva írott latin szöveg.¹⁹

Lackner Kristóf nagyműveltségű ember volt. Drámájából kiderül, hogy tudott Montaigne-ről (38), Morus *Utópiájáról* (50), Vesaliusról (41), megfordult egy padovai könyvkereskedőnél (40); világos továbbá, hogy megvoltak a maga megalapozott vallási, művelődési és politikai nézetei. Az előbbi két kérdéskörbe tartozik, hogy nem kedvelte Ramus követőit (35) és a kálvinistákat (49–50), nagyra becsülte Itália, Franciaország és Németország literatúráit (89), ismerte a könyvtárak hasznát (85–86, 77), jól tudta, hogy a szónoki gyakorlat és a dialektika ismerete segítenek a tanácsoshoz illő rögtönzött beszéd elsajátításában (73), gondot fordított rá, hogy jól hangzó politikai aforizmákat tanítson (51, 82). Politikai nézetei hazai és külföldi tapasztalatait tükrözik. Korántsem volt valami kedvező véleménnyel a Birodalom belügyeiről és az egyetemek „doktorocskáiról” (doctorculi, 22), lesújtóan nyilatkozott a keresztény katonaság fegyelmezetlenségéről (101), a tizenöt éves háborúban elkövetett kegyetlenkedéseiről (96), és leírta, hogy a legutóbbi felkelés idején a magyar katonák (Bocskai hívei) ezerszámra adtak el magyar rabokat a törököknek (113–114). Ugyanakkor korántsem ellensége a rendiségnek, mert világosan kijelenti, hogy a határok védelme és a szövetségkötés az országgyűlésre tartozik, ahol „teljes joggal tárgyalnak ezekről és hasonló közjót érintő ügyekről” (70).

A magyarországi consultatio-szerzők között Lackner az egyetlen, aki irodalmi kérdésekről nyilatkozik. Inkább kultúrtörténeti érdekesség, mint témánkhoz tartozó adalék, hogy elítélte, szkita és barbár szokásnak tartotta az asztalok melletti éneklést; valószínűleg ugyanazt, amit kortársa, Schödel Márton a rómaiakig visszanyúló ősi szokásnak minősített.²⁰ Sokkal fontosabb ezúttal, hogy Lackner az Epilogusban az ifjak nevelésének exemplumaként hozza szóba darabját, amely a tényleges látás (per organon visus) és a lelki szemek által (per mentis oculos) teszi láthatóvá mondanivalóját. Tárja az az ősi szónoki téma, hogy a katonák vagy a tudósok hasznosabbak-e az államnak; a kifejtés módja consultatio, melyben tanácsurak adják elő véleményüket; ennek rendelődik alá az egész dráma mint egyedi exemplum: annak bemutatása, hogy Penniniában (Pannonia) a katonaságra kedvet érző királyfi meghal, a tudományszerető dicsőségesen trónra jut, sőt tudós híre által hazája új tartománnyal gyarapodik.

¹⁸ *A magyar irodalom története II*, szerk. KLANICZAY Tibor Bp. 1964, 40.

¹⁹ A kötet leírása: RMNy 1112 (RMK II, 367); a *consultatio* szó a szövegben: 2,104, 105; a szerző *consultatio* szerzőjének nevezi magát (168).

²⁰ Lackner szavai: „Scythicum ac agreste convivorum carmen, pertubati cerebri figmentis vanissimis resertum, non assumis” (*Cura regia*, 69). Schödelnél: *Disquisitio* Argentorati, 1629, A3. (RMK III, 1440.)

Lackner consultatiós drámájának kassai megjelenési helyéből nyilvánvaló, hogy ez a ma elsőnek látszó mű az ország nyugati és keleti sarkában egyformán ismert lehetett, s legalább evangélikus körökben elfogadták és alkalmazták. Az Andreas Gryphius német nyelvű drámájából átszerkesztett és 1669-ben Eperjesen előadott latin Papinianusba mindenesetre a hazaiak iktattak egy teljesen szabályos consultatiót: az elnök maga a címszereplő, aki egy szónoki fordulattal megnyitja a tanácskozást, felteszi a megvárgyalandó kérdést, votumokat kér, majd összefoglalja nem kevesebb mint húsz consiliariusának véleményét.²¹

Az itthoni oktatási viszonyokból adódhat, hogy magyar nyelvű drámából csak évtizedekkel később-ről ismeretes az első consultatio. A ma hozzáférhetőek között az első Miskolczi Zsigmond nagyenyedi tanár Cyrus-drámájában olvasható: ebben a király, egy-egy álmának megfejtésére, két alkalommal hív össze tanácsulést. A consultatio szerkezete abban különbözik az eddig ismertett sémától, hogy előbb a Magusok (bölcsék) megmagyarázzák az álom jelentését, ezután a 6 consiliarius kifejti véleményét a jövődőlésből származó tennivalókról, majd újból a Magusok veszik át a szót és a király ezeknek votumát fejt ki bővebben. A tanácsurak közül ötöt puszta számmal jelölnek a darabban; csak az elsőnek, Harpágusnak van neve: ő az, aki a Magusok összehívását javasolja, s ugyancsak ő, akinek votumára az uralkodó azonnal válaszol. Ugy látszik, hogy a papságnak nagy szerepet juttató drámában (Magusok) az első consiliariusnak valamiféle főminiszteri funkciója van. A Cyrus-dráma második consultatiója abban különbözik az elsőtől, hogy egy Nuncius is fellép benne. Ez a jelenet nem egyéb, mint a követfogadás bemutatása,²² amit már Lackner is színpadra vitt korábban, és amivel a XVII. század politikai írói ugyancsak foglalkoztak.

A latin című, de magyar nyelvű *Comedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum vel actus generalis de Turcis et Hungaris* XVII. század végi iskoladrámáról²³ régóta tudott, hogy egyik intermediuma szoros kapcsolatban áll a Miskolczi Zsigmond játékában találhatóival; tudtom szerint azonban azt még nem mondták ki, hogy consultatiók is összefűzik a két színjátékot: abban kettő, ebben három a számuk. Az első a törökök tartják Izmael elnökletével, 9 consiliariusal, a másodikat Báthory István erdélyi vajda 7-tel, a harmadikat Mátyás király ugyanennyivel. A török tanácskozását Izmael bevezeti és lezárja; az elsőnek szóló consiliarius méltósága abból tűnik ki, hogy votumára Izmael azonnal reflektál, és tanácsosát utódának nevezi („ki lesz utánam a vezér”, 48. sor), tehát neki is afféle főminiszteri rangja van. Minden tanácsúr visel nevet: egyseseket az előtte szóló nevez meg, mások maguk mutatkoznak be, s csak kettőt nem ismerhetett a néző, de az egyiket, a Mekktát kétszer megjár, jóstehetőséggel megáldott és a magyar koronára pályázó Aladár Memhetet a török dolgokban jártas publikum talán ruhájáról ismerhette fel, a másikat pedig csonka kezéről. A darabot egyébként is olyan közönség előtt játszhatták, amely az elszórt török szavak tanúsága szerint tudhatott valamicskét ezen a nyelven.

A Báthory István vezette consultatio azonos lefolyású: az elnöklő vajda tanácsot kér, a consiliariusok megnevezik az utánuk szólókat. A tanácsosok abban állapodnak meg, hogy követet (Orator) küldenek a királyhoz, aki azonnal útnak is indul Báthory István levelével, megjelenik Mátyás udvarában Budán, megtartja beszédét, és átadja a magával hozott iratot. E harmadik, udvari consultatio tehát Lackner egyik felvonásához és a Cyrus-dráma második tanácskozásához hasonlóan követfogadást tartalmaz. A király által vezetett tanácsülés különben rövid, a 7 tanácsos mindegyike csak egy-egy strófát mond, mindegyik megnevezi az utána szólót. A magyarok consultatióiban az elsőnek szónokló tanácsosnak nincs megkülönböztetett szerepe, a Báthory vezette ülésen meg éppen a második consiliarius mondja ki azt a véleményt, amit az elnök aztán határozatba foglal. A magyar nyelvű consultatókhoz azt kell még megjegyezni, hogy a Papinianus-drámában előforduló latin „votum” általában „vox” (voks), a tanácsúr „voxol”, „voxot mond” (votum fert), és a consilium résztvevői magyar részen „Méltóságos Grófok és Tanácsos Urak” Báthory István, „Méltóságos Urak Fő rendek s Nemessék” Mátyás színe előtt.

²¹ ANGYAL Dávid, *Gryphius András a magyar színpadon*, in *Heinrich-Emlékkönyv* Bp. 1912, 75–76. A dráma kézirata: OSzK Quart. Lat 697; a *consultatio*: ff. 9–11. A dráma erősen lerövidített túrócszentmártoni kéziratos vázlatában ugyancsak megtalálható a *consultatio* (ff. 349–51, az MTA könyvtárában mikrofilmen olvasható).

²² *Régi Magyar Drámai Emlékek*, szerk. KARDOS Tibor – DÖMÖTÖR Tekla Bp. 1960, 477–513.

²³ I. m.: II, 515–55. A török *consultatio* fő forrásához: BUSA Margit, *Egy ismeretlen színjáték* ItK 1956, 187–96. A dráma értékeléséről: *RMDE* II, 550, ill. *Prologus* 1026–29 sor.

A kenyérmezei csatáról szóló iskoladrámát azzal szokták kritizálni, hogy magából „a csatából semmit nem látunk”, mert Báthory katonáihoz intézett, egyetlen strófából álló beszédével és egy latin rendezői utasítással, (a törökök megjelennek és gyorsan legyőzöttek) valamint Kinizsi (Kenési) Pál legendássá vált győzelmi lakomájának bejelentésével valóban befejeződik. Nem tudni azonban, hogy a rendező miféle más látványosságokat iktatott még be, és tisztában kell lenni vele, hogy a szerző a kor fogalmai szerint már azzal tökéletesen megoldottnak vélhette drámájának retorikai oktató funkcióját, hogy egyetlen darabba három consultatiót sikerült bedolgoznia.

A két, egymással két vonatkozásban is összefüggő, református iskoladrámával kapcsolatban újból felvehető, de határozottan most sem eldönthető közelebbi vagy távolabbi kapcsolatuk kérdése. A tárgyat összefüggésben először is az merülhet fel, hogy az erdélyi iskolákban hol és mit tanítottak politikából a consultatiókn kívül. Ha Miskolczi Zsigmond színjátékét kétségtelenül Nagyenyeden adták elő az újabb kapcsolat láttán bizonyos valószínűséggel javasolható, hogy a kenyérmezei csatát a maga iskolai céljai szerint dramatizáló szerzőt is az enyedi kollégiumhoz, vagy közvetlen vonzóköréhez kössük. Ami a politikai tanokat illeti, közvetve talán Bethlen Miklós ösztönzésére, közvetlenül Pápai Páriz munkásságára, ebben is az udvari és politikai tárgyú művekre gondolhatunk: a *Pax aulaejára* (1696) és az *Ars heraldicajára* (1694), leginkább azonban az író *Dissertatio politica de arcanis prudentiae in imperando regulis* (1714) című művére, amellyel Bánffy Imre vizsgázott a kollégiumban, és amelynek bizonyossága szerint a „civilis philosophia” a tantárgyak közé tartozott.²⁴

Ami az ismertetett consultatiós drámák nyelvét, stílusát és a szerzők irodalmi műveltségét illeti, hadd utaljak Busa Margit megállapítására, amely szerint az író a kenyérmezei csata előtt török haditanács szereplőit Gyöngyösi István *Porábul meg-éledett Phoenix*ének seregszemléjéből olyképpen állította össze, hogy az ott harci díszben felvonuló török tiszteket tanácsurakká formálta. Gyöngyösinél ez áll:

Gyönek a' Pécslek az Kara Memhettel,
Születése szerént Dalmata nemzettel,
A' min most-is vagyon olly forma termettel,
Noha már korcso súft Török természettel. (III, 3, 19)

Az ismeretlen szerző consultatiójában a consiliariussá átműsített török tiszt így mutatkozik be:

Nékem is köztetek Kara Memhet nevem
Jöllehet énnékem Dalmata Nemzetem,
Mint meg is mutattya az én fris termetem
A kevély Magjarrá készen van fegyverem. ²⁵

Hasonlóképpen simul be minden Gyöngyösi-passzus a szövegbe, melyet mai szemmel olvasva számos antik vonatkozása miatt iskolásnak, egészében véve farsztoán gyöngyösiánusnak találunk, holott talán inkább a XVII. század második felének főúri és művelt köznemesi irodalmának iskolai változatát kell látnunk benne: legalábbis ez derül ki a kor publicisztikai céllal megírt magyar nyelvű consultatióiból.

III.

Az *Egynéhány versben foglaltatott magyarországi uraknak voxoldása* című vers²⁶ történeti háttére a következő: Rottal János, a iudicium delegatum (vagy másként pozsonyi commissio) elnöke 1671. január 21-re tanácskozássra hívott bizonyos főpapokat és főurakat, szám szerint 33 embert, mert Bécsből azt az utasítást kapta, hogy vegye rá a megyéket az országban állomásozó német csapatok eltartá-

²⁴ ItK 1968, 273–83; PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza Bukarest, 1977, 330–40. – Michael STOLLEIS, *Arcana imperii und Ratio status* Göttingen 1980.

²⁵ *A magyar irodalom története* II: 284; BUSA Margit, *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, Bp. 1958, 50–59. és *A kuruc küzdelmek költészete* kiad. VARGA Imre Bp. 1977, 67–76, 750–51.

²⁶ Szövege BUSA Margitnál *i. m.* 84–94 és VARGA Imre közlésében *i. m.* 208–219, 774–775.

sára. A január 22-én megtartott tanácskozáson az elnök kifejtette az uralkodó terveit: ezek ellen ugyan senki nem szólt nyíltan, de mikor Rottal egyenként kérdezte a jelenlévőket, kitérő válaszokat kapott, s végül felszólította őket, hogy írásban fejezzék ki készségüket.

Ha ezt az általában „voxoló vers”-nek hívott verstípust consultatióknak, Lansius Consultatió-ját pedig a politikai nevelés egyik formájának fogjuk fel, a fő különbséget abban láthatjuk, hogy a tübingeni tanácskozás (vagy legalább a kiadott szöveg egy része) szóban, közönség előtt hangzott el, a magyar politikai röpiratként, olvasmánynak készült. Innen az, hogy a consiliariusokat sem az elnöknek, sem az egymás után voksolóknak nem kell megnevezniük, s ugyaninnen származtatható, hogy a Rottal vezetett tanácskozásba elbeszélő részletek keverednek. Az elnök beszédének végén a megjelentek általános hangulatát csupán leírja a szerző (11–12 vsz.), két tanácsos, Kolonics Ferdinánd és Czobor Imre voksa egy versszakba szorul (76), (ennek is fele tisztán elbeszélés), Korompay Péter beszédének csak kivonatát közli (77), amire újból elbeszélő rész következik (78), s az utolsó felszólaló szövegének első két sora ugyancsak narratív jellegű (79). Ugy látszik tehát, olvasásra szánt consultatióba könnyen beszüremkedett a hagyományos elbeszélő modor hatása. Az már a propagandisztikus célból következik, hogy Rottal a tanácskozást nem zárhatta le, hiszen e „voxoló vers”-et éppen az előadói javaslat cáfolására szánták.

Az iskolából átvett forma különben kiváló lehetőséget adott a szerzőnek, hogy saját politikai nézeteit kifejtse. Először is tulajdonképpen választhatott, hogy kit szólaltat meg a résztvevők közül, megengedhette magának, hogy jelen nem lévőkkel beszéltesse (Illésházy György, Korompay Péter), és hogy a felszólalók jellemét, vélt vagy igazi pártállását szabadon, a szembesítés legkisebb veszélye nélkül bemutassa.

Rottal propozíciójához rangjuknak megfelelően az esztergomi (Szelepcsényi György) és a kalocsai érsek (Széchenyi György) szólunk hozzá elsőnek: az előbbi ígér segítséget, de nem mondja meg, hogy mennyit; a második sem zárkózik el a kérés elől, még egy oldalvágást is tesz a kálvinisták ellen, de azt javasolja, hogy a király forduljon a megyékhez, mert „ilyet ég ki hallott, Pozsomban az urak ígértek most adót” (23. vsz.). A leghosszabban beszélő világiak közül az országbíró (Forgách Ádám), Pálffy Miklós Pozsony megyei főispán és Illésházy György sem mondanak nemet, de a teher vállalásának „modalitását” kutatják, a fizetés „alkalmatos rendjét” (28. vsz.) keresik, s attól tartanak, hogy felajánlásuk rendszeres adóvá válhat (34. vsz.). A vonakodók érveléséből teljesen világos, hogy rendi jogokra gondolva húzódoznak: éppen ezeket fejt ki aztán egyértelműen Berényi György és Mórocz István Pozsony megyei alispán. Előadják, hogy adó megszavazása csak országgyűlés feladata lehet, a Rottal vezetése alatti hamissó törvénytelen, erőteljesen védik a nemesi adómentességet, utalnak a Wesse-lényi-szövetkezésre három kivégzettjére (52. vsz.), majd az óvatoskodó vagy magyarul sem tudó (76. vsz.) főurakat támadva Mórocz István ezekkel a szavakkal fejezi be beszédét, és vele az egész tanácskozást:

Ne vessen közöllünk senki az holtakra,
Kik szabadságukért mentenek halálra,
Él sem egy, sem kettő, adózásunk oka,
Ha úgy is, ezerszer légyen kurva anyja.

A másik magyar „voxoló vers”, azaz consultatio, Thököly hadi tanácsa címen ismeretes.²⁷ Történeti háttére röviden felvázolható: Sebestyén Endre címzetes erdélyi püspök 1680 őszén Lipót békeajánlatával Thökölyhez utazott, a kuruc vezér talán október elején tárgyalt vele, s ezután kerülhetett sor „arra a tanácskozásra, melyet Thököly főtisztjeivel tartott”; – magát a verset 1681 április vége előtt írták.

Ha már a Rottal János vezette tanácskozásnál elbeszélő elemek beszüremkedéséről beszélhetünk, itt azt kell megállapítanunk, hogy az egész consultatio narratív keretbe került: a szerző ugyanis azzal a fikcióval lép fel, hogy jelen volt a tanácskozáson, annak mintegy jegyzőkönyvét adja. Ennek következtében elfogadható benne az az elbeszélő részlet, amelyben Thököly az elsőnek, spontánul voksoló „Se-regék”-et csillapítja; – a felszólalások olvasott volta miatt persze itt is felesleges, vagyis az olvasóra bízható a határozat meghozatala, s az iskolázott olvasónak befejezőképpen nyilván megfelelt – a záróstrófa utolsó két soraként – egy latin disztichon beillesztése.

²⁷ *A magyar irodalom története* II. Bp. 1964, 284; *A kuruc küzdelmek költészete*, 751.

A consultatio-formában megírt röpirat támadóan katolikus-ellenes, és felveti azt az általánosabb kérdést, hogy a fejedelemsnek meg kell-e a rendeknek adott hitlevelét tartania (20–21. vsz.); szóba kerül továbbá Thököly kurucainak az a központi politikai kérdése, hogy kell-e, vagy lehet-e törökökkel szövetekezni. A válasz Szepesi Pál voksában úgy hangzik, hogy „ha holdolnunk kell, jobb hatalmasabbnak”, vagyis a töröknek (47. vsz.). Farkas Fábián szerint Erdélyi módjára kell hódolni (89. vsz.), más meg azt mondja, hogy Apafi legyen a magyar fejedelem (48. vsz.); ugyanakkor elhangzik az is, hogy „Magyar végházunkban magyar kívántatik, / Csatázó törököt ezek üzük s érik” (82. vsz.).

Befejezésül annyit még a két magyar nyelvű, protestáns consultatiohoz, hogy a szerzők irodalmi műveltsége és elvárt közönsége nagyjából az iskoladrámákéval lehetett azonos: Rottal tanácskozásában megtalálható az állam hajójának antik toposza (14. vsz.), Thököly haditanácsában a „historia magistra vitae” gondolata, s a gyöngyösiánus kellékek mellett az utóbbiban (13–14. vsz.) a *Szigeti veszedelem* (VI, 50) egyik helye öröklődött tovább.²⁸

Katolikus szerzőtől származó consultatio mindössze egy ismeretes. *Gemitus Hungariae* a címe, írója a tárgy természeténél fogva ismeretlen, írásának ideje – Varga Imre szerint – 1677 őszé; ma ismert három változata közül egy (talán kettő is) nyomtatványból készült, nyelve latin.²⁹ A verselő vallása felől nem lehet kétség, mert apostoli koronát (4. vsz.), Máriát és magyar szenteket említ (6. vsz.); latinul írott magyar mértékű felező tizenkettesein azért nem akadhatunk fenn, mert ilyen versforma a korban számos akad. A protestáns szövegektől abban különbözik, hogy élő személy helyett – a paquillusokra emlékeztető módon – a megszemélyesített Hungaria vezetői a tanácskozást, hat országot, majd Magyarország és Franciaország királya fejt ki véleményét, de máskülönben consultationak elég szabályos, mert Hungaria tanácskérésrel vezet be és ugyanó zárja – eléggé megalapozatlannak ható császárpárti rezulúcióval. A magyar király úgy jut szóhoz benne, hogy Hispania javasolja megkérdezését; Hungaria kissé egyházi tónusban beszélve fordul hozzá segítségért („Potentissime rex, miserere mei”, (64. vsz.), Rex Hungariae a legnagyobb jóindulattal válaszol, de kéretlenül és váratlanul megszólal Rex Galliae, és 30 strófában (72–102) fejt ki, miért nem híhet Hungaria a magyar királynak: emiatt nincsen komoly súlya a rezolúciónak, amely akár ellenkező értelemben is megfogalmazható lenne.

Már Varga Imre a *Török áfium* hatásának tulajdonította, hogy a *Gemitus Hungariae* írója sorra veszi a legfontosabb európai országokat. A kiadott szöveg és az *Áfium* gondosabb összevetése arról győzhet meg, hogy szerzője nemcsak ismerte, hanem maga előtt tartotta Zrínyi röpiratának szövegét, mikor versét írta. Jórészt az *Áfium*-ból való ugyanis Polonia beszéde (43–46), nyomok vannak belőle Italiában (47–50), a legfeltűnőbb egyezéseket azonban a Rex Galliae szónoklata tartalmazza. Mindkét helyen Mátyással kezdődik a német–magyar viszony áttekintése, azonosak a helynevek és személyek (81–85). Bizonyítékul csak egyetlen példát idézek:

„bár csak Mátyás király halála után való historiát rumináljuk, meglátjuk, hogy Felsi Lénárd, Rogendort, Joachim Brandeburgi herceg operatiói... országunkban haszontalanul multak el... tekintünk Basta, Svendi Lázár, Belgiojosa, Colaldo, Bukoy, Roszburm, Montenegro, Ekenperger, Hardek hadakozásit: bizonyára semmi jónkra nem voltak. Tekintsük Erasmus Taifl harcát, ki nem csak szerencsétlenül, de egész keresztényen nemzetnek olyan gyalázatjára [volt], hogy soha eleget rajta nem bánkodhatunk, holott azt írja Istvánfi, egy meszel vajon vagy mézen árulnak vala egy németek a törökök”.³⁰

81. Ipsi historiis a Corvino vestro

Exemplis Leonardi, Rogendorf rem monstro,
Basta, Belgiosa, quid praestitit nostro,
Bucquoi, Colaldo turpior est monstro.

82. Brandenburgiensis princeps Ioachimus,

Quid fecit Svendius, Hardeque Casimirus,
Ruszrum, Montenegro et Egenbergius,
Ab his in patria mansit dolor meus.

²⁸ *A kuruc küzdelmek költészete*, 180–188 és 768–770. (Itt jelent meg első, nem teljes szövegű kiadása.)

²⁹ *A kuruc küzdelmek költészete*, 298–299, 334–335, 281–383.

³⁰ *Zrínyi Miklós Prózái művei*, Négyesy László hagyatékából kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp. 1985, 213.

85. Erasmi Teufel expeditiones
Describit Istvánffy, cunctas actiones,
Modio butyri ubi nationes
Germanicas Turca vendidit, o mores.

IV.

A magyarországi consultatiók politikai irányzat és nyelv tekintetében teljesen más csoportjába tartoznak a jezsuiták XVIII. századi kiadványai. A kisalakú, 100 lap körüli terjedelmű liber gradualisok kivétel nélkül népszerűsítő ifjúsági könyvek, latin nyelvük a rend oktatási rendszerének következménye. A kiadványtípus jól ismert, de tartalmilag feltáratlan és nehezen hozzáférhető: emiatt kerül szóba – mintegy mutatóban – csupán kettő a feltételezhető számos közül. Az egyik a tiszta consultatio-formát megjelenítő *Consilium decem-virorum Hungariae* (Nagyszombat, 1722), melyet a jó tollú Kazy Ferenc írt, a másik a tudós Turóczi Lászlónak tulajdonított és a kassai egyetem számára kiadott *Comitia regnorum ac provinciarum Ungariae* (Nagyszombat, 1717). Az utóbbiból két változat ismeretes.³¹

A *Comitia regnorum* című könyvecske már ajánlása szerint is a haza hasznát szolgáló consultatót tartalmaz (pro utilitate patriae in opusculo... consultationes); formailag az iskolai színjátszás és a declamatio kombinációja, mely a rövidebb változatban az országgyűlés kihirdetésének alkalmát (1–17), az előkészületeket (18–32) valamint magát az országgyűlést tartalmazza, és három consultatióból áll (32–70). A bővebb változatban a szereplők a consultatók bevezése után az Ékesszólás kertjébe (viridarium Eloquentiae) kérnek bebocsátást, ahol még arról következik disputa, hogy a magyar nemesnek kell-e filozófiát tanulnia; az Eloquentia természetesen a bölcséleti tanulmányok mellett foglal állást, majd imák következnek, s a kiadványt – helytöltés céljából – a retorika rövid, táblázattal kísért tanai zárják (123–138). A két utóbbi résznek nem sok köze van már a consultatiohoz, de mindkettő tartalmaz néhány igen hasznos információt, hogy kiket és milyen céllal készítettek fel a jezsuiták közéleti – tulajdonképpen hivatali – vagy katonai pályára, és milyen politikai tanokat kötöttek lelkükre búcsúzásképpen.

A kassai jezsuiták Nagyszombatban megjelent kiadványa Savoyai Eugén péterváradai győzelméhez és Temesvár elfoglalásához kapcsolódik: felszabadult az egész ország, és immár új politikai program vált szükségessé. A consultatiókban élő személyek helyett végig allegorikus (Mars, Sors) vagy tartományokat megszemélyesítő alakok szónokolnak. A drámai és politikai akciót olyképpen kapcsolja össze az író, hogy ugyanazon cselekménynek előbb politikai értelmezését, majd szemikus ábrázolását adja. Hogy némi részletezés által világosabb legyek: az „Occasio indicendorum scenitionum” cím alatt arról olvasunk, hogy a korábban elalélt (sopore pressa) Ungaria színe előtt Mars és Sors előadják bajainak igazi okát, mire Ungaria azzal a szándékkal hirdet országgyűlést, hogy boldogabbá váljék az ország, megőrizze az újonnan megszerzett területeket, és felvirágoztassa a régieket. A döntés szinpadai képét „Compendium scenae” címmel írja meg a szerző. Ungaria, Sclavonia és Transylvania között trónon ülve hallgatja meg Mars és Sors szónoklatát, majd hat Nuncius lép be a győzelmek hírével; erre hangzik el a döntés, és ér véget az első, a követfogadást is magában foglaló consultatio.

A második előtt a politikai közlendők és a szinpadai utasítások „Adparatus ad Comitia” és újból „Compendium scenae” cím alatt állnak. Ungaria megnyitja hat tartomány tanácskozását, és ugyanő zárja azzal a határozattal, hogy az országok egy hónap múlva terjesszék elő javaslataikat. A következő

³¹ A nagyszombati változatok pontos címe: *comitia regnorum ac provinciarum in palatio reginae Eloquentiae Cassoviae celebrata. Et...honorii...AA. LL. et Philosophiae Doctorum, dum per...Nicolaum Boca...in Universitate Cassoviensi suppremam recens acciperent lauream, oblata Tyrnaviae, 1717, 70 lap. – Comitia regnorum ac provinciarum Hungariae in palatio reginae eloquentiae Cassociae celebrata. Nunc nonnullis aucta et...Francisco Capi..., dum humanioribus Musis finem imponeret, luci publicae exhibita... Tyrnaviae, 1717, 120 lap. Ebben új bővítmény a Sáros megye fő- és alispánjának, valamint a megye tisztikarának szóló ajánlás és egy todalék (71–138). A két kötet leírása: Petrik III, 701 és V, 530 Turóczi László neve alatt.*

tanácskozás maga az országgyűlés 12 résztvevővel, ugyanannyi beszéddel és törvényjavaslattal. Minden proposíciót hangos helyesléssel, felkiáltásokkal fogadnak a tanácsosok, s a darab végén, Ungaria beszéde után, megszavazzák a dekrétumokat. A kiadvány aktualitásához tartozik, hogy ajánlása szerint a kor hőse Pálffy János generális, s a szerzőnek van néhány félreérthetetlen megjegyzése a Rákóczi-szabadharcra: minden baj oka a „pártviszály” (discordia, 4), kikkel a törökbarát politika ellen; Ungaria Péterváradnál elfogott levelekről is tud, amelyek összeesküvést igazolnak (18–22).

Az 1722-i *Concilium decem-virorum*ban³² bemutatott tanácskozás formailag pontos mása a Lantiusénak, csak a személyek nincsenek néven nevezve, és hát nagyszombati liber gradualis lévén, jóval vékonyabb, szerényebb kiállítású, és más is a témája. A 10 decem-vir beszédeből, valamint az elnöki nyitó- és zárószókból, összesen tizenkét oratóióból álló tanácskozásnak ismét az a témája, hogy mit kell tenni a győztes háborúk után teljes egészében felszabadított ország felvirágoztatására, mert a korábbi dicső állapot még korántsem tért vissza, noha ezt kívánják az ősök csonthai és sírjai, s éppen ezeknek hangját véli hallani az elnök is (7–8), aki felelősnek érzi magát az utókor előtt, mert ennek végre boldogabb időszakot kell majd megélnie (10). E bevezetés, mármint a hazafias retorika időről időre más és más politikai törekvést szolgáló, akkor már évszázados múltú és semmivel nem rövidebb jövő előtt álló topozsai után, – melyekhez még a nemesség elpuhultságát, a kulturális elmaradottságot (47–50), sőt még a XVII. században olyannyira közkeletű „szegény megromlott haza” képét is csatolni tudta az író, – a jezsuitáktól elvárható sorrendben az éppen aktuális politikai program következik.

Az első beszéd természetesen a vallás és az állam viszonyáról szól, és a szónok az eretnesség erősza-
kos kiirtását javasolja benne (21–22); a második tárgya a Mária-tisztelet, amelyet akkoriban a közösségi tudat ősi elemének és a boldogulás biztosítékának tekintettek az ellenreformátorok (27). A harmadik decem-vir a nemességről szól: a gyermekekkel nem törődő szülőkéről (45–46), a rangjukon aluli szórakozásba merülő úrfiakról (48–49) festett kép után a javaslat következik: aki végképpen nem alkalmas a tanulásra, menjen haza gazdálkodni az eke szarva mellé, a többi azonban tanuljon, és vagy katonának álljon, vagy pedig joggal foglalkozzék (49–50). A negyedik beszéd szerint a fiatal nemesnek tudnia kell szónokolni, értenie kell a joghoz (56–59), s ezzel kapcsolatban elhangzik egy érv is a magyar rendek hagyományos idegengyűlölete ellen: ha a mieink tanulnának, nem kellene idegeneket ültetni magas pozíciókba (62). A következő szónok – egy idős tiszt – a katonai hivatásról beszél: részletezi a régi dicsőséget, hogy a hunok magukat a rómaiakat győzték le, s hogy Mátyás elfoglalta Bécsset (69). Megemlíti a kuruc fegyverletételt intéző Pálffy Jánost (72); javasolja, hogy az erős és edzett fiatal nemesek menjenek katonai pályára (72–73), és szóba hoz néhány aktuális kérdést: a zsoldos hadsereg ügyét (69–70), meg hogy a legénységet edzett parasztokból kell verbuálni (73).

További újabb keletű gondolatok az ötödik beszédétől jönnek szóba. A kereskedelem szószólója helyteleníti, hogy az ősök indokolatlan előítéllettel lenézték (75–76), és példának a velenceieket, főként azonban a hollandokat állítja, akik csecsemőkoruktól a kereskedelemre készülnek, és szakadatlanul fáradoznak, míg a mieink henyelelnek, és persze elszegényednek (82–83). A következő beszédnek a gyér lakosságú Magyarország betelepítése a tárgya. A szónok a földművelés fellendülését, a második természetét, általános jellemvonássá vált lustaság (93) ellenszerét látja a kolonizációban, és reméli, hogy az idegenek idővel éppúgy a régi lakossághoz idomulnak majd, mint régen a jászok, a rutének és a szászok (97). A nyolcadik szónok a majorátus meghonosítását ajánlja, mellyel a családi vagyon szétaprózódását lehet megakadályozni (100–101), a kilencedik az iparnak szenteli beszédét: békében és háborúban egyformán hasznos, mondja, és szerinte azokat kell rávenni, akik katonának természetüknél fogva alkalmatlanok (112). Megjegyzésre érdemes itt, hogy az „artes civiles” körébe tartoznak a művészetek is (113–114). A XVIII. század eleje, állítja a decem-vir, a festészetben és a szobrászatban egyenrangú az antikvitással, és más lenne Magyarország arculata, ha – mai szóval – művészei, az említett ágazatok mellett egyszersmind építészei is lennének. Művészetnek minősül a kertművelés, amit Lipót császár és király fiaival együtt, tulajdon kezével végez (117–118). Az utolsó beszéd luxus elleni kirohanás: maga a pestis ez, ami felülről terjed a nép közé, de főként mégis a nemesség betegsége (123–124).

³² *Concilium decem-virorum Hungariae in liberis suadae campis celebratum, honori... AA. LL. et philosophiae neo-magistorum, cum in... Universitate... Tyrnaviensi per... Joannem Korneli... suprema AA. LL. et philosophiae laurea condecorarentur, ab... Rhetorica Tyrnaviensi oblatum Tyrnaviae, 1722.*

Az elnöki zárszóból optimizmus árad: eddig csak vágytunk a boldogságra, most mindent elértünk, eljutottunk a boldogság kikötőjébe, ahol immár valóban boldog életet élhetünk.

Mielőtt a latin jezsuita consultatiókhöz – legalább az ismertetett két munka alapján – irodalmi kommentárt fűznék, szükségesnek látszik legalább néhány szóval bemutatni a politikai eszméket és a forrásokat, amelyekben e szerény ifjúsági kiadványok alapulnak. A feladat azért nehéz, mert a szóba jöhető elméletekkel nem éppen sokat foglalkozott a magyar kutatás, sőt hasonló tárgyú, magasabb színvonalú külföldi munkák sem nagyon kerültek szóba eddig. Első látásra annyi tűnik valószínűnek, hogy a hazai közönségnek író jezsuiták között a liber gradualisoknál magasabb színvonalon, de korántsem eredeti módon egyedül a polihisztor Szentiványi Márton foglalkozott politikával.³³ Őkonómiai kérdésekről írott disszertációjának egy része a politika tudományának körébe tartozik, és ugyaníde számítható erődítéstana,³⁴ melyet saját bevallása szerint nagyrészt bajor rendtársa, Adam Contzen *Politiciájából* kivonatolt. Contzen mellett Arisztotelészre, Laurentius Beyerlinckre, Didacus Saavedrára és Florimundus Raymundusra hivatkozott még az állami adóztatást tárgyaló *Centum observationes economice-monarchicae*jében,³⁵ melyet a már említett és más, francia, közelebről meg nem nevezett forrásokból legtöbbször szó szerinti hűséggel állított össze; eredetisége néhány tétel hazai alkalmazási lehetőségének felvetésében áll, de még ennek is csak helyenként mutatja nyomatát, egyebek között amikor a magyarországi só-, arany- és ezüstbányákról (39–41. pont), az esztergomi érseki szék betöltéséről (63. pont), valamint arról ír, hogy 1684–95 között a hivatalosan kivetett 80 000 porciónál a hadtáptisztek (officiales bellici) jóval többet hajtottak be a lakosságon, akiket emiatt kártalanítani kellene (67. pont). Az abszolutizmus szellemében szólnak még passzusok a kereskedelem és az ipar hasznáról (27–29. pont), a külföldi fényűzési cikkek vámolásáról (16–18. pont), a királyi ménesek hasznos voltáról (47. pont), a játékkártya megadóztatásáról (54. pont), ötletei vannak, hogyan lehetne a nemességet adózásra bírni (2., 30–31. pont), s a behajtás módjának kapcsán igen sokat beszél a tisztviselői morálról.

Szentiványi Márton feltehetőleg pontosan azokat a politikai elveket írta le, melyeket Bécs a XVII. század végén időszerűeknek tartott, és amiket a jezsuita elméletírók is magukévá tettek, tekintélyei között pedig valószínűleg a már említett Adam Contzen (1573–1645) az, aki őt is, bécsi rendtartásait is – egészen az 1720-as évekig – leginkább befolyásolhatta.

A közép-európai jezsuiták politika-elméletének e megalapozója I. Miksa bajor választófejedelem gyóntatójaként 1620-ban *Politicorum libri decem* címmel majdnem ezer filio-lapos művet adott ki. Könyvének 1629-i kölni kiadását már 1632-ben bejegyezték a nagyszombati könyvtár katalógusába, s megvolt az Illésházak és az Erdődyei tulajdonában is. A bajor jezsuita politikájának egyik fontos forrása Justus Lipsius, Contzent meg már Lipsius második löweni utóda, Nicolaus Vernulaeus használta; ő az, akinek könyvéből a mi III. Károly királyunkat tanították. Contzen hazai (és osztrák) hatása azért látszik eleve jelentősnek, mert könyvét II. Ferdinándnak ajánlotta, és már ismerte a császár gyóntatója, Guillaume Lamormaini, mikor uralkodójának életrajzát megírta (1637).³⁶ A nagyszombati

³³SERFŐZŐ József, *Szentiványi Márton S.J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*, in *Jezsuita Történeti Évkönyv* 1941, 5–176; PÁRNICZKY Mihály, *Szentiványi Márton és a Corpus Juris Hungarici*, in *Jogi professzorok emlékezete* c. kötetben (Bp. 1935) 7–15. M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig* Bp., 1961. 144–150. – Szentiványi maga nevezi *Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea* c. nagy munkáját enciklopédiának (Dec. III, Pars II, 215–273; tisztán politikai (adózási) tárgyú a *Centum observationes oeconomico-monarchiae* (Dec. II, Pars II, 297–308). A Dec. III. Pars II. politikai tárgyú közleménye: 188–287.

³⁴*Calendarium Tyrnaviense* 1684 (RMK II), ugyanez a nagyszombati német kalendáriumban két évvel később, rövidítve jelent meg (RMK III, 3411).

³⁵Arisztotelésznél a *Politiciáa* hivatkozik, de minden részlet az *oeconomia*ból való. – L. Beyerlinck: *Magnum theatrum vitae humanae* I–VIII Coloniae Agrippinae 1631; a spanyol Saavedra könyvének (*idea principis Christiano-politici 101 symbolis expressa*) amszterdami, 1651-i kiadását használtam, Florimundus Raymundustól a kölni, 1717-ét (*Synopsis omnium hujus temporis controversiarum*).

³⁶A könyv első kiadása: Moguntiae, 1620. A 2. kiadás possessor-bejegyzéssel a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. – Ernst-Albert SEILS, *Die Staatslehre des Jesuiten Adam Contzen* Lübeck-Hamburg, 1668, *Historische Studien*, 405. – Elterjedtségéről: SEILS, *i. m.* 191–227, ugyanitt Vernulaeusról (215–220) és III. Károlyról. (219).

liber gradualisokkal nagyjából egy időben (1717), Bécsben jelent meg egy osztrák jezsuita, Gerhard Hillebrand *Politica Austriaca in imperatoribus Austriacis*-ában mind Contzent, mind Vernulaeust kiaknázta. E nem éppen a legmagasabb tudományt képviselő könyv szerzőjének Contzenhez fűződő kapcsolatait – a szövegegyezéseket – már kimutatták, nem nehéz azonban Vernulaeus könyvének ugyanilyen természetű nyomait sem felfedezni nála.³⁷

A consultatióknak nevezett oktatási formára az tartozik e többé-kevésbé tudós és rendszeres könyvekből, hogy a politikai szónoklatot szerzőik irodalmi szempontból nagyjából egyforma szabályokkal írták körül. Lipsius, mint említettem, viszonylag hosszan foglalkozott vele, Contzen Lipsius stílusát dicsérve, de a ciceronianizmust ajánlva (IV, 20, 6–7) írt róla, s rövidséget (breviter) és világos előadást (dilucide) kötött a consiliarius lelkére (IV, 8, 4). Vernulaeus elődje kívánalmait a méltósággal, az eleganciával és a megnyerő előadásmóddal egészítette ki (plena gravitatis et ponderis, non affectata elegantia, sed nec intermissa gratia, II, 3, 3). Hillebrand majdnem szó szerint követte a löweni professort (morum gravitas, sermo purus dilucidus, plenusque ponderis, non prolixus et affectatus, 60): gyanítható tehát, hogy a Magyarországon megjelent jezsuita consultatiók írói tartalmi tekintetben követték az idézett teoretikusokat, mint stilszták pedig megvalósítani igyekeztek kívánalmaikat.

V.

A consultatiók irodalmi vetületére fordítva most már a szót, a jezsuita kiadványokban először is az tűnik szembe, hogy a nemesség nevelésére (és átnevelésére) tett erőfeszítések során felbukkan bennük a parlagi és az elszegényedő nemes figurája, a hazai viselet és az ősi szokások őrzésének óhaja, a falu és a város ellentéte, a városi ember vidéki szórakozása, az erős parasztkatonaság és a bölcs tiszt, a képzett jogász és a művelt megyei tisztviselő:³⁸ alakok, amelyek még számtalanszor felbukkannak majd a későbbi magyar nyelvű szépirodalomban. E távolabbi perspektívákkal szemben ezúttal nagyobb figyelmet fordítunk az egykorú tényezőknél, közülük is elsősorban a szónoklatok retorikájának és az ezt megszabni hivatott előírásoknak, amelyek voltaképpen a genus demonstrativum stílusát próbálják szabályozni.

Az előtanulmányok híján nem könnyen véghez vihető vizsgálathoz abból lehet kiindulni, hogy a politikai szónoklatnak általában ciceronianusnak kellett lennie, a most feltárt anyagból pedig ebben a vonatkozásban arra támaszkodhatunk, hogy a *Comitia regnorum*-ban az országgyűlést előkészítő beszéd bevallottan Cicero Catilina elleni második beszédének mintájára készült (11–12). A stílisis megfontolásoknál nem árt persze a szövegek célját és az eddig használatos irodalomtörténeti korszakfelosztást is figyelembe venni: egyfelől arra gondolni tehát, hogy a beszédek valóban elmondásra szánták, és hogy az 1720-as évek a mai felfogás szerint a későbarokk korába esnek ugyan, de nem sokkal későbbi Amade László már későbarokknak nem mondható költészet, Mikes Kelemen „világos stílus”³⁹ és Faludi prózája: mindháromból valami újra következtethetünk.

Meg kell vallani, hogy amire „támaszkodhatunk”, vagyis egy Cicero-szöveg fiktív magyar országgyűlési beszédé átalakítása ma kissé meghökkentőnek tűnik, de akkor nyilván nem volt az, sőt iskolai körökben az ügyes alkalmazás kimagasló érdemnek számított; még arra is van különben példa, hogy Cicero Catilina elleni első beszédéből Nagyszombatban szeplőtelen fogantatásról szólót szerkesztettek.⁴⁰ A történetileg helyes álláspont nem a csodálkozás vagy idegenkedés tehát, hanem sokkal inkább annak vizsgálata, hogy mivé változott Cicero „klasszikus” szövege a XVIII. század húszas éveiben, majd pedig, összefoglalásképpen, annak áttekintése, hogy az akkoriban használatos tankönyvekben hogyan tanították a politikai célú szövegek ciceronianizmusát.

A két első mondat egymás mellé állítva a következő képet mutatja:

³⁷ Vernulaeustól való (*Institutionum politicarum libri quatuor* Lovanii 1647) Hillebrandnál egyebek között a nemesség meghatározása (206., ill. 281.) és a nevelés hasznáról szóló rész (322., ill. 390).

³⁸ *Comitia*, 30–31., itt olvasható: „praeter grandia nomina, vacua cellaria” uo. 47-en a törvény-szövegben: „Veste patria, moribus antiquis, Ungarus, vivito”. A vidéki élet: *Concilium*, 47., a katonaságról: 64–75., jogászok: 59–60.

³⁹ Az egykorú retorikákat alább idézem. – Mikes és Faludi stílusáról HERCZEG Gyula, *A régi magyar próza stílusformái* Bp. 1985, 262–278.

⁴⁰ *Immaculati conceptus Mariani argumentum* Tynaviae 1734.

Cicero 1, 1.

Tandem aliquando, Quirites, L. Catilinam, furem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem, vobis atque huic urbi ferro flammaque minitantem, ex urbe vel emisimus vel ipsum egre dientem verbis persecuti sumus.

Comitia 18

Quod a Deo Ter Optimo Maximo diu ac multum summisque vocibus precati sumus, aliquando tandem, Cives, Bizantium tyrannum, elatum superbia, furem potentia, pestem provinciis sacrilege intentantem, vobis atque regno huic ferrum, ignes, caedes, incendia minitantem, ex Ungaria vel depulimus vel ipsum ultro praesidia deserentem persecuti sumus.

A történeti szituáció átalakítása a háromszemélyű keresztény Isten említésével, valamint Catilinának a klasszicizálva körülírt török szultánnal, Rómának Magyarországgal való helyettesítése által könnyen sikerült. Első látásra megállapítható még, hogy a modernizálás során nem változott meg a mondat felépítése, észrevehető viszont az iskolai gyakorlat hatása és a XVIII. század irodalmi izlésének (divatának) megfelelő átalakítás. Az előbbi, akkoriban szokványosnak tűnő kategóriába sorolnám például „nefarie” és a „sacrilege” felcserélését, inkább az utóbbiba már a szinonimák feltűnő szeretetét (ferro flammaque – ferrum, ignes, caedes, incendia) és a kisebb-nagyobb párhuzamos mondatbeli szakaszok halmozása iránti hajlamot. Cicero „furem audacia”-ja adott alkalmat, hogy a szerző két azonos szótagszámú, rímelő részletet illesszen egymás mellé (elatum superbia, furem audacia) ott, ahol ezt az antik szónok elkerülte, és a késői író nemcsak megtartott a négy -tem végződést, hanem növelte is számukat (deserentem); azt is megtette, hogy a nagyobb akusztikai hatás kedvéért megfordította a „tandem aliquando” szórendjét.

Hasonló megállapításokra lehet jutni az utána következő mondatból:

2

Cicero 1, 1

abiit, excessit, evasit, erupit. nulla iam pernicies a monstro illo atque prodigio moenibus ipsis intra moenia comparabitur. atque hunc quidem unum huius belli domestici ducem sine controversia vicimus. non enim iam inter latera nostra sica illa versabitur; non in campo, non in foro, non in curia, non denique intra domesticos parietes pertimescemus.

Comitia 18

Abiit, excessit, evasit, erupit. Atque hunc quidem unum calamitatis diuturnae auctorem citra controversiam profligavimus: non enim in lateribus Ungarorum sica illa Asiatica grassabitur, non in regia, non in foro, non ad aras, non ad focos, non ruri denique, non domi metu percelleremur, fuga vexabimur, seditione excruciamur.

A magyar szerző 2. alatt idézett szövegéhez Ciceróhoz képest még szembetűnőbb a szinonimák halmozása, a párhuzamos mondatbeli szakaszok kedvelése, amelyekkel itt is akusztikai hatást akart elérni. Változtatás nélkül átvitt tehát Ciceróból a négy hasonló értelmű ige, amit Kaprinal István 1758-ban a synonymia híres példájaként idézett,⁴¹ a „non”-nal kezdődő mondatszakaszok száma viszont ötről hétre emelkedett, s az utolsó (non denique) ezen felül három azonos végződésű igével bővült. Megjegyzésre érdemes végül, hogy az ókori mintában két, a XVIII. századi szövegben három „non”-nal kezdődő részlet azonos szótagszámú.

Ezek után talán már nem véletlen furcsaságként idézhető a *Comitia regnorum* bővebb változatából az a mondat, amellyel a szónok az Eloquentia elé lép és megkezdji beszédét. Az eredetiben folyamatosan szedett szöveget (szövegeket) itt és a továbbiakban is mindenütt az egykorú fogalmaknak megfelelően membrumokra (kólon) és incisumokra (komma) tördelve közlöm, hogy szerkesztési módjuk könnyebben áttekinthetővé váljék. A membrum a jezsuita Georg Worpitz meghatározása szerint olyan szó szerkezet (constructio seu structura verborum), amely hangzásilag teljes, tartalmilag nem: teljessé csak a mondat befejezésével válik; az incisum ezzel szemben olyan szó csoport, amely után előadás köz-

⁴¹KAPRINAI István, *Institutio eloquentiae sacrae I, Cassoviae 1758, 628.*

ben rövid szünetet tartunk. Az előbbi hossza 10–18, az utóbbi 8–10 szótag lehet.⁴² Mivel az egyes membrumok és incisumok az eddigi példákban is nemegyszer azonos kezdetűek (pl. non), azonos vagy hasonló végződésűek voltak, a „similiter cadens” (homoeoptoton) és a „similiter desinens” (homoeoteleuton) fogalmával kell még tisztában lenni. Mindkettő az *Auctor ad Herennium*nak nevezett ókori retorika-szerző terminológiájából származik: az egyik a szóvég, a másik az azonos rag miatti hasonló végződést jelenti.⁴³ Az idézendő mondatok tagolását elősegíti még a membrumok és az incisumok egymás mellé rendelésének tana. Kaprinainál compar (isocolon) a neve azoknak a membrumoknak (és incisumoknak), amelyek megközelítőleg azonos szótagszámúak. Az elméletírók megjegyzik még, hogy az incisumok szintaktikailag teljes fő- vagy mellékmondatok is lehetnek, és megemlítik, hogy a grammatikai és a retorikai tagolás korántsem azonos egymással.

Lássuk azonban magát a mondatot:

3

Exigit labor praemium,

Praeses sapientissima,

Eloquentia disertissima.

Huc susceptae mortalium aspirant curae,

huc industriae tendunt humanae,

huc communes ornium vertuntur ollicitudines:

ut secundissimus nautas excipiat portus,

vela facimus

undas subimus,

ut laetissimus viatores recreet terminus,

iter adornamus,

passibus instamus;

ut victoriosissimus habeat bellatores campus

manus conserimus,

arma urgemus,

ut triumphalis currentes exornet laurus,

non sudori parcimus,

non pedibus indulgemus.

A hihetetlen gonddal felépített szerkesztményben mindenekelőtt a jóhangzás szempontja szerinti tagolás tűnik szembe. Ilyen a megszólítás és a mondat is, melyet három „huc” és négy „ut” anafora bont részekre: a mondat membrumai ezek, amelyek a retorikai szabályoknak megfelelően nagyjából azonos szótagszámúak (13, 11, 16; 14, 15, 17, 13). A „huc”-kal kezdődő mondatszakaszokat (membrum) belső rímek szerint oszthatjuk tovább: egybecsengenek a „susceptae” és „curae”, az „industriae” és „humanae” szavak, s ugyanez áll, ha függőleges irányban nézzük azokat (susceptae, industriae). A leghosszabb membrum végződése előtt az előzőkétől, de új belső rímje van (communes, sollicitudines), s nyilván azért tér el az előzők sémájától, mert az „ut”-tal kezdődő mondatok előtt áll, és mintegy átmenetet képez azokhoz. A második részben lévő membrumok közepe és vége az előzőhöz hasonlóan rímel, s ugyanaz a rím ismétlődik az alájuk rendelt, 5–8 szótag között ingadozó incisumokban, amelyeknél az utolsó kettő még anaforával (non) is hangsúlyossá válik.

A membrumok és incisumok gondos elhelyezése és rímeltetése valószínűleg annak a stílusnak felel meg, amit Kaprinai István körmondatosnak (stylus periodicus) nevez. A mondatszakaszok elrendezése mellett a jóhangzás másik eszköze a verselésből ismert lábák alkalmazása. Az a próza numerózus, amelyben a rövid és a hosszú szótagok arányosan oszlanak meg, a terjedelmesebb és rövidebb szavak váltakozva követik egymást; különösen jó, ha a körmondatot három, de inkább négytagú szó zárja, az utolsó előtti szótag pedig lehetőleg rövid.⁴⁴ Különösen fontos tudni, hogy a szónoki beszéd ritmu-

⁴² *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae secundum doctrinam... Gypriani Soarii... ad captum et praxim faciliorem accommodata a P. Georgio Worpitz... aucta perhretoricam ecclesiasticam... editio prima in Hungaria Tyrnaviae 1728, 542–544.*

⁴³ KAPRINAI, *i. m.* 633. LAUSBERG, §§. 725–729. A szerző megjegyzi, hogy a két fogalom membrum-záradékként gyakran fedi egymást (§ 731).

⁴⁴ KAPRINAI, *i. m.* 632. LAUSBERG, § 719.

sa soha nem csaphat át versritmusba: szabály, hogy egy ütem két szóra nem mehet át, de számít az egymás melletti szavak lábainak aránya: például az, hogy két egymás melletti szóban négy rövid szótag ne kerüljön egymás mellé.⁴⁵

E hosszú magyarázat előrebocsátása után, és annak példájaként, hogy az előbb idézett mondat a korban nem egyedülálló, a *Concilium decem-virorum*ból idézek egy hasonló terjedelmű, nem kevésbé bonyolult mondatot (18).

Vidimus polluta Divorum templa,
 nudata suis ornamentis aras,
 violata Divorum simulacra;
 polluit, nudavit, violavit haeresis.
 Vidimus ejectos e suis penetibus sacrorum Antistites,
 pulsos e patriae fimbis religionis defensores,
 eliminatos scelerum, ac impietatis vindices;
 ejecit, eliminavit, exterminavit haeresis.
 Vidimus discerptam concordiam, convulsas leges,
 detractum Iustitiae velum,
 annatam in suum excidium partiam;
 convulsit, discerpsit, armavit haeresis.
 Vidimus denique eversam Hungariae fortunam,
 obscuratam gloriam,
 majestatem depressam,
 vidimus et videmus quotidie,
 et jam non conjectura,
 sed oculis manibusque tenemus...

A mondat ötös tagolást a „vidimus” anafora teszi szembetűnővé, a befejező tag nyomatékosságát a „vidimus et videmus” biztosítja benne. A három első „vidimus”-szal kezdődő mondatszakaszhoz három további, rövidebb társul, amely vízszintes és függőleges irányban mindig igen változatos rímes viszonyban áll a membrumokkal és egymással. Külön figyelmet érdemel a refrénszerűen ismétlődő, „haeresis” szóval záródó részet (epifora), mely előtt rímelő szinonim igék halmozódnak, és minden ilyen sor változó szótagszámú (10, 13, 9). A klauzulákról talán rövideen annyi is elég, hogy az utolsó előtti szótagok gyakran rövidek: ezt Masenius ajánlotta a szónokoknak.⁴⁶

Az elég bő stilisztikai példatárt két okból látszott érdemesnek közölni. Az egyik annak bemutatása, hogy 1720 táján a világi oktatására szánt szónoklatokban (consultatiókban) elég jól kivethető sajátos, a korábbival nem azonos, de annak eszközeit használó stílusiránnyal számolhatunk. Neve, ha a kor retorika-szerzői és politikai írói által hirdetett terminológiát vesszük figyelembe, későbarokk ciceronianizmus lehet, amely azonban Ciceroéhoz, de akár Pázmányhoz és Zrínyihez képest is bizony elég cikornyásnak tűnik. A bemutatott példák és a megvilágításukra citált elméletírók korántsem teljes egészükben feldolgozott megjegyzései és tanácsai azt sejtetik, hogy elmondásra – és nem elolvasásra – szánt szövegekben alkalmazták nagy előszeretettel, mert a hallgatók fülét akarták gyönyörködtetni vele. Megkockáztatható még az a vélemény, hogy talán éppen a XVIII. század első felére jellemző: nyilván nem azonos a Cicero-követéssel, amit Contzen és Vernulaeus képviseltek; a XVIII. század első felében kiadott retorikák természetesen veszik, Kaprinai István azonban a similitur cadens-ről írva megjegyzi szónoklattanában, hogy „nem kell túl gyakran használni”. Ugyanakkor ő az első, aki az argutiáról fejezetet ír, mert úgy tudja, hogy a korában módfelett divatosá vált:⁴⁷ 1750 táján valami váltásról lehet szó a latin szónoki stílus történetében.

⁴⁵ *Cypriani Soarii... Artis rhetoricae libri III. in tabulas radacti, item rhetoricae ejusdem explicatio* Tytnaviae 1730, 222–223.

⁴⁶ Jacobus MASENIUS, *Palaestra oratoria* Coloniae Agrippinae 1678, 171. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a nagybányai jezsuitáké volt (1727). – HERCZEG Gyula (i. m. 152–155) a 4. szám alatt idézethez hasonló, de rímtelen mondatot hoz Alvinczi Pétertől.

⁴⁷ KAPRINAI, i. m. I, 593, 633.

Ha a későbarokk ciceronianizmus a kor elmondásra szánt, politikai beszédei jellemző stílusának sejtető (talán vehető is), és ha szabályai olyan retorikai művek alapján határozhatók meg, amelyeket az egyházi szónoklatra is alkalmaztak, vagy kifejezetten a prédikálás módjának tanítására írtak, a tudós szerzők pedig tudva tudták, hogy prédikációt nemigen szoktak latinul mondani, felvetődik a kérdés, hogy ugyanez a stílus nem honosodott-e meg a magyarban. Nem a politikai beszédben ugyan, hanem a prédikáció ama fajtájában, amit különös gondnal írtak meg, s ha alkalom és lehetőség adódott, szívesen kinyomtattak, – a halotti beszédekben.

A nagy ambícióval fogalmazott és el is mondott oratio funebresek publikálása leginkább abban a társadalmi rétegben vált szokássá, melyet a jezsuiták „politikuskokká” akartak nevelni. A szónokok valószínű különbségére nem kell különösen nagy gondot fordítani, mert ha a református beszédek olykor szárazabbak, bibliai passzusokkal zsúfoltak, erősen tanító jellegűek, s a protestánsok szerkesztésmódja is más, a halállal kapcsolatos gondolatok és vigasztalások nagyjából azonosak vagy legalábbis elég hasonlóak.

Az egyes beszédek megítélésénél azt kell feltétlenül tudomásul venni, hogy minden szavuk a gyászoló család és a rokonság szoros ellenőrzése alatt hangzott el, vagyis a pap semmit nem mondhatott, amit megbízóinak köre jóvá nem hagyott. A megrendelőnek is nevezhető csoportnak a tartalom ellenőrzése mellett nyilvánvalóan érdekében állt, hogy hatásos, afféle „örökre emlékeztető” beszéd hangozzék el. Ebben a követelményben foglaltatik a köztetszés stílusra kiterjedő megkívánása is – legalábbis abban a kulturális környezetben, melyet a gyászolók képviseltek és elvárásaikkal hallhatólagosan kifejeztek.

A gyászbeszéd egy további sajátossága abban áll, hogy soha úgy el nem hangzott, ahogy írásban (nyomtatásban) ránk maradt, mert a szónok aligha tanulta vagy tanulhatta be szóról-szóra, s amit emlékeztetőbe vésett, azon is változtathatott elmondás közben. Több szónok egyenesen megmondja, hogy beszédének papírra tételére és kinyomtatására csak a temetés után kapott megbízást, és közben huzamos idő eltelt. A ránk maradt beszédek szövege tehát kétszeres ellenőrzésen ment át, s ez méginkább valószínűvé teszi, hogy a halott megdicsőítését, a vallási vigaszt és a gyász meggyökeresedett kifejezési formáit valóban paradés beszédbbe kellett foglalni, amelynek az adott közösség normarendszerét, a közlést is tükröznie kellett.

Nem kétséges, hogy e közlés úgy általánosságban vajmi nehezen megragadható. Ha azonban egy adott helyzetben (temetés), elvárt, irodalminak tartott művön (gyászbeszéd), meglehetősen zárt, nagyjából azonos vagyonú és műveltségű réteg (gazdag köznemesség) elvárásaként próbáljuk megragadni, talán juthatunk valamire. A retorikai szempontú vizsgálat terve az előadott, nagyon is egyedi és ugyanakkor állandóan ismétlődő körülményeket mérlegelve így még talán igazolható, bár könnyűvé aligha tehető: feltáratlan az anyag, elég bizonytalan, hogy a magyar stíluselemek közül mit is azonosíthatunk a latin későbarokk jelenségeivel, és a prózaritmus mibenléte is eléggé kidolgozatlan. Nincsenek ugyanis a kérdések eldöntésére jól kezelhető szabályok, de még annyira megfogható fogalmak sem, mint az ókorban és a XVII–XVIII. század retorikusainál, akik adott esetben egészen világos példákkal tudtak szolgálni tankönyveinkben. Röviden szólva, a magyarban méginkább „hallására” van utalva az ember, mint az idegen nyelvben és a korábbi századokban.

Hogy e nehézségek között legalább a szövegek tagolásának lehetősége adva legyen, vessünk számot mindeneke előtt azzal, hogy a „próza... ritmikussága (legalábbis ma már) inkább elvileg létezik, mint gyakorlatilag”,⁴⁸ vagyis hogy manapság sokkal kevésbé írnak elmondásra szánt prózát, mint régebben, azaz az eddig tárgyalt politikai és még tárgyalandó halotti beszédek fogalmazásának idején. Ösztönösen törekednek viszont jól hangzó szóbeli előadásra a népmesék előadói, akiknek gyakorlatából Kovács Ágnes vont le következtetéseket. Egy Szatmár megyei meseszöveg elemézés során arra a megállapításra jutott, hogy az alapegység „a hatszótagos ütem”; nagyobb egység a „sor”, amely az egy lélekzetre elmondott mondatokat és mondatrészeket foglalja magában. „E sorok egy, két vagy három, ritkán négy ütemből állnak... Leggyakoribb... a háromütemű sor.” Fontos még számunkra, hogy bizonyos „típusba tartozó meséink egymással erős affinitást mutatnak, szerkezeti felépítésük azonos törvé-

⁴⁸ SZEPES Erika – SZERDAHELYI István, *Verstan* Bp. 1981. 167.

nyű, sűrűn élnek a párhuzamos mondat szerkesztés (stilisztikai paralelizmus) és az inverzió, a hármas tagolásban való fokozás, az alliteráció és a rag ill. képzőrímek költői eszközeivel s nyelvük ritmikailag erősen kötött.”⁴⁹ Ugyanő más helyen (Nógrádsípek) viszont úgy találta, hogy „az ütemek 2–13 szótagúak. Az alapegység a kétszótagú, 4/4-es, 8 szótag körüli ütem, tehát nem a 6 szótagos”; ugyanitt a párhuzamos mondat szerkesztés jelensége a következő megfogalmazásban szerepel: „fontos tényezője a ritmusnak az ismétlés, elsősorban nem a szóismétlés, hanem inkább az azonos módon képzett szó szerkezetek, vagy azonos módon felépített mondatok, mondatrészek (szintaktikai paralelizmus) alkalmazása.”⁵⁰ Terminológiai szempontból fontos Károly S. László megjegyzése, aki szerint „hangzó ütemünkben általában nem különíthető el egymástól a verstani-ritmikai ütem és szólam, ill. a fonetikai és/vagy mondattani beszédszakasz/szólam.”⁵¹ A szakirodalomból úgy látszik tehát, hogy a hangos elmondásra szánt próza tagolásának alapjai a „fűl” sugalmazásán túl elég tisztázatlanok. Lehetne ugyan a latin membrum és a sor/szólam, valamint az incisum és az ütem azonosítására gondolni, de nem sokra jutnánk vele, mert egyik sem olyan fogalom, amely ne lehetne vitatott. Az alábbiakban tehát újabb terminológiai javaslat helyett a szövegek felosztásában a mondatok (biztosan nem mindenben megbízható) interpunkcióját és a rímeket veszem alapul, mert az írásjel valamilyen (mondattani vagy hangzásbeli) tagolást jelöl, a rím pedig valószínűleg záradékként kerül egy-egy szakasz végére. Ilyen megfontolás alapján szerkesztettem meg Ács Mihály 1708-ban, telekesi Török Bálint fölött mondott prédikációjából az egyik mondat sorokba tördelt képét:⁵²

5

Ezen igékben clönkbe adgya,
 Jézus véérével megváltott
 és mind közönségesen megszorodott
 jelen való Keresztyén Hívek,
 ama' Királyi Próféta Szent Dávid,
 az ember életének állhatatlanságát,
 és nagy változás alá köteleztetett sorsát,
 mert miképpen a' gyenge virágotkska,
 a' kemény szélőtől meghervasztatik
 és semmivé tétetik:
 azonképpen a' halandó ember-is
 a halálnak mérges szelétől megfúvattatván
 meg-szárasztatik,
 meg-öletik,
 földdé, porrá, és semmivé tétetik...

A mondat, amely a beszédben korántsem kivételes szerkesztésű, mert még a teljes lapot kitevő címrát is ilyen fogalmazású, voltaképpen nagyon egyszerű: nem azonos végződésűek azok a membrumok, amelyek az értelmet hordozzák, de ugyanezeket már egybehangzóak kísérik; a mondat végén egyforma végződésű igék halmazásával írja körül a szerző azt, amit nem mond ki („meghal”), beszél azonban a „halálnak kemény”, majd „mérges” szeléről, amely „gyenge virágotkská”-t tesz tönkre. A mondat szerkezet tehát egyszerű, de nem biztos, hogy azért, mert korai – és emiatt gyakorlatlanságra valló

⁴⁹ KOVÁCS Ágnes, *A népmese prozódijáról*. (egy Szatmár megyei meseszöveg ritmikai elemzésének tanulmányai) MTA I. OK XXVI. 1969, 189, 193, 187.

⁵⁰ KOVÁCS Ágnes, *A mese-nyelv ritmusához*. Ritmikai vizsgálatok három nógrádsípei népmese-szövegen. in: *Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórájához* Bp. 1980. 76–78.

⁵¹ *Uo.*, 118. – Vö. még: ERDÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék* Bp. 1976, 34–35.

⁵² RMK I. 1756; a beszédről: KAZINCZY Andrea, *Az alkalmi beszéd stilisztikai megközelítése Ács Mihály 1708-ban elmondott halotti oratioja tükrében* in *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról* Bp. 1985. 26–27.

vagy talán primitív – , hiszen a *Concilium decem-virorum* ban is akad hasonló, melynek szerzőjét igazán nem lehet tapasztalatlansággal vádolni.⁵³

Zihali Sebes András, egykori sárospataki professzor, 1717-ben halotti beszédet mondott Bethlen László felett a család temetkezési helyén, Keresden. Az ő beszédéből való az alábbi részlet (A2r):⁵⁴

6

Béjőve a' tűz Libánusnak kapuján;
mint emészté-meg e' szépen fel-nőtt, ki-terjedett,
árnyékában sokaknak életeket hivesítő, óltalmazó, 's meg-újító nagy Czédrusát!
mint érkezék Méltóságos nagy Bethlen Ház új homályba szövétneked!
mint törék-el erődnek pálczája!
mint erőtenül meg-meg ékességednek, ditsőségednek erős istápjá
mint hozza rád szomoru gyászt, fényes napodnak ha nem végső el-enyészése
avagy tsak setét eclipsisbe való merülése!
mint esék-el tenéked-is Méltóságos, de igen keserves
Folthi valójában Mária, vagy inkább Márah,
fejednek ékes koronája!
mint iratál-bé idő előtt a siralmas Özvegyeknek táborába!
mint jutátok Méltóságos három neveletlen Grófi tsemetéji gyenge korotokban
árvaságra!
Nem tsuda hát,
hogy mindenfelől ennyi könyhúllatásokkal izzatt 's ázott orczákat látok;
hogy ennyi jaj szót, sírást, zokogást, óhajtást és keserves panaszt hallok!
mert olyan esetet rajtunk,
mellyet bizony soha eléggé meg-nem sirathatunk;
és ilyen Bethlen Lászlót, kit most el-vesztettünk, sok időig nem találunk!

E hosszú, a jezsuiták bonyolult szerkezeteivel mindenben azonos rangú mondatok a magyar későbarkok szónoki próza imponáló teljesítményei közé tartoznak. Feltehető – hisz alig lehet másként –, hogy éppoly gonddal készültek, mint egy-egy akrosztichon, képvers vagy más, akkor divatos formai játék (lusus), a szerzőjük még a sorrendre is gondolt, mikor a monstruózus szerkesztmény után olyan egyszerűbbet tett, amely könnyen képletbe foglalható. Ha ugyanis a két önálló bevezető részt (Nem; mert) q_1 -el és q_2 -vel jelöljük, a két szinonim szakasz könnyen alájuk rendelhető: $q_1 (a^1 b^1)$ $q_2 (a^2 b^2)$; csupán az a különbség közöttük, hogy a q_2 -öt rím köti össze az alája rendelt szakaszokkal.⁵⁵

Az eddigi magyar és a korábbi latin példákhoz képest a nyolc „mint”-et magában foglaló mondatban az egyes membrumok meglehetősen hosszúak (1, 6, 8), egy másik meg (3) nagyon is rövid a többihez képest. Ugy látom azonban, hogy a terjedelmesek a rímek alapján több kisebb részre bonthatók. A mondat hangos elmondását az is segítette, hogy rímei általában két-, sőt háromtagúak, a rímelő szavak több helyen azonos szótagszámúak (pálczája, istápjá; ki-terjedett, életeket; koronája, táborába, árvaságra), ez pedig újdonság az előbbi szemelvényhez képest. Az egytagú rímek (rád, gyászt) a század közepének világi dalaiéra emlékeztet (Amade). További sajátossága e résznek, hogy a szakasz záró, négytagú szavak előtt két helyen is ugyancsak négytagú áll (Özvegyeknek, korotokban), s amire eddig nem volt példa, a szakaszok elején álló „mint”-ek az utánuk következő szavakkal többször négy szótagból álló hangzatot alkotnak (2, 3, 5, 6, 8), sőt a következő is ugyanilyen (2, 5, 6, 8). A latin retorikák ismerték e fogást,⁵⁶ amely a magyarban éppoly könnyen alkalmazható volt, mint a mondatok zárása

⁵³ *Concilium*, 45: „Verum magnum est, quod conor, difficile, quod polliceo; video enim eo jam malum adolevisse, ut si molli brachio ad rem aggrediamur, littus arare, arenarum telas texere videamur.”

⁵⁴ A' régi nagy Bethlen háznak új homályba érkezett szövétneke Kolozsvár 1718, A2.

⁵⁵ LAUSBERG, §§ 737–738.

⁵⁶ LAUSBERG, §§ 1053–1054.

többtagú szavakkal, és persze a rím; az az előírás pedig, hogy a klauzula mérésében szótaghatáron nem lehet túllépni, egyenesen kedvezett a magyar ritmushoz szokott fülnek.

Perlaki József nemeskéri evangélikus pap 1735-ben halotti beszédet mondott Seregily Péter feleségének, Kis Juditnak temetésén. Ebben áll a következő mondat: ⁵⁷

7

Szomorú példa erre	előttünk, és közöttünk tisztán,	
kegyessen, józanon,	's mértéketlenül élt,	
és a' mellyet kedves Párja	mostan még nem vélt,	
az Úrhoz az ő nyugodalmára	bóldogúl megtért,	
Istennek kellemetes,	Férfjének szerelmetes,	Feleinek igen kedves,
Kegyess Keresztyén aszszonyi állat,	Nemzetes Kis Judit Aszszony,	
ki az elmúlt esztendőnek kezdetin	ment Kálból Tsérre	
	Nemzetes Vitézlő	Segeregily Péter Urához,
végin pedig Tsérről a' mennyekbe	a Seregek Urához,	
és a sok sereg Angyalokhoz.		

A mondat viszonylagos egyszerűsége miatt az Ács Mihályéhoz hasonlítható; hasonlít hozzá abban is, hogy a fontos közlendő (ti. a halott megnevezése) nincsen rímrendszerbe foglalva, és a szakaszvéget rínek halmozásával fejezi be (kellemetes, szerelmetes, kedves). Az első három rím elég keresett és egytagú, az utolsó három ragrím.

Végül utolsóként egy jezsuita halotti prédikációból idézek. Szerzője az írói pályát 1720-ban kezdő Szabó István, de beszéde elég késői, 1744-ből való. ⁵⁸

8

Ugy látom, Méltóságos, Nagyságos, Tekintetes,	Fő, közép, és alsó renden lévő	szomorú
		halgatoim!

hogyan valaki a halandóságnak	meg másolhatatlan törvénye alá vetettek,
ha a' természetnek	minden ajándékiban részesítették is;
ha magoktól a' Grátziáktól	minden kedvességben neveltettek is;
ha idővel világi hatalomba,	méltóságba, és dütsőségbe öltöztettek is
kedvet mindazonáltal	az halálnál kedvességekkel nem találhatnak,
tekintetet előtte méltóságokkal,	és dütsőségekkel nem nyerhetnek,
szabados uralkodásnak uttyát	hatalmokkal bé nem vághatták.

A mondat első felében azonos szóval kezdődő és két háromtagú rímmel záruló membrum sorakozik egymás után, mindenben megfelelő a korábbi példák alapján elvárható követelményeknek. Más már a mondat második felének három szakasza, mert itt a szónok csupán arra vállalkozott, hogy a két első membrum kezdetét hozza rokonságba (kedvet, tekintetet): kerülté azonban a szótagszám egyeztetését, a harmadikban még határozottan eltért a sémától. Statisztikai kérdés lenne annak vizsgálata, hogy mindig így járt-e el; a biztos csak annyi, hogy az 1720 táján latinul író nemzedéktársainak beszédstílusát nem követte a végsőkig.

VII.

Az ismertett anyagból a következtethető tehát, hogy a feltűnően rímeltetett próza a XVIII. század első felében divatozott, akkoriban viszont a szónokok vallásra való tekintet nélkül elfogadták és használták. Nincsen nyoma még Hoffmann Pálnak a Vezekénynél elesett négy Esterházy fölött elmon-

⁵⁷ Nemes, nemzetes, vitézlő Seregily Péter uremnak... kedves élete párjának... Kis Judit aszszony-nak utólsó... oszlopa 1736, 7.

⁵⁸ Halotti prédikáció... Horvát Ersébet... Festetics Iosef... hitess társa... utolsó halotti tisztessége... alkalmatosságával Sopron 1744.

dott búcsúztatójában (1653), amely korának a maga nemében legjobb, példamutató teljesítményének látszik,⁵⁹ és csak nagyon elvétve használta beszédeiben Jaklin Balázs, aki Czobor Ádámot és Draskovich Pált temette 1690 körül.⁶⁰ Hogy mikor jött be a rimelés divatba, csak találgatni lehet: talán 1690–1700 táján. Elmúlásának idejét meghatározni ugyancsak nehéz: feltehetőleg az 1750-es években következhetett be.

Még nehezebb annak feltárása, hogy a consultatio, mint a politikai nevelés eszköze, milyen mértékben befolyásolta eszméivel a gazdag köznemesi réteget, melynek számára a szerzők voltaképpen írták. Hogy a formát ismerték és kedvelték, s hogy XVIII. századi stílusában átvették, az kétségen kívül áll. Sokkal tisztázhatatlanabb, hogy miként hatottak a hirdetett eszmék. Tények bizonyítják, hogy a magyarországi rendek nem lelkesedtek az abszolútizmusért, és nem viselték szívükön a rekatolizációt. Kérdés lehet, hogy az „ősi szokások” és ruházat tisztelgére buzdító szónoklatok, a közigazgatási és katonai pálya ajánlgatása, a magasabb műveltség propagálása mennyire befolyásolta őket, s ugyancsak vizsgálendő lenne, hogy a „régí dicsőség” mely fázisokon jutott ideig, majd ment tovább a XIX. századba, jelentett-e valamit a parasztok kiszipolyozása elleni intelem, az elmaradottság publicisztikus beismerése, ill. a kereskedelem és az ipar fejlesztése melletti szónoklat. A legfőbb irodalmi kérdés pedig az lenne, hogyan beszéltek a magyar nemesek az országgyűléseken.

Nem lehet szabályszerűség, – sokkal inkább véletlen műve –, hogy a jezsuita consultatio abban az időszakban honosodott meg, amikor a membrumok és incisumok végére szívesen állítottak rímeket. Mint láttuk, e szokás a latinban és a magyarban egyformán kimutatható, valószínűleg párhuzamosan fejlődött ki, s úgy látszik, egyidejűleg ment is ki a divatból. Eme óvatosan fogalmazott kijelentések után azt lenne érdemes vizsgálni, hogy mi előzte meg, és mi követte. Hogy valóban az erősen numerózus próza-e (melyhez idővel a rimelgetés társult), utána pedig csakugyan a stílus argutus, aminek szabályait – állítása szerint – Kaprinai István fogalmazta meg nálunk elsőnek, ugyancsak divatjelenségként hivatkozva rá, ennek eldöntése csak későbbi kutatások feladata lehet.

Andor Tarnai

LA „CONSULTATIO” EN HONGRIE

(A l'histoire des formes littéraires et du style de l'instruction politique)

Partant de l'ouvrage de Thomas Lansius, paru dans un remaniement anglais aussi, l'auteur considère la „consultatio” comme une forme littéraire se créant aux écoles à l'époque de la Renaissance tardive et, en même temps, de l'absolutisme précoce, et il analyse ses monuments retrouvables dans la littérature latine de Hongrie et dans la littérature de langue hongroise.

Il constate que, dans le domaine du genre dramatique, c'est dans le drame scolaire intitulé *Cura regia* de Kristóf Lackner qu'on trouve pour la première fois la „consultatio” (Kassa, 161), puis elle se rencontre, par suite d'un remaniement de Hongrie, dans le drame de Papinianus d'Andreas Gryphius, joué à Eperjes (1669) et à la fin du XVIIe siècle, dans un drame scolaire de langue hongroise aussi. Dans la deuxième moitié du XVIIe siècle, la consultatio devint l'une des formes de la publicistique, puis, dans la première moitié du XVIIIe siècle, ce sont les jésuites qui publièrent, en tant que *liber gradualis*, des consultations régulières. Les doctrines politiques que les jésuites voulaient populariser, remontent à Contzen et à Vernulaeus; c'est la libération du pays de la domination turque qui assurait l'actualité de ces éditions.

La seconde partie de l'article s'occupe du cicéronianisme du baroque tardif en tant que style des „Consultations” jésuites. L'auteur conforte avec la pratique les manuels scolaires jésuites et constate que leur style n'est absolument pas un cicéronianisme pris au sens du XVIe siècle, mais une nouvelle variante de celui-là, qui travaille avec beaucoup d'accumulations, avec la rythmisation des textes et avec les rimes généralement acceptés dans les bouts de kolen et comma, qui vivaient dans les variantes latines et hongroises également et qui persiait en général jusqu'au milieu du XVIIIe siècle.

⁵⁹RMK I, 868.

⁶⁰RMK I 1418 (Czobor Ádám felett, 1692) RMK I, 1466 (Draskovics Pál felett, 1694).

FÉNY, SZÍN, HANG, LÉLEK

Tóth Árpád költői képeiről

Költőkkel, versekkel évtizedeken át nemcsak hivatásom révén foglalkoztam, hanem nem csekély személyes vonzalomból is. Természetes, hogy a foglalkozás során ráirányult a figyelmem az egyik legmegfoghatóbb művészi hatóerőre: a költői képalkotásra. Lassan gyűjtöttem is az anyagot ennek változatairól és lehetőségeiről, majd, szerény mértékben, valami elméleti rendszerezés körvonalai is kialakultak: egy sajtó alatt lévő tanulmányban összegeztem őket. Az volt a szándékom, hogy eredményeimet egyes költői életműveken is dokumentálom, – így jutottam el ismét Tóth Árpád lírájához.

Hogy a következő elemzésnek hátterét megadjam, összefoglalom a főbb irányító szempontokat. Abból a már ismert belátásból indulok ki, hogy a költői kép lényege mindenképpen szintváltás, szintösszekapcsolás, szintűrítés, esetleg az interferencia, a teljes átlényegülésig. A „szintváltás” nemcsak „ontológiai” tény, mozoghat etikai vagy esztétikai szinten is: tehát morális vagy esztétikai hatóerők is dolgozhatnak benne. Összekapcsolhatnak nemcsak rokon vagy diszparát valóságsszinteket, hanem magasabb és alacsonyabb etikai és esztétikai szinteket is.

Ennek megfelelően a két nagy véglet: a „pejorizálás” és a megemelés, a poetizálás; a konkrét, adott esetben konstatálhatunk materializálást, vitalizálást, dinamizálást – más vonalon spiritualizálást, animizálást, súlytalanítást, mítikus-szimbolikus szintre emelést –, de ott jelentkezhethet a leleplező, szatirizáló-humorizáló képlátás is. Ha a képes beszéd fő funkcióját abban látjuk, hogy minél mélyebb lelki rétegeket mozgasson meg, akkor külön rang illeti meg az úgynevezett többlépcsős metaforákat, a globális interferenciákat, amelyek éppen komplex voltuknál fogva mélyebbre tudnak leszállni és beivódni.

Tóth Árpádra rátérve, először azt akarom leszögezni, amiben egyébként semmi meglepő nincs, hiszen talán minden igazi költőről elmondható – Tóth Árpádnak külön, egyedi nyelve van, erre ír át mindent –, ezt az egyedi nyelvet szólaltatja meg különféle, de nem túl nagy amplitúdójú modulációkban.

Az, hogy külön, egyedi képvilága van, még majd szóba kerül – foglalkozunk számos olyan esettel, hogy a vers, esetleg egy-két versszaka az átvétítésre, a szintvegyítésre épül – a különösség az, hogy ez a képies, polifonikus tendencia kisebb egységekben, elemi részecskékben is érvényesül: jelképesen: ahogy a száját kinyitja, már ezen a fél-képies nyelven szólal meg. A mondatok egy-egy szó vagy szólás révén már több szintet sejtetnek, anélkül, hogy a szó teljes értelmében vett „hasonlat” vagy „szókép” lenne belőlük. Afféle „szóttés” vagy himzés ez: a fonál azonos, de többszínű befűzésekkel, a szóló-hang mögött mindig valami felhangot érzünk.

Előttünk már hamvássá vált az út,
És árnyak teste zuhant át a parkon...

Forró és száraz volt az este,
Zengő üvegből volt a teste,
S a törleszkedő, illatos fák
Lágy lombja csupa villamosság...

A sárga nap ragyoghat,
Az ízes szél ragyoghat,
Az orcánk színes lárva,
De sötét agyunk árva...

A rádió kagylóját felveszem,
Kint már az utca televan setéttel,
Akár a szívem, Halga! Muzsika!
Valami messzi jazzt üzen az éter.

Milyen vonító, furcsa hangtömeg,
Züllött és édes, fájdtó és kába,
Mintha az alkony minden bánatát
Felitta volna a zene magába...

Fénytelen élet. Egyre többször
Fog el a dermedt hangulat,
Hogy tán nem is a földön élünk
Mi már, hanem a föld alatt...

A példákat nyilván lehetne még szaporítani, de oly illanó ez a tünemény, oly bizonytalan a határ a teljes képes beszéd és annak csak sejtelmét hordozó sorok közt, hogy talán túlzásra, belemagyarázásra ragadtatnánk magunkat. Lehet, hogy a különös, egyéni klíma téveszt meg bennünket: ennek az egész költői világnak, legalábbis jelentékeny tömbjének van valami – jobb szót nem tudok – „szubtropikus” jellege – ebben van Tóth Árpád otthon, s akitől esetleg ez a klíma idegen, az talán meg is sokallja, hogy az összenyomásba olykor némi „szirupos” íz vegyül, támogatva attól, hogy a szintváltás és szintsűrítés nála sokszor fokozódik teljes azonosulássá (önmagával is) – képei maximális eggyéválásig tömörülnek.

Az alábbiakban részint egész verseket, de olykor csak egyes versszakokat ragadok ki; rajtuk próbálom dokumentálni Tóth Árpád képvilágát – és illusztrálni azt, amit a képes beszédéről korábban elmondtam.

Téli verőfény

Mit ablakom körül fog vén kerettel,
Megfrissül most az únt, szomorú táj,
Víg napsugár pingál arany ecsettel
Az ócska képen és restaurál:
A régi mester megkopott művét
Ragyogni szítja most az új lazúr,
E vén világba zárt örök szívét
Feldobogtatja nékem most az Úr...

Az alkotó folyamat kézzelfogható. Az indító mozzanat a napsütött télvégi táj látványa, amely belülről nézve olyan, mintha keretbefoglalt festmény lenne, a látvány eleve két szintre bomlik, persze a kettő össze van fogva; a kettős ontológiai szint eggyéolvad. A táj: festmény, a verőfény az ócska festmény restaurálása, s akkor kell nyilván restaurátornak, alkotónak is lennie, s ez egy még mélyebb szintet vetít a látomásba: a verőfényes megújulásban van valami, ami az isteni lényeg, a „natura naturans” lehellelével csapja meg a költőt. S hogy nemcsak ontológiai szintsűrítésről van szó, mutatják a nyelvi eszközök, az expresszív, antitetikus, vitalizáló jelzők és igék. Esztétikai szintek is vegyülnek itten: az alsó szint az „únt, szomorú táj”, az „ócska kép” s az emelés: az „arany ecset”:

A régi mester megkopott művét
Ragyogni szítja most az új lazúr...

minden szónak esztétikai-ontológiai fényudvara van, s a legmélyebb szintet a „vén világba zárt örök isteni szív” hordozza,

Ha még figyelünk a további versszakokra: a „részeg percek hevülete” következik, az áhított „szent életöröm”, az életérzésnek csaknem mámoros fellobbanása: csupa vitalizálás, csupa aktivizálás; a „hur-

rák skárlát szökőkútja” egyszerre hang-szín-mozgás-metaphora, – s a befejezés: a varázslat eloszlása csupa kiábrándító, szintelen, pejorizáló képi elem; az utolsó gesztus, az önkínzó tehetetlenség, a szenvedés materializálása:

Tenyerem husát vájja a kinlódó köröm...

A képiesség leértékelő, pejoratív változatának tömény példája a *Szeptember* c. vers: csupa elidegenítő, borzongató hatásokkal dolgozik, egészen a morbiditásig: a hang, a fény, a színek, még a szag is mind bántó, fájó, – a „titkos bűn”, a véres kéz, a gyilkos, a „megölt” Nyár hullája még a morális vizsgálást is odavetíti, mint a látvány végső hangulati-értékelő konzekvenciáját.

Néhány sor a *Vágyak temetése* című versből:

Feleség, pénz, Páris – sok drága gyolcsa
A kénnek, tudom, már sohse kötöz be,
Sebaj, így is csak meg lehet majd halni...

A háttérben, az ontológiai szinten a megsebzettség és a halálvárás motívuma, ez ad életbeli mélységet a képnek. A gyolcs-képzetben materializálódik és esztetizálódik minden, ami „drága”, egy óhajtott, magasabbrendű életformában: az „orvosi” áttétel sűríti magába a szélesebb, többszintű mondanivalót.

A képesítés szempontjából az egész vers figyelemreméltó: kicsit adys módon személyesedik meg a „züllött úrfiak”, a szív vágyai, – és a költő kiábrándult, gyásztalan temetést rendez nekik. Az egyes mozzanatokban furcsa, pejorizáló vitalitás képei sorakoznak.

Bús, délelőtti vers

Furcsa, vibráló játék pozitív és negatív töltésű képekkel. Küzdelem azzal az életérzéssel, amely a negatív szimbolikát diktálja, s amely már-már lázadássá fokozódik. Ezt a feszültséget érezteti a ritmus és a strofaalkotás is.

Stanzák egy trafikoslányról

S ne érezd, mint én, hogy ragyog, de múlt
A dús perc, és a szívbe sohse mos tán
Mély medret a derű, csak szétlapúl,
Mint fáradtgőzű, beteg aranyposvány...

Többszörös szintösszevonás, – már a keret is materializáló áttétel: szív és meder, s aztán az ebbe beágyazott „derű” képesítése meghökkentően oszcillál az „arany” magasabb és a „posvány” degradáló, devalváló, negatív szintje között: arany, de posvány és beteg.

Október

Már a kezdőstrofa nyers, bántó materializálással indít, negatív szín- és hangbenyomásokkal. A folytatás: kontraszt, feszültség, szinte harc a megszépítő és devalváló szimbolika között: pompa, bíbor, arany és brokát, majd „a züllött úton roncs, bü és szemét”. A vers személyes, szenvedő vallomás- és számadás-jellegére csak éppen utalva emelek még ki egy figyelemreméltó képet: (az Őszhöz, a fáradt istenhez)

Im hozzád búsan és keserűn lebeg föl
Eltűnődésem lassu tömjénfüstje...

spiritualizálás, a hangulati töltésnek vallásos, áldozati képpel való konkretizálása, alig megfogható súlytalanítás.

Ó mégis, míg elnézem csendesen
A vízesést, mely mint roppant szalag,
Ezüst gépszíj egy örök kereken
Az esti sziklán zúgva leszalad...

Különös a modern technikai motívumba való átvétetés, – s mögötte az élet örök sodrásának, körforgásának megéreztetése. Az áttétel őriz valami esztetikumot is: a gépszíj „ezüst”, a háttér tájjá kerekedik.

A remete az önabrázoló, saját létézését képesítő versek közé való

Nem kell ma annyi fény se, amennyit eltűnődve
Nézhet celláján a keserű remete,
S mely vékony sávban reszket, a hús falba ütődve
S táncol benne a bánat arany szemete...

Már maga a remete-cellába beszűrődő fénysáv is az életnek, a pompa visszfényének képesítése: az élet, a világ „képekkel rakja meg a lélek vak falát”, de a fénysugárban, tovább differenciálva, konkretizálva, emelve és devalválva „arany szemét”-ként ölt testet a bánat.

Aquincumi korcsmában

Kocints, igyunk! – Kire? – Kocints a régi, holt
Leányra, akit itt, a langyos, régi fürdőn
Szelíd hullám ölelt, s a fénylő, sárga fürdőn
Hanyatló Róma bús napfénye haldokolt...

A sűrítésnek, közeli és távoli perspektívák összevonásának példája: a megszépítő fénybenyomás uralkodik, amely egyszerre vetíti elő a bájos fürdői jelenetet és a világbirodalom hanyatlásának atmoszféráját. Figyelmet érdemel a következő strófákban megelevenedő történelmi panoráma.

Csak futólag utalok a *Szent nyomorék, riadj-ra*, a rettentő Trianon-élménynek, a nemzet-test szétválásának, szétdarabolásának lüktetően dinamizált megjelenítésére.

S most már idekivánczik a hasonló művészi-képesítő eljárás, ahogy a megdöbbentő, borzongató háborút a negatív, démonizálóan devalváló képek sorában vetíti elénk. *Hold* a vers címe, a Tóth Árpádnál többször visszatérő *Hold*-motívumnak negatív változata. A bájos planétából „egy roppant hulló sárga szeme” lesz; aki látni akarja: mi az a „pejoratív” szimbolika, ezen a versen megtapasztalhatja.

Egy régi ház előtt

Nézem a zöld sűrűn napfénylő régi házat,
Kéményén kéklő füstje mily kedvesen kereng.
A vénhedt kúria, mint bölcs agg úr meteng,
Ki élte alkonyán szelíden ül s pipázgat...

Noszalgikus, idilli, animizáló, méla hangulatú átvétetés. Érdemes a szintén önvallomás-jellegű vers képes elemeiben tovább böngészni:

Zümmögne a napos nyár, mint sűrű mézű kaptár...
Rossz álom a duhaj világ, a szörnyű csárda...

a jelen borzalmának közepette „vár miránk egy szebb lét tisztá orma” – a vers szimbolikájában – egymás ellenében – vegyülnek a lesújtó és megemelő motívumok.

Ez már nem nyári alkonyat

Még ifjúságával tüntet a nyár,
Még dagadóra szítt kobel a domb,
A rácskerítés peremén
Még csókolózni könyököl a lomb...

a konkrét látványra az erotikus gerjedelem szintjét vetíti rá, a szimultán egyévolvadás, átlényegülés szembetűnő; – más eszközök a 2. versszakban:

Még titkolják sóhajuk a szelek
S mint a hancúzó gyerekek
Rugdadják e napozó utakon
A furcsa ördögszekeret...

materializál-vitalizál, megeleveníti az élettelent.

Egyik-másik versben váltakozva úzik játékokat empirikus szint és képiesítés; az indítás még empirikus, és lassan, fokozatosan fut bele az átvétetésbe, esetleg valamely nagyobb arányú szimbólumba.

Egynémely emlék, régi kincs...

Az első versszak megadja az indító empirikus szituációt, de aztán átkép az emlékek szférájába, s itt már fölszabadul a jellegzetes képesség: csend, irreális fény, szelídség, a zordabb háttért a kontraszt sejteti: arany égdarab a feketülő ágak között.

Jaj, régen volt, igaz se volt tán,
Arany eget tüzes fala,
Az édes ifjúság hajolt rám,
Illatos, forró kupola,
Kristály üvegház, csupa fényes
Tacsó szirom és kamasz ég
S köztük a szív is, mint egy kényes
Ritka, piros cserép virág!

Ez már valóságos mesei szint: a boldogító ifjúi emlék látomásszerű, anyagtalan és mégis intenzív képiesítése. Még egy ifjúi dinamikus látomás-émlék, majd megint átváltás:

Elég... ne zengj, multakba fájván,
Te halk, szelíd emlékezene...

S ez a furcsa képlékenység produkál egy nyers, nyomasztó mindennapi zsáner-jelenetet: a vacsora helyett hegedülő diák az ócska bérház ablakában. – Még valami elvi tanulságot is le lehetne vonni a versből: Talán ez is egyike Tóth Árpád jellegzetes stílusváltozatainak: a képes beszéd apálya és dagálya, hullám- és intenzitásjátéka, nyers, olykor vaskos realitás beleszőve a tündéri, mesei színes és súlytalan irrealitás közegébe. További példa erre a jelenségre, két, egymástól látszólag távoleső vers:

A sokat emlegetett *Körúti hajnal*.

Negatív, pejoratív indítás, és ez a negatív hangulati szint háttér gyanánt végig jelen van a látványban. Művészivé az teszi, hogy e háttérből, mintegy annak dacára, a megszépítő, pozitív vonások törnek elő, különösen uralomra jutnak a negyedik versszakban (*A fénynek földi hang még nem felelt...*), ahogy megelevenedik a reggel, a maga fény- és színpompájával.

A záró versszak még egyszer tömöríti a komor, közönyös, jellegtelen háttérrel, hogy rendkívül művészi finomsággal egy mesébe illő, tüntetően szép kontraszt-motívummal hatálytalanítsa, mintegy el-söpörje. (Az arany csók a munkáslány kezén).

Művészileg ugyanez a megoldás a *Kora márciusi napsugárban*. A komor háttérből még finomabb változatban fordul a kép; itt is valami csöndes, szerény tüntetéssel törnek elő a megszépítő, vitalizáló tendenciák. Már megszoktuk, hogy a megemelés, a megszépítés funkcióját Tóth Árpádnál a fény-hang-szín-vegetációs motívumok töltik be, olykor mesei csodaszerűséggel és bővülettel. De vegyük észre: érvényesül a versben mintegy irányító gyanánt egy mélyebb háttér-pespektíva is: a sugár a Végtelenből jön, a nyíló rügy-szemek a Végtelent keresik.

Egy másik verstípus, de hasonló tendenciából nő ki:

Fénylő búzaföldek között. Itt a művészet abban van, ahogy az empirikus szemlélet megtelik vitalitással, s ahogy körülötte a tér- és időbeli távlatok egyre szélesednek, belenő egy hatalmas, majdnem mitikus szimbólumba, amely a háttérben még mélyebb dimenziókat sejtet. S még egy fordulat a lezárásban: a szimbólumra, a történelemre egy érzékeny, modern lélek nosztalgiája rezonál.

A költői műhely illusztrálásaként még néhány utalásszerű példa:

A pejoratív, negatív, borzongató tendencia megterem néhány nagy, mitikusnak is nevezhető szimbólumot vagy képsorozatot:

Tetemrehívás: a meghalt, a megölt isten és gyászoló.

A föld alatt: micsoda áradása az ijesztő képzeteknek, a képi invenció kifogyhatatlan, a nyerseség hiperbolikus foka. (Az egykorú korai német expresszionistákra emlékeztet: Trakla, Heymre).

A Marson: „ kozmikus” változat: távolító, elidegenítő, de „hideg” szimbolika, amely modern technicista elemeket is olvaszt magába.

Oh forgó földünk... Odasorolható a nagy kozmikus versek közé (V.ö. *Őszi beszélgetés*). A szintváltás invenciózus példája; az indító képet a gyermekjáték, az ostonnal hajtott bűgöcsiga, – de óriásira növelve: a reménytelen, végzetszerű emberi sors, az „örök iga” és az elvágyódás feszültsége kozmikus méretben:

A titkok csillagmezején
A végzet konok ostroma.

Az órainga: a „műhely” illusztrálására sorolom ide, egyébként a fájdalom, a sebzettség témakörébe tartozik. Mit tud kihozni az indító képből? Itt látszik meg: mi a lírai invenció: az alapszemléletből a bennrejlő lehetőségek kiérezése, kibontása: nemcsak személyes megérintettség, hanem a távlat kibővítése, az egytetemesítés, a horizont széles perspektívája – s ezen a réven a képesítésnek maximális foka: *az átlényegülés*. A legmélyebb szint: az örök Törvény, az antik Párka-látomás – s még egy sokatmondó képi elem beszövése: az „arany gilottinok”.

Sokrétű mondanivaló ez; egy mindennapi benyomásból a szimultán lehetőségek bősége buzog elő.

Legyen szabad most ideiktatnom néhány nagy verset, az előzmények illusztrálásaként teljes szövegében:

Május éjén a régi bor

Vénusz, az alkony csillaga,
Lobog az égen egymaga,
Epedő égi kurtizán,
Lankad a bíbor nap után;

Mire a többi csillagok
Szelídebb fénye felragyog,
Már ott is hagyja az eget
S buján ledől a hegy megett.

De körül tüzes a világ,
Örjöngenek az esti fák;
Illatjuk omlik, mint a vér,
És szürcsöli mohón a szél.

Mert illat-vámpír ez a szél,
A virágok vérével él.
És nekém is hajamba kap,
Arcon karmol, cimpán harap.

S szivemben, mélyen valahol,
Valami lázadás dalol,
Minthogyha pezsdül olykor a
Hús pinceodvak óbora.

A régesrég eltemetett
Vágyak kezdenek éneket,
És susstorogva, sírva forr
Május éjén a régi bor.

Ezt sírja: élni, élni még!
Mert élni, jaj, sohsem elég!
Az élet örök táruló:
Aki nem éli, áruló!

... És hallgat régen a világ,
Már elzsongúltak mind a fák;
A szél, az ittas denevér,
A vak lomb közt pihenni tér.

De még sokáig a bibor
Fényekkel ordas régi bor,
Át pókhálós, vén gyászokon,
Dalol a sötét ászokon...

Az életszomj, az életvágy fellobbanása, talán csakugyan egy forró, elvarázsolt májusi alkonyatban, – s ehhez kell az adekvát költői nyelvet megteremteni. És itt diadalmaskodik a lírai invenció – és még hozzá a nyelvi fantázia. Ezt a túlfűtött atmoszférát az átvetések, a szimultán képek és interferenciák, szintsűrítések vannak hivatva megteremteni.

Maga a központi képzet: a bor már megadja ennek az atmoszférának alapszintjét: a *mámor* az, és a mámorban felfokozott élet. S az intonáció, az indítás az első versszakban megüti a kísérő hangot is: a szerelmi, erotikus sóvárgás hangja ez: a lobogó, epedő, lankadó Vénusz-csillag: csupa megemelt energiájú igei elemek.

S az életmámoros atmoszférát viszik tovább, a forrásig hevítve, a különös, dinamizáló képesítések, konkretizálások, amelyekben a költő valósággal tobzódik: az örjöngő fák, a vérként omló illat, az „illatvámpír” szél, – a nagy hevülés, amely különböző érzékszervek, különböző ontológiai szintek impulzusaiból sugárzik, elkapja a költőt magát is. Az interferenciák erejét mozgósítva, az eltemetett, de most újraéledő vágyakról:

És susstorogva, sírva forr
Május éjén a régi bor...

Mindenütt érvényes, de itt különösen tettenérhető: milyen virtuozitással használja ki Tóth Árpád a szavak szemantikai energiáját: a fák „elzsongulnak”,

A szél, az ittas denevér
A vak lomb közt pihenni tér...

A szavakból nemcsak emocionális energiák áradnak, van bennük értékelő, minősítő tónus is: daloló lázadás, „pezsdülés”, hús pinceodvak óbora. A szintvegyítő, komplex szintsűrítő fantázia különös szépséggel realizálódik az utolsó versszakban:

De még sokáig a bíbor
Fényekkel ordas régi bor,
Át pókhálós, vén gyászokon
Dalol a sötét ászokon...

Elemeit nézve logikusan inkongruens, de a költői nyelvkezelés interferáló, szimultán egységgé tömöríti a képeket és jelenségeket: minden szó más nyelvi tartományból, más „szómező”-ből való, de különös, szuggesztív szintézisük készségesen hordozza, visszahangozza a „daloló” életvágját. A „szférák kottájé”, hogy egy idegen elemző megjelölését idézzem.

Elejtetted a Napot

Rád gondoltam délután,
Fönn az arany nap sütött
S lehuny szemhéjaimon
Rózsaszínnel átütött.

Fáradt arcom szelíden
Tűzesítette a fény
S szemlehungyva a szokott
Utazásra vártam én,

Arra, mikor – halk hajó
Titokzatos tengeren, –
Fekvőszékem utrakél
S lázam sodrán ring velem

Felelőtlen, gyönyörű
Fantázia-tájakig,
Ahol romló életem
Némely bús álma lakik:

Mindaz, ami sohse lesz,
Mindaz, ami sohse volt, –
Igy indultam ma is el,
Huny szemekkel, mint a holt,

Álmodozni: életet,
És úgy hajlott rám a nap,
Míntha pillámra a
Rózsaszínű parazsat

Az a szent fény ejtené,
Mit még ott látott a szem
Isten-atyja kebelén,
S melyre szomjas szüntelen.

És egyszerre úgy esett,
Telin, forrón, hirtelen
Rád gondoltam s arra, hogy
Messze vagy és jaj nekem.

És megriadt szemeim
Fel pattantak: a hegyek
Csúcsain már pirosan
Búsultak a fellegek.

És egy furcsa vízió
Vad erővel elkapott.
Ugy éreztem: kezeid
Tartották ma a napot.

Azért volt oly különös,
Minden fénynél édesebb,
És én ezt csak most tudom,
Amikor már este lett,

Mikor kezed fáradtan
Elejti már a napot
S szivemben is csöndesen
Elhallgatnak a dalok.

A versben, poétikai szemmel nézve, van valami életkép-jelenetszerű jelleg; ami Tóth Árpád tipikus alkotásává teszi, azt a képesítésben érvényesülő átszínezés adja meg.

Zárt keret-szituációval indít: a beteg délutáni sziesztája a fekvőszékben. A szituáció már túl van emelve a vaskos realitáson: fény- és hőélmények teszik zsibbadó, enyhén lázas, bizonytalan lebegéssé: az arc érzi az arany napot, amely rózsaszínűen átsüt a szemhéjakon és szelíden tüzesíti. Az arc és a hozzá kapcsolódó fény- és hőérzések reprezentálják a jelenet teljességét: erre van redukálva.

Ebbe a keretbe ágyazva következik be a nagy átváltás: a beleomlás egy átfogóbb képesítésbe: Kiemelve a realitásból a titokzatos, lázas látomás szendergésében a *hajó* és az *utazás* képzete bomlik ki, — amely először az utazásból, az irrealitásból adódó vágyálmok mozzanataival telítődik meg: a nagy paradoxon: életet álmodni. S a fényélménytől szuggerált lázas álom még inkább maga mögött hagyja a realitást, és a fokozott élet-intenzitás már a létentúli lét mélyeibe merül, egy ősi, teremtéskori vízióban tetőződik: a „rózsaszínű parázs” annak a „szent fény”-nek a hírnöke, „mit még ott látott a szem Isten-atyja kebelén” — a lázas utazás célhoz ért, az ősi egységig, amelyre mindig visszasóvárgott.

A Nap- és a fény-szimbolika és a belőlük kiáradó révület, vallásos-mitikus szintre emelt vitalitás tölti be a vers első izületét. A második izület átértékeli ezt a misztikus álmodozást: a felriadást nem annyira a fölébredés, a kiábrándulás követi, hanem egy újabb, abszurd, antropomorfizált, mitikus vízió: a nagy sugallót, a Napot a kedves nő kezei tartották — s most, mint valami archaikus mítoszban, elejtették.

S ezzel egy új, láthatatlan elem lép be a szituációba és a vers élményi mondanivalójába: a szeretett nő, akinek az alakját, a költő iránta érzett elemi ragaszkodását oda kell képzelnünk ennek a lázálmas utazásnak a hátterébe. Kettejük kapcsolatának mély egzisztenciális szintje, sorsmeghatározó energiája: ez rejtett mondanivalóként, ösztönzőként ott hat a versben, és a vallomás legmélyebb hangját adja.

Rozskenyér
(*Ó-Tátrafüred*)

Nézem a homorú völgyet,
A tártölű apályt:
Nagy, ősi fenyőfa-teknő,
Mit vén idők véseje vájt.
A jámbor tót falucskák
Mint békés rozskenyerek
Töppednek a barna teknőn,
Mind oly szelíd s kerek.

Falusi, kerek kis sorsok
Jóízét érzem,
A sok apró, messi tornyot
Simogatni nyúlna kezem:
Ó falvacskák, kiket a béke
Hús kovásza dagaszt,
Békételen szívemnek
Izenjete vigaszt!

Már esti homályban ültök,
Csak itt fenn sajog a táj,
Fátylasodó szememnek
Hunyó nap bús tüze fáj;
Hunyó, rossz nap parázsa
Szívembe ette magát, –
Kis falvak, pöttömnyi békék.
Adjatok jóéjszakát...

Álmodjam rólatok ma!
Míg csöndetek takar,
Pelyhes csönd, szívig és állig,
Tán zsongul az árva zavar,
Rámsimítja az álom
Sugárzó, szép tenyerét
S kiformálja szívemből
A béke rozskenyerét.

A mai olvasónak évtizedeket kell hátrálnia ahhoz, hogy a vers szimbolikáját megértse.

Az alap-invenció egy olyan kép, aminőt ma már kevesen látnak: sütőteknő, „nagy ősi fenyőteknő”, amely fölél anyánk vagy nagyanyánk hajlott kenyeret dagasztani. – A valóságos látvány, amely a költő előtt kitarul: a homorú völgy, benne apró falvacskák és házacskák. Az ontológiai sűrítés: a látott és az emlékezetben felidézett képzet egymásba olvad, a vén idők-véste teknő (kenyerekre emlékezően) „falusi kis kerek sorsokat”, békét, idilli összhangot hordoz, a „béke hús kovásza” jelzi a két képzetkör egyéolvasását. De kontraszt gyanánt itt a „békételen szív” – a költő-sors, a küzdelem a betegséggel, – ez már a harmadik, személyes vonal vagy hang, amely a látványból kibontakozik.

Az utolsó versszak külön remek, amelyet szavankint elemezni és méltatni kellene.

Hogy az álom dimenziójában a fájó disszonanciák feloldódhassanak, a költőnek a szó- és képkincs lebegően könnyű elemeit kell mozgósítania, a képek opaleszkálón derengenek fel, emelik himporosan vibráló szárnyukat. Az álom gyöngéd, mesei materializációval hajlítja vissza az élményt a záróakkordban a kezdeti képhez, s ez a kép most újabb egzisztenciális telítést kap: a „béke rozskenyere” sűríti magába a megelőző lelki folyamat és élethelyzet minden energiáját és jelbeszédét. Örök természet és egyéni életsors fokozatosan kibontakozó összecsengése alkot itt különlegesen szép, polifon képbeszédet.

Már jó útat bejártam,
Térdig kopott a lábam,
Hej, Élet, hallod-e?
Vadont jártam sokáig,
S nem rózsában bokáig.
Még nem sokallod-e?

Vad voltál, furcsa Élet,
Birokra kelni véled
Fog kellett és köröm,
Kis részem a kenyérből
Ritkán adtad tenyérből,
Kevés volt az öröm.

S ha volt is benne részem,
Vidáman és merészen
Nem kaptam semmi jón,
És mindig úgy keringtem,
Mint bokszoló a ringben,
Örök gyanakodón.

Bölcsebb lettem s erősebb,
De a szívem merő seb,
Csodákért vívni kár, –
Már hetyke öltre véled
Nem szállok én ki, Élet,
Jobb, hagyjuk abba már!

Utadból félre vágtam,
Vén csend ormára hágtam;
Nap süt; pihenni jó;
Ragyog a szirt kopárja,
Enyém késő gyopárja,
A rezignáció.

Nem szándékom a verset egészében mint műalkotást elemezni, noha megérdemelné. Az érdekel, amit belőle költője képnyelvére vonatkozóan ki tudok olvasni. Érdekes gyűjteménye a szintváltásoknak, szint-sűrítésnek, a megemelő és leértékelő szimbolika mesterségének.

Voltaképpen egy fő tendencia éli ki magát benne: az emberi életútnak és saját életútjának materializációja, erősen dinamikus vitalizációja. Versszakonként kísérhetjük nyomon ezt a folyamatot: Előbb az életút konkretizálódik: a vadonban térdig kopott láb, a szépítő szint (*rózsá*) megtagadása. Aztán sűrítettebb kép jön: az életharcban foggal-körömmel kell viaskodni, amit az élet javaiból neki szán, azt sem kapja „tenyérből”. Az ember érzi az életharc fokozódó szorítását: szokatlanul modern, de expresszív kép fejezi ezt ki: a boxoló a ringben.

Végül az „életharc” képzete még egy motívummal gazdagodik: a másutt többször is nagy szerephez jutó „megsebzettség” beszél önmagáért. A záró versszak csupa szint-transzparencia, az értékszint ket-tősségének állandó érzetése. „Vén csend ormára hágtam”: megint egy jellegzetes Tóth Árpád-motívum. S mindezt betetőzi a vers záró, remekül sűrített motívuma: a „gyopár”, a havasi vegetáció képébe olvasztott élethangulat, a „rezignáció”.

S ha valaki a vershez a művészség szempontjából közeledne, a „művesség”, a „szavak szobrása” elbűvölő jelentkezését kellene konstatálnia: a zárt, szabatos, puritán formai tagolásában, de még annál is inkább a rímelésben. Érezhető a rímek nagy szerepe az élmény, a képek, a mondanivaló irányításában: hívó és felelő játékok uralkodik a versben – nem egyedüli jelenség Tóth Árpádnál.

Áldott nyári délután

Áldott nyári délután
Járunk az erdőben,
Elakad a hang is a
Sűrű levegőben.

Messzi autóberregés
Dongássá vész benne,
Mint a mézbe szédülő
Muslincahang lenne.

Távolszakad a világ,
Nincsen, ami fájjon:
Ádám jár és Éva jár
Édenkerti tájon.

Lomha gond ha szállna még,
Fonalat eresztve,
Mint váratlan pók, amely
Utat fog keresztbe,

Homlokunkon szétfoszol
S nincs nyomába semmi,
Csak a nagy csönd, amelyben
Oly jó ketten lenni.

Szavak helyett ajkadat
Néma csókkal kérdelem:
Mi lehet ez, tudod-e?
Érted? Én nem értem.

Szerelem? vagy boldogság?
Vagy szent-egyszerűen
Az az ősi, lusta kék
Sejlik e derűben,

Melyet Isten érzett, a
Teremtéstől fáradt
Ifjú Isten s jóize
Ajakára áradt

És egy csöppje rácsordult
A furcsa anyagra,
Mely azóta öltözik
Szívekbe s agyakba, –

S mely – óh csillagokból szűrt
Titkok lépesméze! –
Ritka órák kincsőül
Lett az ember része?

Nem tudom. Csak érzem,
Hogy most e megáldott
Nyári délutánban a
Halál is megállott.

Nem jön felénk. Valahol
Ledült heverészve,
S míg csontajkát csiklandja
Szellők édessége,

Bordái közt bebókol
A reves homályba,
S kigyúl, mint egy piros szív,
A pipacs virága.

Az „áldott” a versben megismétlődik és fokozódik: „megáldott nyári délután” lesz belőle – ezzel már eleve megérezzük, hogy a vers vivőereje egy különös atmoszféra, az áhitat, a földi aktualitást betöltő, föléje emelkedő megilletődöttség, a transzcendenciába hajló megbűvöltség légköre. Ehhez a különös atmoszférához idomul minden benyomás és minden élményi mozzanat: a térbeli távolságot, a területenkívüliséget jelzi a távoli hangok elakadása, sőt transzformációja; a „mézbe szédülő muslincahang”-ra, mint komplex, megszépítő, gyönyört érzékeltető képre külön oda kell figyelniük, – a súlytalanságot jelzi a gondnak szétfoszló pókhálóra való finomodása, s a pillanat kivételességét a misztikus élmények archetipikus velejárója, a titkos elbűvöltség hordozója: a csönd, itt a páros csönd. A pár a szavakat lebűvölő néma áhitatban, ebben a „transzcendens eufóriában” évezredekot hagy maga mögött: „az édenkertnek egy késő sugára” lebbenti meg őket.

S a költő, a maga kontemplatív-sűrítő fantáziája révén ezt a közönséges szavakkal és képekkel ki nem fejezhető édeni eufóriát egy maga-alkotta profán mitikus történetbe vetíti át, s a „teremtésben elfáradt ifjú isten” ősi kéjének örök továbbrezgése gyanánt fejtí meg. S amit a mi mostani szempontunkból külön kell méltatni: megalkotja lírai produkciójának egyik legszebb költői képét:

„csillagokból szűrt titkok lépesméze”.

Ez már valóságos nyelvi alkémia, a babona, a mágia szomszédságában járó valóságglátás megmozdulása. A költői egzaltáció alkotója meg, sűríti össze látszólag heterogén élet- és nyelvi elemekből a szimulán-szublímáló materializálásnak ezt a mesterművét.

A vers utolsó izületében, noha higgadtabban is, de továbbfolyik a bűvölet: a költő ehhez a különleges atmoszférához hozzáidomítja, hozzástilizálja a nagy Rémet, a halál fenyegetését: nemcsak a tér és idő áll meg, de a csontváz-halál is. Sőt mintha kapitulálna az élet előtt: az édeni tájon „ledül heverészve”, szellők édességével csontajkán és piros pipaccsal a szíve helyén. A Tóth Árpád-féle képalkotó fantáziából erre a groteszkbe hajló megoldásra is telik.

Esti sugárkoszorú

Előttünk már hamvassá vált az út
És árnyak teste zuhant át a parkon,
De még finom, halk sugárkoszorút
Font hajad sötét lombjába az alkony:
Halvány, szelíd és komoly ragyogást,
Mely már alig volt fények földi mása,
S félig illattá s csenddé szűrte át
A dolgok esti lélekvandorlása.

Illatá s csenddé. Titkok illata
Fénylett hajadban s béke égi csendje,
És jó volt élni, mint ahogy soha,
S a fényt szemem beitta a szívembe:
Nem tudtam többé, hogy te vagy-e te,
Vagy áldott csipkebokor drága tested,
Melyben egy isten szállt a földre le
S lombjából felém az ő lelke reszket?

Igézve álltam, soká, csöndesen,
Es percek mentek, ezredévek jöttek, –
Egyszerre csak megfogtad a kezem,
S alélt pilláim lassan felvetődtek,
És éreztem: szívembe visszatér,
És zuhogó, mély zenével ered meg,
Mint zibbadt erek útjain a vér,
A földi érzés: mennyire szeretlek!

Az életmű egyik csúcsteljesítménye; a kommentátor félve mer hozzányúlni, nehogy durva keze alatt szétfoszolja ez a törekenyen finom jelenség. Egy kivételesen magasrendű lelkiállapot megörökítése, kivételesen tökéletes, adekvát művészi eszközökkel. Ami a vers geneziséjét illeti: a szerelmi érzés, a szeretett nőhöz fűződő rajongó érzelmi kapcsolat emelkedik föl benne éteri magasságba, hogy aztán a földre visszatérve nyíltan is megvallja magát. A vers élményi alapja: a szerelmi érzés transzcendenciája.

Kivételesen mondtam ezt a lelkiállapotot, mert elhagyja az empirikus tudat szintjét, és mélyebb, elemibb tudatszférákba merül vissza. Az „igézet”, az egzaltált megbabonázottság, a „révület” állapota ez, a „belső örökkévalóság” amelynek megvan a maga külön időélménye: évezredek üdvét tudja a földi lét néhány percébe összefogni: „és percek mentek, ezredévek jöttek” – valami földöntúli hatalom az, amelynek sodrásába kerül a költő, s ennek, ha csak profanizálva is, a vallásos színezete, ihletettsége tagadhatatlan.

Az a bizonyos „esti sugárkoszorú”, amelyet az alkony a kedves nő feje köré vetít, az élmény általános légkörében, ha tompítva is, a szentek glóriáját idézi; és az átlényegülés, a nőalakból sugárzó numinózus elem lép költőileg egy fokkal tovább: már nem önmaga, már nem földi nő, hanem a bibliai égő csipkebokor, amelyből valaha az isteni szózat hallatszott: „amelyből felém az ő lelke reszket” – ez már profétai látomás, intenzitását tekintve megint csak vallási szóval: isteni kinyilatkoztatás, amelyet a költő mintegy üdvözülten fogad.

Talán ez a magyarázat is megérezteteti, amit a költő is tudott, hogy olyan élményről van szó, amely már a kifejezhetetlenség határán jár, s tudta, hogy az ő feladata most nem mindennapi: a kifejezhetetlent kell kifejeznie. A versben legmegragadóbb a költői erő latbavetése, hogy kifejezze a kifejezhetetlent.

Ennek az olvasó szempontjából első és fontos eszköze az, hogy a jelenetet kiemeli a realitásból, át-emeli a megfoghatatlanság, anyagtalanság, irrealitás régiójába, az átfinomított, súlytalanító érzékelések világába. Esti vers: döntő a napszak, az átmenet a nappalból az éj világába, amikor arcot és jelleget váltanak a dolgok; a „lélekvándorlás”, a metamorfózis ideje és dimenziója ez.

Poétikailag, s stílusban az elsőrendű eszköz, amit nem tudok más szóval megnevezni: a nyelv, a szókincs *éterizálása*. A szókincs csupa anyagtalanság, csupa tudomptítás, a legillanóbb szintje a szó- és érzékeléskincsnek. A művészet: egy végtelenül finom, illanó nyelvi skála megteremtése, zenei hasonlattal élve a piano és pianissimo hatások áradása. Erről vallanak az igék, a jelzők szinte mind.

Ezekre épül a másik, még magasabbfokú művészet: a szavakban, azok szemantikai energiáinak, hangulati komponenseinek kiaknázásával, komplex, globális képinterferenciákat, merészen szóva kép-prizmákat, szívárványszerű metaforikus képleteteket alkotni. Beszélhetünk transzparenciáról, az így keletkezett szint-elmélyítésről: a szenzualitás és a titok végletei közötti lebegésről. A nagy, legmesteribb és talán legátéltabb példa:

s tovább:

a fényt szemem beitta a szívembe...

Ez az, amit profánul nyelvi alkémiának lehetne nevezni: felbonthatatlan tünemény ez, amelyben a nyelv már a jelentésmezők, szintek elemezhetetlen játékvá van redukálva. A látszólag heterogén nyelvi elemek az éteri könnyűség és az ünnepi áhitat sugalmazói, a szókincs éterizálása, a képek vibráló interferenciája révén adja tovább a vers a költő igézetét az olvasónak.

A záróakkord: a révületből való felocsudás a képi energia megemelésével érzékelteti a valóságba, az itt és mostba való visszatérést: zuhogó mély zene, a vér és az erek zsibbadásának feloldódása készíti elő és mondja ki az eddig az irrealitásban lappangó nagy szerelmi vallomást.

A nagy irodalomtörténész Wellek óva int attól: Ne próbáljunk a költői életműből arra következtetni: milyen a költő mint ember, – a költeményből sem: milyen a költő, – legfeljebb arra: milyen a költemény. Azt hiszem, sokan hágtuk már át ezt az óvást, de sokan jutottunk tévutakra is.

Ezúttal bizonyos fokig tartani akarom magam az intelmekhez: csak azt kérdezem: milyennek mutatkozik Tóth Árpád mint költői képalakító, mint egy költői képkincs megteremtője. Annyit még szabad föltételeznem, hogy van néhány nagy mondanivalója, néhány nagy téma, amely állandóan készenlétben áll: élménykörök, hurok egy hangszeren.

Eszköz gyanánt készenlétben áll egy nem túlságosan széles skálájú, de könnyen megmozduló, könnyen nekilendülő lírai invenció. Ennek legfőbb megnyilatkozása: a mindig „ugrásra kész” hajlam a képiesítésre, annak mindenfajta változatára. Ennek a lírának a vívőereje: a képiesítés áradata, szintváltások, rokon és távoli átvetések parádéja, a szimultán látáson és a transzparencián túl az átlényegülés teljességéig. Mintha nem is tudna másképp, csak képekben beszélni, oly természetesen lép be a képi dimenziókba. Ha tömény példa kell, vegyük elő a *Március (A ritkás ágak zöldjén árveti...)* című verset: hogyan hullámszik egymás után a vitalizáló, dinamizáló képsorok, fokozódó energiával.

Maga a motívumkincs, a kép- és motívumkészlet bőséges, de nem túl változatos és nem túl széleskörű, ismétlődik is, de a lappangó jelenlét, az újabb felbukkanás jelenthet érlelődést, telítődést, arány-megnövelést, hangszín-módosulást. Nem volna nehéz feladat Tóth Árpád képeit és motívumait „katalógizálni” – a futó előfordulástól az önálló, kizárólagossá növekedésig – de a pusztá „lajstrom” éppen az élő folyamatról nem tudna számot adni.

Ugy olvassuk Tóth Árpádot, hogy a motívumok áradó ismétlődése ne vonja el figyelmünket a talán legfőbb hatótényezőtől: az esztétikai tónusok változtatásától, vegyítésétől, hullámoztatásától – nagyban és kicsinyben. A Tóth Árpád-féle lírai stílus ez formálja egyedivé: ez a könnyed, lebegő, kimeríthetetlen játék az esztétikai tónusokkal. Ebben a dimenzióban érvényesül és jut működési térhez a fel szabadultság könnyedségével költőnk lírai alkatának egyik fő ereje: a nyelvi fantázia, a szókincs mozgósítása, a szavakban rejlő hangulati, szemantikai energiák kellő helyen való kibontása.

De ez még mindig nem az egész Tóth Árpád. Ez a lírai áletmű nem lehetett volna ilyen zárttá és teljessé, csak úgy, hogy keletkezésében élt és hatott a tagolt formaideál, a rendkívül erős és biztos alakító-ösztön. Nem merev ez, nem válik soha erőltetetté, nem monoton, inkább hajlékony és képlékeny ez is, – mint az esztétikai tónusok árnyalása. Az alkotás szempontjából nagy ennek a hatóereje: a maga energiájával ellenc dolgozik a nagy témákból és nagy motívumokból fenyegető parttalanságnak. Másfelől ez akadályozza meg (és a pálya érlelődésével növekvő arányban), hogy a Tóth Árpád-féle líra szakadatlan, de formátlan „ömlés” legyen. Az esztétikai tónusok könnyed színjátékát, a képes beszéd természetes áradását, a lélek „elzsongulását” a spontán, hatékony, erős formaideál alakítja kisebb és nagyobb formátumokon belül, tökéletes remekművékké.

S ha mégis lezárásul egy pillantást vetünk a kis remek alkotójának emberi mivoltára: a keresett, elvesztett életöröm, az életet végigkísérő gátoltság, kudarcok, melabú, megsebzettség és halál élménye mindezt legyőzte és a szellem magasabb régióba emelte a költészet, a művészet géniuszának erejével.

LE MONDE D'IMAGES POÉTIQUES D'ÁRPÁD TÓTH

De nombreux spécialistes de la théorie de la poésie s'occupaient déjà de l'un des instruments les plus caractéristiques et les plus efficaces de l'oeuvre poétique: de l'analyse et de la systématisation des images et des motifs d'images. Ils consentent en général en ce que l'image poétique se crée par la condensation, dans un moment unique, des phénomènes pris des couches différentes de la réalité. Le poète se meut dans un milieu de la vision double ou multiple de la réalité. La présente étude cherche à développer cette thèse quand elle prend en considération, dans le rapport de l'une des couches à l'autre, non seulement le caractère empirique: l'identification peut avoir des motifs moraux ou esthétiques, poétisants ou péjoratifs aussi. La création de l'image peut être réalisée par de nombreuses méthodes (matérialisation, concrétisation, dynamisation, vitalisation, spiritualisation) et elle peut avoir de nombreuses variantes. L'étude cherche la possibilité et la réalisation de ses variantes dans la poésie d'Árpád Tóth, et autre les exemples isolés et de moindre dimension, elle analyse et qualifie le monde d'images de quelques „grands” poèmes aussi. Elle arrive au résultat que dans la langue d'images d'Árpád Tóth il y a une tendance prépondérante à affiner, à irrealiser, à spiritualiser, à rendre impondérable.

R. Várkonyi Ágnes

LÍRA ÉS POLITIKA ZRÍNYI ÉLETMŰVÉBEN

Kovács Sándor Iván: A lírikus Zrínyi Bp. 1985. Szépirodalmi Kk. 465 l.

Kovács Sándor Iván Zrínyi-kutatásait összegező művét alapozó részlet-tanulmányok serege előzte meg. A monográfiát már kéziratban olvastam. Jelentős eredményeit és a történettudomány szempontjából további tisztázásra váró pontjait már az akadémiai doktori disszertáció vitáján mint opponens számbavettem. A *lírikus Zrínyi* mégis meglepetés. A művek, amint megjelennek, elkezdik élni önálló könyvéletüket.

Mindenekelőtt megjelenésének időpontja miatt érdemel különös figyelmet ez a szép könyv. A hazai történeti köztudat, s a tudományos élet nemzetközi és honi viszonyai között a mű különleges optikát nyer.

Korát, a XVII. századi Magyarországot veri a jég. Évtizedek óta tudományos viták és vizsgálatok tartják keresztűz alatt. Régi dicsősége egyre fakul, hiszen csak vívta meddő harcait, miközben szerencsésebb égtájak alatt már a következő, a „fény évszázadát” készítették elő tudósok, művészek, politikusok és a gazdaság névtelen harcosai. Jacobus Tullius utibeszámolója óta illik idézni, hogy Csáktornyan a karóban száradó török-fejes tornác Európa korszerű értékeivel gazdag könyves-házba vezet, és miként a korabeli közelebbi és távolábbi nyugati világ minden főúri otthonában, a falakról itt is festmények és kárpitok tekintenek felénk. De a XVII. századi holland utazó élménye a történeti köztudatban lassan kuriózummá semmisedik, hiszen ezt a Zrínyit egyre nagyobb távolság idegenítheti el a „válságos”, „barbár”, „Európából kiesett”, „fejlődésében visszamaradt” jelzőkkel sűrűn illetett korától. A féligazságokat, félértesüléseket egyoldalúan abszolút tényekké emelő buzgólkodások pedig olyan, minden tudományos alapot nélkülöző kijelentésekkel, hogy Zrínyi korában az ország „lakossága egymillióra fogyott”, „a magyar óslakosság kihalt, elvérzett, elköltözött”, s Magyarország kezdett eltűnni az európai köztudatból – az értékvesztés, a történeti értékrend teljes lepusztulása ítéletidejének képzétét idézik.

Kovács Sándor Iván könyve nem mond kevesebbet, mint hogy Zrínyi e válságokkal teljes, de indokolatlanul sötétnek mondott XVII. században a napfényes Európa lírai hangján képes szólni Magyarországról, Tasso és Marino nyomdokait járva, Balassit folytatva, a művészet legjobb nemzetközi színvonalán újítja meg a magyar lírát. A *lírikus Zrínyi* szerzője a XVII. századi holland látogató élményét korunk szigorú tudományos követelményeinek igényeivel világítja át, vizsgálja meg, és a biztos, mert ellenőrizhető tudás szintjén fogalmazza újra. Kézbe vette a Zrínyi-könyvtár köteteit, megvizsgálta bejegyzéseit, számbavette a költő ma fellelhető írásait, hogy tudomásunkra hozza: Descartes, Rubens, Milton évszázadában, a tágas világszemlélet és a reneszánsz értékei között felnövekvő barokk művészet gondolati eszközeivel magyarul is elhangzik mindaz, amit a kor emberének tágabb és szűkebb világáról tudni kell és tudni érdemes.

Nem kevésbé mondható szerencsésnek a *lírikus Zrínyi* megjelenése a hazai és a nemzetközi társadalomtudományokban érzékelhető változások és változási igények szempontjából sem.

A lírikus Zrínyi a magyar történetírásban sokáig nem létezett. Zrínyi, a lírai költő nem fért bele a provinciális romantika historia-sémáiba. Zrínyi lírájával a költészettől a mindennapi lelkesítés doppingját várók nem tudtak mit kezdeni, s tanácstalanul forgatták azok is, akiknek a magyar történelem csak arra való, mint – Eötvös szavaival élve – a gyermekkor karácsonyfáján a csillogó dísz. A katona e fel fogásban a politikussal azonosodott, s a nemzeti eposz korfölköttivé magasztosított költője sokáig eltakarta a lírikust is.

A lírikus Zrínyi felfedezése, visszaperlése, visszahelyezése sajátos jogaiba évszázados munka volt.

Költők, írók, irodalomtörténészek és történetkutatók generációjának közös erőfeszítése. Története *A lírikus Zrínyiből* kiemelve akár külön kötetet is kitenne. Kovács Sándor Iván külön érdeme, hogy ezt a keserves munkát lépésről lépésre rekonstruálta. Egyaránt leltárba vette az egykori, ma már klasszikus-sá növekedett és a névtelenségbe okkal eltűnt írók gondolatait, a fiatalabb és az idősebb kortárskutatók meglátásait. Szóra se lenne érdemes ez a tudományos etika szabályai szerint természetes eljárás, mégis beszélni kell róla. Manapság egyre nagyobb gondokat okoz a hazai tudományos közéletben, hogy általában terjed az új gondolatok és eredmények provenienciáját semmibe vevő gyakorlat. Mind-egy, hogy a kutatók hajszoltsága, nemtörődömsége, vagy az érdemi kritika hiánya az ok, a lényeg az, hogy fertőzi a tudomány éltető közegét, a mentálhigiénéjét, a megújulási képesség elemi feltételét és táplálóját.

Kovács Sándor Iván épít Széchy Károly több eredményére, de úgy, hogy valamennyit előbb a kritika mérlegén próbálta meg. Ugyanakkor az annak idején jórészt tudományon kívüli eszközökkel elhallgattatott Kanyaró Ferenc meglátásait is felülvizsgálta, és nem egyet közülük meggyőzően minősített időtállóknak. Négyesy László torzó-temetőben felejtett életművét pedig már a művének a lapjain is valósággal új életre keltette. Klaniczay Tibor munkássága indokoltan szolgált a kitűnő mű alapvetéséül, hiszen monográfiájával (1964) és tanulmányaival, nem utolsósorban pedig a kutatás folyamatosságát biztosító szervező, és az anyagi feltételeket megteremtő tevékenységével a legtöbbet tett a korszerű Zrínyi kutatások érdekében. Gondolataiból sokat merített a szerző, s munkatársa lett abban is, hogy a következő évtizedek Zrínyi-kutatói szárnyra kelhessenek. *A lírikus Zrínyi* lapjairól már a Régi Magyar Irodalomtörténeti tanszékek szemináriumaiiban nevelkedett fiatal kutatók is ránk tekintenek.

Legfontosabb célkitűzését így fogalmazta meg: feltárni Zrínyi költészetének titkait és megkeresni „az új típusú összegezés módozatait”-t (321. 1.) A két cél szorosan összefügg egymással, s a hazai és a nemzetközi társadalomtudományok ma legfőbb igényét, a tudomány-közi kutatások módszereinek kialakítását szolgálja. *A lírikus Zrínyi* eredményeiben már neves filológusok, néprajztudósok, művészet-, zene-, iparművészet-történészek és nem utolsósorban történészek munkássága összegeződik. Borzsák István, Csapodi Csaba, Czennerné Wilhelmb Gizella, Dömötör Tekla, Hadrovics László, Batári Ferenc, Király Erzsébet, Vargyas Lajos és számos XVII. századi történészspecialista neve jelzi, hogy Kovács Sándor Iván mennyire kitágította a Zrínyi vizsgálatok műhelyét. A történetírás újabb eredményeit példásan figyelemmel kísérő szerző dokumentációs építkezéséből az is kiderül, hogy az utóbbi évtizedekben az irodalomtörténeti problematikától távolabbi témák kutatásaiból mennyi adatot hasznosít, Benda Kálmán, Perjés Géza, Péter Katalin és mások művei sem kerültk el a figyelmét a lírikus Zrínyi megértése érdekében. Mégis sajnáljuk, hogy ebből az interdiszciplináris seregszemléből kimaradt Benczédi László és Makkai László Zrínyi-tanulmánya. A fiatal Zrínyi megismeréséhez pedig további ösztönzést adhatnak még majd Szalay László–Salamon Ferenc és Hajnal István Esterházy-kutatásai, eredményei s a napjainkban megújuló Pázmány, Wesselényi- és Nádasdy-kutatás. Jakó Zsigmond művelődéstörténeti elméleti és műhelye a *Zrínyi-líra* egykorú erdélyi visszhangját, Kosáry Domokosé pedig a XVIII. század különös hallgatását segít majd további részletekben értelmezni.

A könyv Zrínyi lírai verseiről az eddig legteljesebb összefoglalás. *Az Adriai tengernek Syrenaja* (1651) kötetben kiadott verseken kívül feloleli *Az idő és hírnév* címmel a *Vitéz hadnagy* kéziratában fennmaradt három epigrammát, tárgyalja a feltehetőleg 1659-ben keletkezett *Elegia*-t, s rekonstruál két, valószínűleg elveszett, vagy lappangó verset, az *Esterházy epicediumot* és a *Syrena*-kötet fordításában megjelent horvát epigrama lehetséges magyar összevegét. Ugyanakkor több összefüggésben is foglalkozik a Zrínyi kutatás régi izgalmas kérdésével, az eposz lírai részleteivel. Megállapítja – s ezzel a történész messzemenően egyetért –: „a magyar hősköltemény alighanem a világirodalom legszemélyesebb eposza”. (322. 1.)

E hatalmas területet átfogó munka poétikai, műfaj-történeti, rímtechnikai és metrikai részletei, a Petrarca-, Tasso- és Marino-kérdés új aspektusaiival együtt irodalomtörténészek minősítéseire várnak. A pályakezdő költő olasz irodalomelméleti ismeretei, a hiányzó magyar madrigál rejtélyei a mű alapvető irodalomtörténeti eredményeivel együtt sokáig fogják majd foglalkoztatni az irodalomtudósokat. Zrínyi lírájának a 18. századi hallgatás után Kazinczytól egészen Szabó Lőrinc Horatius-fordításaiban és Weöres Sándor verseiben végigkísért utóélete a kortárs irodalom kritikusaiba tartozik.

A lírikus Zrínyi-t újraolvassa az az igazi meglepetés, hogy a nemzetközi líra vértzetében feltűnő Zrínyi arculatán mennyire átütnek a politikusi ismert vagy eddig kevésbé ismert vonásai. Élesebben, ha-

tározottabban, mint ahogy azt a disszertációt tanulmányozva láttam. Szinte parancsoló erővel kényszerítenek meditációra. Vajon a történelmi megközelítés sajátos következménye csupán, érzelmi csaldódás ez a Zrínyi lírájából ránktekintő politikus? Vagy inkább ellenkezóleg, a történettudomány követelményeivel vizsgálva ezt az új lírikus Zrínyit, természetsszerűleg tárulnak elénk a valóság eddig kevésbé ismert, nehezen értelmezhető részletei?

Magánélet és országos politika

A líra szubjektumhoz kapcsolódó lényegének megfelelően Kovács Sándor Iván minden eddigieknél alaposabban vetette össze a költői műveket a magánélet eseményeivel. Ez roppant nehéz feladat. A kutatások jelenlegi szintjén Zrínyi magánéletét nagyon hiányosan ismerjük. Életrajzi adatai töredékesek, családi levéltára lappang, vagy örökre elveszett, környezetét, kancelláriáját, személyi és politikai kapcsolatrendszerét rekonstruáló vizsgálatok csak kínos szövegkritikával haladhatnak előre az egymásnak ellentmondó jelenségek zátonyai között. A gonddal felkutatott, de még ma is nagyon hiányos Zrínyi levelekből is inkább a politikus személyisége tűnik elénk. A lírai versek keletkezési idejét átfogó másfél évtizedben – az ifjú udvarló (1645), a fiatal házás (1646), a feleségét elsirató (1650), majd második házasságában a családi élet örömeit és bánatait átélő, legjobb barátait elvesztő főúr (1651–1660) többnyire hallgat. A versek alkalmait, tárgyait s ennek megfelelően keletkezésük rendjét minden fellelhető adatot számbavéve is egykorú forrásokból alig, többnyire a versekből rekonstruálhatta a szerző. A versek kronológikus rendjének tisztázása érdekében meg kellett vizsgálnia az eposz keletkezési idejéről alkotott véleményeket, s mivel ezek nem állták ki az irodalmi konvenciók és egykorú hadiesemények összességével számoló kritika próbáját, megállapítást nyert, hogy a *Szigeti veszedelem* valójában nem „egy télben” 1645/46 vagy 1646/47-ben született, hanem hosszabb ideig készült, döntően 1647–1648 folyamán.

Ez a felismerés a Zrínyi politikai pályakezdeséről alkotott nézeteket is módosítja. A már korábban kifejtett vélemény, hogy Zrínyi nemcsak 1655-ben „robbant be” a magyar politikai életbe, hanem már 1649-ben, báni hivatalát elfoglalva aktív részt vállalt a magyarországi politikában, logikailag ellentmondásba került a *Szigeti veszedelem* keletkezéséről alkotott véleményekkel. Ha az eposz 1645/46 telén vagyis politikai szélárnyékban született, a különleges művészi értékű mű a maga korában valóban nem tűnt többnek, mint a török elleni háborúra általában „lelesítő” szózatnak.

Most ez az ellentmondás megszűnt. A program és a cselekvés összefüggésbe hozható. Bizonyítható, hogy Zrínyi nem mint magános költő írta művét, programja már határozott politikai mozgalom sodrásban országos célt szolgált.

Zrínyinek 1648-ból maradt fenn legtöbb ma ismert levele. Erre már Perjés Géza felfigyelt (1965). 1648 döntő politikai jelentőségét Zrínyi életében azonban a Batthyány-levéltár Memoriabilia gyűjteményében fennmaradt levelei bizonyítják. Iványi Béla ugyan kiadott három levelet innen (1942) de annyira eldugott helyen, hogy teljesen elkerülte a Zrínyi-kutatók figyelmét. Pedig a költő és a politikus között ezek alkotják az eddig hiányzó láncszemet. Az 1648. július 5-én Csáktornyan kelt írás több is mint szokványos levél. Zrínyi azt írja, hogy Batthyány Ádám véleményét kérte – „mint hogy az en vekoni iteletemet Keri Kegyelmed en Kegyelmednek mint igaz io akaro szolgálja s attiafia, tiszta szüübül meg irom az mit gondolok iobnak.” Számba veszi az udvar tilalmát s a nemzetközi fejleményeket. Majd azzal is számol, hogy a török, ha Velencével békét csinál, ellenük fordul, „mert leg erőtlenebek, egienetlenebek és rendetlenebek vagiunk...”, s hiába mondják, hogy a törökkel béke van, talál okot a támadásra, különösen, ha ők, Batthyány és Zrínyi aprólékharcokkal nyugtalanítják. „Noha mas reszrül akarunk szollani, michoda veszt el benünket mint, ez ros z bekesegnek füsti, melinek arnieka alat rabol, eget, ront az torok benünket. Ha egy kis io hadakozasunk volna, nem volnank ily niomorultak, mert ha az gubat huznak, az guba is huzna. Ki törnenk valamellik fogat mys az Töröknek, mikor mar ninket es ha nem egieb hasznunk volnais benne, az volna hogy tanulna ismeg az vitézljő nep valamit, az regi virtust elő vennek, es meg mutatnank az egész vilagnak, hogy semmi hiaval nem vagiunk, hogy az regi hires magyarok lehessünk, hanem chak az egieseg es io hadakozas evel böchültettek meg az egész vilagon magokat az magyarok...” Majd részletesen kifejtve, hogy miként rántható háborúba a török úgy, hogy ne ők legyenek a békebontók, s ne csak értelmetlen aprólékharcokat vívjanak, leszögezi:

„Mi nem Kichin emberek vagiunk... nagy vízben kel halaszunk, es nagy faba kel vagunk az feiszkenket, az meli ellensegünk romlasaval, es nagy hirrel düliön le.”

Érdekes, hogy a „nagy fába kell vágnunk fejszénket” gondolattal mennyire összezseng az *Idilium* 56. strófája: „Versemmel mindenkor nagy fát mozdíthattam.” Zrínyi 1648-ban már teljes politikai vértetben áll előttünk: széles nemzetközi tájékozottság, biztos ítélet, okos mérlegelés jellemzi. Érvelése, kifejezései már a Montecuccoli röpirat és a Török *Afium* szövegét előlegezik. A békéről és a háborúról kifejtett felfogása ugyanancsak az érett politikus nézeteivel cseng össze: a békeség rossz, mert nem igazi béke, árnyéka alatt ront a török és pusztul az ország. Az aprólelkű harcok csak fecsérelik az erőt – és mi több – a magyarság jó hírét, értékeit, tehát a virtuskodó fegyvervillogtatás értelmetlenség. Már megfogalmazza kiszolgáltató helyzetüket is. Csakis döntő változást célzó tettekre, nagy vállalkozásra, egységre és az egész kereszténység, az egész világ figyelmét felébresztő cselekedetre van szükség. Az „egész világ”, a „nagy hír” távlatában gondolkodik az eposz írója is: „Minden felől ránk néz az nagy kereszténység” (IV. 24.) Prózája tömör, lényegremutató, illúziói nincsenek, helyzetértékelése reális: „Az neve van inkább országunknak, hogysen valósága.”

Több körülmény régen figyelmeztet rá, hogy Zrínyi nem magános költő, vannak elvarátói, több politikus áll mögötte. Kik lehetnek ezek, és főleg az eposz megírása és kiadása, 1648–1651 között vajon mennyiben és miért változott meg személyi összetételük? Kovács Sándor Iván ugyanis az írás időpontját vizsgálva éles megvilágításba helyezte az elvarátók neveit felsoroló XIV. ének első 12 strófáját. A kézirat egykorú és Zrínyi bejegyzéseit is tartalmazó másolata, a *Syrena*-kódex részben még más neveket tartalmaz, mint a *Syrena*-kötet. A *Syrena*-kódexben még Lippay György esztergomi érseket két szép, bíborosi kinevezésének reményeire is célzó strofa üdvözi, Batthyány Ádám, Nádasdy Ferenc, a két László, Csáky és Esterházy nevével kívül Homonnay Gyurkónak is szentel egy fontos strófát a költő. Azután a Lippay strófákat kitörölték. A nyomdába küldött kézirat 12 strófáját pedig Zrínyi alaposan átalakította: Zrínyi Péter, Wesselényi Ferenc és Batthyány Ádám neve kerül a kinyomtatott szövegbe.

A változások nem annyira Zrínyi személyes rokonszenvének és ellenszenvének lecsapódásait, egyéni politikai célzatait, mint egy szélesebb körű politikai csoportosulás átalakulását, s Zrínyi egységbenlétó képességét, az országos méretekben gondolkodó költő felelősségét fejezi ki. Ugy látom, Lippaynak nem csupán személyes hálából szentelt Zrínyi két szép strófát, mivel ő ajánlotta őt a báni méltóságra, és fizetetlen katonái érdekében is közbenjárt. (53. 1.) Lippay sokkal súlyosabb politikai személyisége a kornak, mint azt eddig a történettudomány számoltartotta. I. Rákóczi Györggyel a Pázmánytól örökölt rejtjelkulcsokkal folytatta levelezését, szoros kapcsolatban állt az udvarral és jó összeköttetései voltak Rómával is. A török elleni nemzetközi összefogást szorgalmazta, és hangosan szólt Erdély érdekében. Kora egyik nagy mecénása volt, s nem csupán a Fugger-könyvtár megvásárlásával fejezte ki a tudomány és a művészetek iránti érdeklődését. Összeköttetésben állt Juraj Krizanic-csal, aki nedelicei plébános korában használhatta a Zrínyi-könyvtárat is, tervezetet készített a török visszaszorítására, és éppen az eposz keletkezésének idején járt kint Moszkvában. A török elleni nemzetközi összefogást szervező V. Pius pápa már számol a krimi tatárok sakkban tartásának szükségességével.

1648 a hazai és a nemzetközi politikában egyaránt fontos év. Megkötik a harmincéves háborút lezáró westfáliai békét, és már három éve folyik a török háború Kréta szigetéért. Velence s a pápai diplomácia pedig lázasan dolgozik a nemzetközi törökellenes szövetség érdekében. Tervek, röpiratok, jóslatok közvetítik és irányítják a közvélemény figyelmét a törököt visszaszorító háborúra. De ugyanakkor a lengyel, az erdélyi szövetséget építő francia diplomácia s a svéd tájékozódás már előrevetíti az európai hatalmi viszonyok hosszútávú átrendeződésének évtizedes kötélfűzésekkel járó távolabbi fejleményeit is. Az apja örökébe lépő II. Rákóczi György sem pillanatnyi udvariassági gesztusként ajánlja fel kardját III. Ferdinánd császárnak és magyar királynak a török ellen 1648-ban. A Lippay-strófák ügyében alapos megfontolást érdemel az érsek levelezését újabbán föltáró szakdolgozatban Toma Katalin meglátása: 1648-ban összeül a nagyszombati nemzeti zsinat, és döntései összefüggésbe hozhatók Lippay bíborosi kinevezési reményeivel, mert kezdeményezésére a zsinat fontos, a Szentszék céljaival, törekvéseivel összhangban lévő reformokat hozott. Mindemellett a Nagyszombatban 1649-ben Lippay tiszteletére előadott iskoladráma, a *Patrona Hungariae* keletkezésének föltárása ugyanancsak közelebb vihet a kérdés megfjtéséhez, hiszen címlapját Subrich György, a *Syrena*-kötet címképének rézmetszője készítette.

Miért húzták ki a Lippay strófákat a *Syrena*-kódexből, miért nem került bele Lippay neve az eposz kiadott változatába? Mivel nemcsak Lippay, hanem Batthyány nevével kívül valamennyi név kimaradt a *Syrena* kötetből, általánosabb okot kell keresnünk, mint azt, hogy Zrínyi és Lippay esetleg megromlott

személyes kapcsolata miatt változott volna meg az első 12 strófa névsora. Ha igaz, hogy Zrínyi azért hagyta volna ki Lippay nevét az eposzból, mert 1649-ben nyíltan elfogult valláspolitikájával nem értett egyet, ez a tény is tágasabb politikai megfontolásra utal. Nemcsak a zömmel protestáns köznemesség érzékenységre figyelt. Nagyon sokat elárul Zrínyi álláspontjából az a levélrészlet, amelyet a Pálffy Pál politikai csoportjának kialakulását és működését újonnan föltárt források alapján vizsgáló Lauter Éva egyetemi hallgató emelte ki *Pálffy Pál nádor és köre* című szakdolgozatában. Az 1648 márciusából származó tudósítás arról szól, hogy Zrínyt is igyekeznek Pálffy csoportjához kapcsolni, ő azonban így válaszol: „ő bizony nem fractióz, egyaránt léssen egyhez mind máshez, mert efféle dolognak soha nincs jó kimenetele...”

1649-ben az ország első tisztségét elnyert Pálffy palatinus a katonánádorok után a tudós előnevet érdemlő, jó velencei és udvari kapcsolatokkal rendelkezett, belpolitikáját tolerancia és tág összefogási készség, külpolitikájában Bátorral megtartott jó viszony mellett óvatos francia orientáció jellemezte a török magyarországi hatalmának visszaszorítása érdekében. Nem lehet kétségünk, hogy csoportjához, ha másként nem, akkor Batthyány és Wesselényi révén Zrínyi is hozzákapcsolódott. A XIV. ének Wesselényi-strófája ezt a politikai csoport változást is kifejezheti. Az első strófákban a tengeren szerencsésen átvitorlázó Zrínyi a parton őt örömmel váró barátait üdvözölve, miután hat szép stróvét szentel öccsének, Péternek, így folytatja: „Látom de más felől, országunk oszlopia, / Vitéz Wesselényi jó lovát jarattia, / Nagy gond van fejedben mert gond is nagy raita, / Mert chak nem esőben országunkat láttia.” (XIV. 10.)

Ha viszonylag nagyon is keveset tudunk még Zrínyi és Wesselényi 1648–1651. évi kapcsolatáról, annyi bizonyos, hogy neve átfogóbb politikai mozgalomra valló megfontolásból került be a *Szigeti veszedelem*-be. Nemcsak családjának Báthory István királyhoz, birtokaik révén pedig kora Lengyelországához és az Erdélyhez fűződő kapcsolatai révén fontos személyiség, hanem azért is, mert már Esterházy Miklós nádornak bizalmi embere volt és Pálffyval és Lippayval egyaránt szoros kapcsolatai vannak. Felesége révén Zrínyi rokona. A Murány 1644. évi ájtásza miatt országos hírví, és 1646-ban grófi diplomát nyert füleki kapitány török elleni hőstetteit ugyanebben az évben Jean Laboureur örökíti meg. (*Relation du voyage de la Roynie de Pologne... Paris, 1647*) Zrínyi azt a Wesselényit nevezi „országunk oszlopá”-nak, akit a beavatatlanok Murány miatt támadnak.

A 11. strófa Batthyányja „vallálva országot Támasztja”, s dokumentálható, hogy „egyezséget” kötött Zrínyivel.

A három név, három országrészt jelent: Zrínyi Péter a horvátországi végeket, Batthyány a Dunántúli Wesselényi Felső-Magyarország katonai erejét összefogni képes személyiség. A *Syrena*-kódex felsorolásához képest a *Syrena*-kötetben az elvarátok seregszemléje leegyszerűsítettebb, világosabb és összefogottabb, mint feltehetően első megfogalmazást őrző *Syrena*-kódexben olvasható. A történeti vizsgálat megfontolásai tehát némileg túl is mutatnak a szerző véleményén, hogy a XIV. ének elején a kézirat 4–11. strófái helyett a kilenc új versszakot „elsősorban politikai célzattal” (28. 1.) iktatta be a költő. Ez „a politikai célzat” már érdemi, tényleges politikai döntéseket fejez ki, országos programot fogalmaz meg.

Néhány lírai verse a magánszféra eseményein kívül ugyancsak összefüggésbe hozható köztörténeti jelentőségű döntésekkel és fejleményekkel. Az *Arianna sirását* Kovács Sándor Iván indokoltan kapcsolta a költő elhatározásához is, hogy Velence szolgálatába áll. „Az idő és a hírnév” ciklus az 1650–52. évek konjunktúrájának légkörében keletkezett. Az *Esterházy epicedium* sem csupán a barátot sirathatta; az 1652. november 26-i temetés több ezer főnyi résztvevővel a gyász különlegesen nagyszabású reprezentációjával együtt áttételesen Mohács emlékének adózó politikai demonstráció is volt. 1659 az *Elégia* keletkezésének ideje, Zrínyi életének talán legzaklatottabb éve. Leköti a családi per, meg kell csendesítenie a horvátországi katonamozgalmat. Zajlik az országgyűlés. Meghal a legjobb barát, Batthyány Ádám, s Erdélyben beteljesülése felé közeledik II. Rákóczi György drámája.

A Zrínyi politikai mozgalmáról újonnan előkerült források sokkal többértékűnek mutatják ezt a politikát, mintsem hogy a „Habsburg-ellenesség” vagy a „török-verő hős” régi kategórióival meghatározható lenne. Tervek, kudarcok és újrakezdések szakadatlan váltakozása jellemzi, a belső reformok érdekében. Zrínyi nagyszabásúan, nemzetközi méretekben számolt az erőviszonyokkal és politikája több hívével együtt az országegység megteremtését, a magyar állam korszerű átmentését célozta. Vajon Zrínyi lírája hordozza-e ennek a politikai mozgalomnak az elemeit?

A lírikus Zrínyi külön fejezetet szentel a *Syrena*-kötet epigrammáinak. Meggyőzően bizonyítja az epigrammák történetiszemléleti és irodalmi jelentőségét. Jól érzékelteti, hogy ezek Zrínyi történetfeldfogásának fontos kifejezői, kiváltképpen az Attila- és a Buda-epigrammák. Vitathatatlan, hogy az Attila-epigramma reális értelmezése a kor egyik legfontosabb történetiszemléleti, esztétörténeti kérdéseit segít tisztázni. Lényegbevágó a Zrínyi államelméletét minősítő viták szempontjából is.

Ismeretes, hogy a XVI–XVII. század általánosan idézett Attila képe Thuróczytól származik. Amint Mályusz Elemér kimutatta, Thuróczy a hun hagyományt úgy korszerűsítette, hogy forrásai az ókori auctorok kritikussá közléseit elhagyta, s a hunok idealizált képét, a harcias, világhódító nép magasztosított képzetét építette be Krónikájába. Szörényi László ismerte fel (1974), hogy Zrínyi egészen más koncepció jegyében fogalmazza meg Attilát. Megállapította, hogy „az európai történeti gondolkodás sztereotíp Attila képét” Zrínyi gyökeresen átformálta. Az Attila epigramma első sora – „Isten haragjának én szelleti voltam” – azt jelenti, hogy „ostor”, „pöröly” helyett Attila „isteni szellet” (Spiritus, flamen Dei) lesz. Zrínyi ezzel megszünteti az „Isten ostora zavaró kétértelműséget” és a testvérgyilkosság mocskából is kimossa hőstét, a Buda epigrammában azt hangsúlyozza, hogy egyszemélyi hatalomra van szükség, Attila a közjó érdekében ölt.

Teljesen egyetértünk Kovács Sándor Ivánnal, aki felismerve Szörényi értelmezésének jelentőségét, azt úgy építi be művébe, hogy maga is hangsúlyozza: Zrínyi Machiavellit követi. Sajnáljuk azonban, hogy műfaj-történeti kérdések és a feltételezhető hun eposz körüli viták miatt az új Attila-koncepció előzményeire nem fordított nagyobb figyelmet. Amint korábban már többször hangsúlyoztuk, Oláh Miklós is az erős központi hatalmat megtestesítő hun királyt vázolja fel az *Athilában*. Mohács után az első török elleni nemzetközi koalíció szervezésével egyidőben, feltehetőleg azzal összefüggésben készült művében Oláh Miklós a hunokat az antikvitas erényeivel ruházza fel: Jupitert, Marsot, Venust tisztelik. Uralkodójukat egy remete jóslata útján Isten küldi, de nem azért, hogy meghódítsa, hanem hogy jó útra térítse a bűnökbe merült Európát. A bűnök pedig mind a rossz kormányzás vétkei, a gyenge uralkodás következményei. Oláh Miklós Attilája tehát ugyancsak Isten akaratának végrehajtója, hogy Európa uralkodóit visszavezesse az erőkezü igazságos uralkodás útjára, s megteremtse a keresztény világ országaiban a belső rendet és nyugalmat, s – ne feledjük a török elleni nemzetközi összefogás legfőbb feltételét – az egymás iránti kölcsönös békét.

A kutatás régen hangsúlyozza, és Kovács Sándor Iván is kellően kiemeli Zrínyi forrásai között Zsámboki jelentőségét. Ugy véljük, hogy a Zsámboki kiadásában napvilágot látott Oláh Miklós-művet márcsak azért is fontos lenne beilleszteni Zrínyi forrásai közé, mert ílymódon Zrínyi koncepciójának a magyar humanisták körére visszanyúló előzményei újabb évekkel támogathatók meg. Az epigramma alapgondolata megtalálható az eposzban is: „Kihoztam Scithiából mely neki szűk volt / Az én szent lelkem is üreájok szállot: (I. 13.) Zrínyi 1648-ban írott leveleiből bizonyítható, hogy az „isteni szellet”, a lélek felfogásában az elhivatottsággal egyenlő: nem kell kétségbeesni „valamig az a lélek van bennünk, mellet Isten országunk szolgálataira rendelt mi belénk.” – írja 1648-ban. Az Attila- és a Buda-epigramma történetiszemléleti előzményeivel és az 1650-es években nyomon kísérhető hatásával élesebb megvilágításba kerül Zrínyi későbbi műveiben részletesebben kifejtett államelmélete és reformprogramja. Sőt összefüggésbe hozható az 1648–50-ben kikristályosodó politikai mozgalommal. Zrínyi levelei bizonyítják, mennyire élénk figyelemmel kíséri pályatársaival együtt a külföld eseményeit. „Egy Köröszteni szeglet nincsen, az hol iol volna az dolog” – írja Batthyány Ádámnak a „nagy fát mozdító” vállalkozás esélyeit mérlegelő levelében.

Ugyanakkor félreérthetetlenül kifejezésre juttatja azt is, hogy elérkezett a török kiűzésének ideje. Mint korábban, most is hatalmas feszültséget okoz, hogy a magyar királyság ereje kevés, mint önmagában a Habsburg-birodalom vagy egyetlen más ország ereje sem elegendő, hogy eredményesen vehessék fel a harcot az oszmán hatalommal. Zrínyi elgondolása az, hogy ki kell erőszkölni, mintegy ki kell provokálni az európai hatalmak törökellenes összefogását. Ez óriási belső változásokat követel meg, valóságos társadalmi újjászületést, átalakulást: elszánt vitézceket, korszerű hadsereget, anyagi áldozatokat és nagy kockázatvállalást.

Már Perjés Géza észrevette, hogy a *Szigeti veszedelemben* a török hadsereg nem a XVI. századi szulejmáni erős hadsereg, a XVII. század közepén megfigyelhető bajok emésztik. Nem ásnak védősáncokat, nem tartják be a tudományos hadviselés szabályait, Delimán és Demirhám esztelen javaslatai a

haditanácsban, hogy egyszál karddal vívjanak várat, a harcért önmagáért verekedjenek (VII. ének) némileg minden nagyhangú, értelmetlen hősködés bírálata is.

Közismert, hogy a történelmi példázatok a belső megújulást szolgálják, értékrendet fejeznek ki, az egyén kötelezettségeit a közösség, nemzetség, nemzet, ország, kereszténység érdekében. A *Feszületre* és az eposz II. énekének végén Zrínyi imája, a Feszülethimnusz közös gondolatait meggyőzően mutatja be a szerző. (227–228. 1.) Érdekes azonban, hogy a versek alap gondolata, a megváltás nem az egyén, hanem a közösség érdekét szolgálja, az egyén az elhivatottság, az ország szolgálatjára rendelt „isteni lélek”, „talentum” segítségével maga lesz közösségének megmentője. Zrínyi istene nemcsak a büntető, Alektót az emberiségre szabadító, s nemcsak a megváltó Isten, hanem az embert megújító.

Kovács Sándor Iván nagy gonddal rekonstruálta az 1650–1651-ben könyve bécsi kiadását intéző Zrínyi mindennappjait: valóban sok tennivalója volt, első felesége ravatalon, közügyek szőlították Graz-ba és az udvarba, s közben tető alá kellett hoznia könyvét. A történelem amikor másfél évtizeddel ezelőtt a Zrínyi birtokok gazdasági iratait vizsgálta Bécsben főleg az az addig számba nem vett kérdés foglalkoztatta, honnan volt pénze, ideje és energiája éppen ezekben a hónapokban, hogy a csabari vas-officinát létrehozza. Még ma sem tudjuk pontosan, hogy a kor egyik legjelentősebb ipari vállalkozásának alapvetésében mennyi része volt Péternek és mennyi a bánnak, kik voltak pontosan a Zrínyi testvérek gazdasági ügyeit intéző szakemberek. Annyi mégis nyilvánvaló, hogy a vasmű felépítése és a *Syrena* kötet megjelenési időpontja egybeesik. Wesselényi ugyancsak ekkor éleszti újjá, korszerűbb szinten a murányi vashámort. Talán korai lenne még e politikusok mozgalmát a magángazdaságukban megfigyelhető döntésekkel is egységbe hozni. Tény azonban, hogy e kor embereiben a gazdaság és műveltség szférája nem esik annyira távol egymástól, mint ahogyan azt az utókor később rögzítette. Az eladott marhák árából Zrínyi Velencében könyveket, Wesselényi Bécsben képeket vásároltatott, Nádasdyt pedig művészeti megbízásokkal együtt a fejedelemségek piaclehetőségei is foglalkoztatják.

Az *Adriai tengernek Syrenaiá* kötet a török ellen készülő országban látott napvilágot. Másfél évtizeden át, 1664 ősztől metszetek, festmények, a sárvári vár freskói, a *Mauzoleum* királyképei az eposz és az epigrammák eszméit fogalmazzák meg különböző variációkban és minőségben.

Az eszmék metamorfózisa

Meggyőzően mutatja be a szerző, hogy Zrínyi lírája „együttmozog” az európai barokk poétika fel fogásával és az olasz irodalmi gyakorlattal, az *Obsidio Sigetiana* írója mesterien bánik a korabeli költészet imitációs elveivel, technikájával és metamorfózis gyakorlatával. Ez a felismerés méginkább a Zrínyi életmű szimbolikus elemeinek gondos számbavételére kötelezi a kutatást. Noha az ikonográfiai módszerek Zrínyi műveinek elemzésében már egészen korán létjogosultságot nyertek, az utóbbi időben pedig a művészettörténeti vizsgálatok egész sereg új felismeréssel szolgálnak, mégsem fölösleges hangsúlyozni Kovács Sándor Iván könyvének az interdiszciplinaritás irányába mutató fontos eredményeit, mert nálunk még sok a mulasztás, idegenkedés és értetlenség. Pedig *A lírikus Zrínyi* is bizonyítja, hogy a beszélő nevek, emblémák, toposzok, szimbólumok, ábrázolási sztereotípiák, sajátos asszociációs rendszerek, számszimbolikák világában csakis úgy juthat a kutatás a dolgok lényegéhez, ha – Braudel megfogalmazásával élve – „igyekszik végre a felületi tények alá hatolni, a legendák és a retorika csábításai után elvetni a tudóskodó rutin és a józan elszármított empirizmus ma különösen veszélyes kábítóserét...”

Kovács Sándor Iván könyvét olvasva jól érzékelhető, hogy Zrínyi lírai művei valóságos esszenciáját adják a hazai és a nemzetközi műveltségi anyagnak. Képei, példázatai és asszociációs vonatkozásai, politikai és etikai toposzai a korabeli Európa korszerű nemzetközi forrásvidékeiről, mindenekelőtt a Biblia és a mitológia világából merítenek. Ez a körülmény számunkra azért is fontos, mert a művek befogadói, a művek kulturális közegéről, Zrínyi szűkebb vagy tágabb társadalmi körének mentalitásáról is tájékozhatunk.

Mentalitástörténeti vizsgálat adhat választ például az *Elégia* ma még nyitott kérdéseire. A vers nem Zrínyi kézírásában maradt ránk, s a szerző *Izsák siratása* címmel tárgyalva kimutatja magyar irodalmi előzményeit és az eposzsal közös motívumait. De a vers hagyományos értelmezése mellé kérdőjeleket tesz, és okkal, hiszen Zrínyi Izsák nevű fiáról máig nem került elő egykorú forrás. Valóban Izsáknak hívták-e? „Lehetne az elnevezés jelképes is” (256. 1.) A vers „Ő Zrínyi jó nevével” utalását a valóságos név bizonyítékának tekinti, és leszögezi „az *Elégia*-ban — már csak Izsák neve miatt is — a bibliai allegória alkalmazása kínálkozó lehetőség.” (257. 1.) Az *Elégia*n a Zrínyi lírai verseit végigtekintő Babits

is elgondolkozott: a *Feszületre*, az *Idill* és a Zrínyiász harmadik énekében a török ifjú dala jobb, mint a „szép, de elnyújtott *Elégia*”.

Az a levél, amelynek alapján Széchy 1659-re teszi a Zrínyi-fiú halálát és így a vers keletkezését, más szemléleti és mentalitásbeli lelkületet fejez ki, mint a vers: „Keserűen bánnt velem a szerencse. Egyforma értékű csereként: megsegített a törökkel szemben, de elvette szeretett lányomat és fiamra is ugyanazt a végzetet várom, mert végtelenül gyöngö. Ha azért teszik ezt az égiek, hogy a dicsőség örökkévalósága pótolja az utód hiányát, nem fogok bánkódni, mert szabadabb is leszek és egészen a haza szolgálatainak szentelhetem magamat”. Sok érv szól mellette, hogy miként a Ruchichnak írott latin levelek általában, ez az év nélkül (1658) augusztus 28-án kelt levél is a nyilvánosságnak szólt. Mégis feltűnő, hogy gondolatai Seneca filozófiájára és Zrínyire általában jellemző heroikus karakterre vezethetők vissza. Zrínyi lányáról sem tudunk, pedig levele szerint „dilectissima filia” volt. Erdélyről ugyanakkor szinte nagyobb érzelmi felindulással szól: „elvesztett az ország karja, Pannonia jobbjá, sőt a keresztes országok pajzsa: Erdély... Feldúlt városokat, templomokat látni ott; a fejedelmi méltóság meggyalázva, a két Rákóczi, apa és fia, letéve... Erdély bizony a legszerencsétlenebb, mert megszámlálhatatlanabb csapás érte.” (1658 XII.)

Nincs semmi alapunk arra, hogy az *Elégia* személyes indítékait kétségbe vonjuk. Csupán Kovács Sándor Iván kicsit bátoratlanul jelzett kételyeinek indokolt voltát kívánjuk hangsúlyozni. A korabeli mentalitás szemszögéből nézve és összevetve az eposz „apa-fiú”, „áldozat”, „virág”, „elmúlás” gazdag motívumrendszerével, kétségtelennek látszik, hogy szimbólikus jelentést is hordoz.

Az Ábrahám-Izsák képzet rendkívül elterjedt a korban. Nemcsak a Biblia révén. Az Ábrahám Izsák áldozata jelenet képi ábrázolását többek között a magyarországi és erdélyi könyvtárak ismert kötete, az Ortelius nyomdájában napvilágot látott és sok kiadásban terjesztett Világtérkép is népszerűsítette. Az „*Abraham Patriarchae Peregrinatio et vita*” című térkép 1586-ban került ki Ortelius nyomdájából, a patriarka életének színterét és vándorlásának útvonalát ábrázolta. A térképet a kor szokásrendszerének megfelelően 24 „beszélő kép” veszi körül, s közöttük az egyik legszebb az Izsák-jelenet. Ezt ábrázolja többek között az a ma is meglévő nagyobb méretű Urkoporsó, amely ugyancsak 1659-ben készült Zágrábban Wolfgang Jacob Stoll szövő officinájában. Petresi Péter püspök hívására az Ingotadtól Zágrábba telepedett Stoll több férfimunkással és segéddel dolgozó officinája 1655–1664 között állt fenn. Műremekeit az európai szövészet kimagasló teljesítményeiként tartja számon a nemzetközi szakirodalom. Ha többet tudnánk a megrendelőkről is, talán eldönthető lenne, hogy az Urkoporsó és a Zrínyi vers között van-e egyáltalán bárminemű konkrétabb összefüggés a közös asszociáció nagyon tág világán kívül. Az asszociációk világára jellemző, hogy a XVII. századi magyar irodalomban, történeti gondolkodásban Ábrahám a bűdosás és az áldozatkészség szimbóluma. E szimbólum alkalmazásának és fokozásának sajátos módját tanúsítja a Nádasdy *Mauzoleum*ának királyverseit fordító Csernatonai Márton 1660–1661-ben készült, helyenként homályos és bőbeszédű fordításában a fiát elvesztő Szent István királyt idéző verszet: „Nem bánkódott azért, mint Ábrám—Jiákért, / Nem keseredett meg anynyira fiáért, / Mennyit szánkozott szerelmes népéért, / Könyveket hullajtott szép Magyar országért.” Az Ábrahám-Izsák képzet itt félreérthetetlen nemzeti történeti tartalmat hordoz. Az *Elégia* nemzeti motívumaira a Zrínyi-kutatás már korábban rámutatott. Úgy véljük, hogy a hagyományos, csak a családi élet keretében zárt konkrétan értendő értelmezése mellett tágasabb vonatkozásaival ugyancsak érdemes számolni.

A *lírikus Zrínyi* sokat foglalkozik a költő személyes kifejezési formáival. A kérdés elméleti része, — amikor a harmadik személyben szólás kívülállóságából megtörténik a váltás a közvetlen én-re, s az önmegszólítások, átváltozások, rejtőzködések szubjektumai változó élethelyzetek kifejezői is meg a Zrínyi líra adaptációival is összefüggő „én” problémái egyaránt sok munkát adtak és adnak is még a kutatóknak. Kovács Sándor Iván könyvének nem kis érdeme, hogy mindeddig talán a legtöbbet tette a rendszerező áttekintés, a kiegyensúlyozott megismerés érdekében. A szerző ötletes elemzésekkel állítja az eposz sokat idézett hangsúlyos első szava mellé az Ovidius Metamorphoses híres epilógusának „szinte pontos fordítását” (Marót Károly) lezáró, Zrínyinek a sajátos magyarországi helyzetre szabott tömör művészi hitvallását a *Peroratio* ban. Meggyőzőek *Az idő és hírnév* ciklus vizsgálataiban a megfelelőseket és a személyiséget hangsúlyozó kiemelések: „Befed ez a kék ég...”, „az én örök híremet”. Sajnáljuk, hogy ebből a szempontból nem vizsgálta meg az *Elégia*-t. A lírai versek között ez talán a leghangsúlyosabban szubjektív („én Istentől büntetve”, „én tavaszomat”, „én szívemet”, „én jövődömet”) márcsak azért is, mert a vers Isten-képe más, mint az eposz és a „*Feszületre*” Istene. Azt pedig Kovács

Sándor Iván könyve vitathatatlanul bebizonyítja, hogy a magánélet inspirációt hordozó versekben a lírikus többnyire nem önmaga képében lép elénk: „vadász, Titirus, Orfeus, Arianna: mindenkélt maga Zrínyi...” (211. 1.)

Az *Arianna sírásá*-ról a talán legtalányosabb versről Arany János, Gyulai Pál, Sik Sándor után is van friss mondánivalója *A lírikus Zrínyi* írójának. A vers születését közvetett úton, de nagyon határozottan hozzákapcsolta Zrínyi velencei utitervéhez. Ez gyakorlatilag nem lehetett volna kisebb vállalkozás, mint hogy Zrínyi részt vesz a Kréta szigetért kirobbant velencei-törökháborúban. Ez a körülmény azonban a krétai királynő sirlalmát idéző vers értelmezésének a szerelmi konfliktusnál tágasabb optikát adhat. A történelem, talán szakmájának okán is, általánosabb jelentést is vél az *Arianna sírásában*. A magyar irodalom egyik legszebb heroikus „szerelmi panasz”-a egyetemesebb jelentést is hordoz.

Úgy véljük, Zrínyi verseiben a mitológiai képek és képzetek korabeli jelentéseinek behatóbb tanulmányozása lírai világának és politikai gondolkodásának mélyebben fekvő, az egyetemes eszmekincs összefüggéseiből vezethet majd el. Descartes művei bizonyítják, hogy a tudományos irodalom bőven él a korban mitológiai analógiákkal. Nála, Baconnál és másoknál is az Arianna és a labirintus, a „csiga” hasonlat a bonyolult dolgok megoldására, a jó módszer, a helyes eljárás, helyes döntés megtalálására vonatkozik. Még Leibniz is azt írja, hogy a gondolkodás fonala a jó és biztos módszer, amelyet követve a szellem a tévedéstől való félelem veszélye nélkül halad előre „qui in labyrintho fiolum habet Ariadneum.”

Nem értünk egyet a szerzővel abban, hogy Zrínyi a velencei tervet azért ejtette volna el, mert valami módon megoldódott szerelmi konfliktusa. (197. 1.) A terv Zrínyi életrajzában egyik legjobban dokumentálható mozzanata. A terv megváltoztatására vonatkozó okokat keresve közvetett bizonyítékokra vagyunk utalva.

Zrínyi szándékáról szélesebb körben tudhattak. Erre utal II. Rákóczi György 1645 decemberében kelt, más szempontból is fontos levelének következő kijelentése: „Zrínyi uram a velencések mellé készül Kanizsára”. Felvetésünk szerint Zrínyi döntésének általánosabb okaira utal a Szigeti veszedelem IX. éneke is. A sokat idézett, a kanizsai török támadását említő híres sorok négy strófányi csodálatos tömörségű személyes vallomásra illeszkednek. Az első strófa: „Hova ragattattam én könnyű pennámtul? / Holot tanulhatnék Dedalus fiatul, / Kis készüllettel indultam Tengeren-túl, / Kis elme ez, ki ír nagy Atyám doigaru.” (IX. 1.). Ez értelmezhető úgy, hogy Zrínyi „készület”-t, tehetségét meghaladó költői vállalkozásba kezdett, mint az atyai szóra nem adó Icarus. Az „indultam Tengeren túl” lehet a nagy költői szándék kifejezése, de az sem zárható ki, hogy a velencei tervre vonatkozik.

1645-ben a török-velencei háború esélyei még korántsem világosak, a velenceiek kisebb győzelmeit is felnagyítottan csodálja a világ, a kereszténység ügyéért folyó harc vonzza az európai ifjúságot, kivált az első években, de még később is. Bethlen Miklós például meghallván a vasvári békét, kijelentette: ha a velencések még harcolnak Kréta szigetén, odamegy. Zrínyi sem csupán szerelmi konfliktusa miatt dönthetett úgy, hogy Velence szolgálatába áll. A Zrínyi-kutatás régen jelzi a kérdés súlyát (1964, 56). A velencei szolgálat tervét családi hagyományként öröklő Zrínyinek a krétai háborúról jó értesülései voltak. Esterházy Miklós nádornak címzett 1645. augusztus 22-én kelt levele arról is tájékoztat, hogy viszonya az udvarral nagyon megromlott. A IX. ének 4. strófája szerint pedig feltételezhető, hogy a „tengeren túl” indulás tervét a kanizsai török támadása, mások tanácsa, s főleg a tehetségével rá rótt, hazája iránti kötelelenség felismerése miatt változtatta meg. „Nem röjtöm Istentül vett talentumomat”, (IX. 4.). S hogy a „talentum” nem egyedül a költői hivatásra vonatkozik, hanem országos ügyben vállalandó feladatokat ró rá, azt többek között Batthyány Ádámnak 1649. augusztus 22-én Csáktornáyn írt levele is kifejezi:

„Imar, ha mi ketten hazánkban nem szolgálunk hanem heniélünk velie Kegyelmed hogy mind Isten mind világ ezeknek az talentumoknak el röitessert, nem pirongat es fed meg bennünket...”

A kérdés további tisztázására vár. Annál is inkább, mert a *Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekről írott comedia* több vonatkozásban is összefüggésbe hozható az 1648–1660-as évek politikai mozgalmával. A legutóbb Nagy Péter megállapítása szerint 1648-ban, valamely délvidéki udvarban „külföldi, feltehetőleg olasz mintára készült” (1981, 1112–1113. 1.) műről régen tud a Zrínyi kutatás. Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában található másolati példány bejegyzése szerint azt ifj. Draskovich János 1662-ben Zrínyinek ajándékozta. (1937., 1964, 611.) Elsődleges forrásokkal ugyan nem tudom bizonyítani, mégis nehéz szabadulni az évek óta foglalkoztató gondolatától: Constantinusban mintha a fiatal Zrínyi alakja öltött volna testet. A Victoriába szerelmes ifjú „sokat érdemlő

vitézsege" országosan ismert, (383. 1.) és ugyanakkor igen „olvasott ifjú, ő, aki megjárja Icarus szigetét. A számos szimbolikus elemet tartalmazó mű Cupido, Venus, Jupiter és más mitológiai alakok szerepeltetésével némi hasonlóságot mutat az 1645-ben Gonzaga Mária Lujza neverseri hercegnő és László lengyel király Krakkóban rendezett lakodalmán előadott *Amor és Pszüche* című nagyszabású és nyíltan politikai célzatú darabbal is, amelyek zenéjét Virgilio Pussitelli komponálta. Sőt a *Constantinus-comedia* és a *Marssal társolkozó Murányi Venus* között is kimutathatók hasonlóságok, bár mindmáig nem sikerült egykorú forrásokkal ellenőriznünk, hogy többről is szó lehet, mint közös toposzkincsről. Most, hogy Kovács Sándor Iván meggyőzően bizonyította a *Syrena*-kötet és Vellutello Petrarca kiadásának kompozíciós és tematikai rokonságát, új megvilágításba kerül a *Constantinus* komedia egyik hangsúlyos kijelentése is: a Victoriát ostromló ifjú a szerelemről elmélkedve így nyilatkozik: „Petrarca könyvecskéjében történet szerint ráakadván, olvastam...” (377. 1.) Ezekután a Nagy Péter feltételezése szerint Draskovich János művének tekinthető komédiában a *Szigeti veszedelem* stílusával, gondolataival egybevágó sorokat is érdemes lenne alaposabban megvizsgálni. Szerencsés kezű kutató talán Zrínyi és Draskovich Euzébia 1646. február 11-én megrendezett lakodalmával is összefüggésbe hozhatja majd a komédiát, annál is inkább, mert erről a fontos eseményről csak annyit tudunk, amennyit Zrínyi meghívójában Batthyány Ádámnak írt „nem maradt más hátra mint hogy ez a szentség méltó menyegzői ünnepséggel ékesíttessék.”

A Zrínyi velencei szolgálatról lemondó döntését követő életrajzi adatok – házasság, tábornoki kinevezése, udvari kapcsolatok, báni kinevezése, – mind arra vallanak, – Jenei meglátását megerősítve –, hogy egy következetesen építkező politikusi csoport állt mögötte. Sokoldalú tehetségét korán fel kellett, hogy ismerjék, politikai pályáját tevékenyen segítették, s talán a velencei terv elejtése mögött is országos politikai megfontolás is rejlik.

A *Itrikus Zrínyi* kötet egyik nevezetes újdonsága, hogy írója kimutatja az *Adriai rengeknek Syrenaja* versei és eposz nőalakjainak – Arianna, Borbála, Cumilla – közös vonásait. Leszámolva Széchy erőltetett népkarakterológiai vonásait, megállapítja, hogy a három nő, ugyanakkor a hősiesség magatartásának a fokozatait testesíti meg, s a „költő nőalakjaiban is a maga heroikus életeszmenyét, etikai felfogását transzponálta” (210–211. 1.) További következtetésre juthatunk, ha ezeket a szerelmeket a 17. században frissen feltűnő másik aspektusból is figyelembe vesszük: az eposzbeli két nagy szerelemre a török lány és Deli Vid, a szultán lánya és a férjét megölő tatár kán szerelmére jellemző, hogy ellenségek szeretnek egymásba. Ebben az értelemben Cumillát Zrínyi Corneille hősnőinek távoli rokonává formálta:

„Mely Isten forgattya most az én elmémet? / Hogy azt szeressem, ki megölte férjemet; / De boldogtalan én szeretemet vesztömet”, (XII. 26.)

Régen foglalkoztat, hogy a Zrínyi halálával záródó időszak politikai mozgalmában a versek, prózai szövegek képi megfogalmazásai és metszetek, festmények ábrázolásai megfelelnek egymásnak. A mitológiai alakok és példázatok gazdag egyetemes jelentéstartalmat hordoznak. A szövegek és a képek közös fogalmakat fejeznek ki, azonos asszociációs rendszerben működnek. Ujabbán Galavics Géza felfedezései bizonyítják, hogy a *Syrena*-kötet mitológiai vonatkozásai 1660–1664 képi és szöveges ábrázolásaival határozott tartalmi egyezéseket mutatnak.

A horvát *Syrena*-kötetben a Zrínyi Péter portréja alá írt epigramma így végződik „...Lám ez a férfiú Mars!” Széchi Gáspár tézislapján a magyar vitézséget megtestesítő Wesselényi kép ajánlásából (1663) ez a részlet csaknem megegyezik a XIV. ének 10. strófájával: „mint Atlasz tartsd fenn csaknem elbukó hazánkat”. A mitológiában járatos szultánlány, a Cumilla és Delimán szerelmének mitológiai kelléktára Kovács Sándor Iván remek megfigyelése. Igaza lehet Venus triumphusa értelmezésében is azzal a megszorítással, hogy a kor felfogásában Venus általánosabb jelentést is hordoz, amint azt Warburg és Gombrich (1972) többek között Ficino szövegeivel s Rubens egyik képét magyarázó levelével is bizonyította. Érdemes lenne ezt alaposabban megvizsgálni, mert meggyőzően hangsúlyozta a szerző: a *Dedikáció* és a XV. ének motívumegyezése Zrínyi tudatos alkotása azért, hogy egységbe foglalja a kötetet. Aligha hihető ezek után, hogy a *Dedikáció* s az *Obvasónak* ajánlását berekesztő Petronius vers ne átgondoltan, távolabbi jelentést hordó szándékkal került volna a szöveg végére. „Mars sisakjában fészket raktak a galambok; megtetszik ebből mennyire szereti Mars Venust”. Zrínyi 1636-ban járt a toszkánai herceg udvarában. Rubens 1637/38-ban festette meg a herceg számára híres *A Háború borzalmi* című képét. Level, amelyben egyik festőnek részletesen elmagyarázza a kép jelrendszerét, jelentését, Alekto furiától Mars és Venus alakjait, a háború ellentétét a megtíport, elpusztított béke megtestesítését kifejező

jelképekig, később keletkezett. Semmi támpontunk nincs rá, hogy Zrínyi ismerte volna ezt a képet. Nem is ez a lényeg, hanem hogy miként a lírikus, a politikus is nemzetközi fogalomrendszerben gondolkozott. A változó Európa nyelvezetén fejezte ki, hogy a változást követelő Magyarországon csakis a török kiűzése teremtheti meg a magyar tanácsosok 1661. évi *Opiniójában* oly részletes gazdasági konkrétságában óhajtott békét.

Kovács Sándor Iván könyvének jelentőségét meditációnk talán jobban érzékelteti, mint a szabványos recenzió. Zrínyi politikai mozgalmának, különösen az 1663–1664-es évek magyar politikájának nemzetközi összefüggései ma már nyilvánvalók, annak ellenére, hogy még nagyon sok részlet vár tisztázásra. A *lírikus Zrínyi* ehhez a munkához is jelentős hozzájárulás.

Ha néhány talán vitatható, de mindenképpen továbbgondolandó megfigyelésünk alapján úgy látjuk, hogy a lírai versek, általában Zrínyi lírája és politikája között a kor bonyolult esztétikai és szemléleti rendszerének áttételeivel számolva még jelentős összefüggések mutathatók ki, az semmit nem von le a különösen szép kiállítású könyv vitathatatlan tudományos értékeiből. A Zrínyi-kutatásokban megkezdhetetlen, és még sokáig lesz ösztönzője a további vizsgálatoknak.

Fried István

A „FOGSÁGOM NAPLÓJA” REGÉNYE

Hiába akart gondoskodni Kazinczy Ferenc saját utókoráról, hiába tervezte meg levéltárhoz méltó alapossgal hagyatékának „fondjait”. A magyar irodalom történetében kevés olyan hányatott sorsú örökségről adhatunk számot, mint éppen a Kazinczy Ferencé.¹ Levelezésében több ízben szól művei kiadásáról, kiadatlan írásai kötetbe gyűjtéséről. Többször lemásolta, tematikus „csomókba” gyűjtötte össze verseit, fordításait, tanulmányait. Mégis, a mai napig áttekinthetetlennek bizonyult a sok helyre szétszóródott Kazinczy-hagyaték, a sok másolat inkább nehezíti, mint könnyíti a Kazinczy-írások kronológiáján töprengő kutató dolgát. A hagyaték összetartozó, de az idők folyamán (esetleg már Kazinczy Ferenc életében) egymástól elszakadt darabjainak „egyeztetése”, „megfeleltetése” hosszadalmas munkának ígérkezik. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy többszöri nekifutásra sem sikerült létrehozni Kazinczy Ferenc Összes Munkáinak kiadását. Közvetlenül halála után Toldy Ferenc és Bajza József kísérelték meg a művek sajtó alá rendezését, de kiadásuk hamar elakadt,² hiányos, el kellett tekinteniök például az önéletrajzi jellegű írások kiadásától, a teljes levelezés megjelentetésétől. Kazinczy Gábor kezdte tematikus rendbe gyűjteni a levelezést, és sikerült is néhány fontos kötetet megjelentetnie.³ Így legalább a kutatás számára vált hozzáférhetővé Kazinczy levelezésének egy része. Később Abafi Lajos „Nemzeti Könyvtára” vállalta, hogy megjelenteti Kazinczy Ferenc Összes Műveit. 1879–1884 között aztán az Erdélyi levelek, a Magyar Pantheon (életrajzok és életrajzi jegyzetek), az összesnek feltüntetett eredeti versek, töredékek, versfordítások, versfordítástöredékek, a Pályám emlékezete láttak napvilágot, rövid bevezető tanulmányokkal, viszonylag bőséges és sok fontos adatot tartalmazó jegyzetanyaggal – néha még a mű variánsára is utalva, ám a szövegközlés módja már az akkori felfogás szerint is vitatható volt. S bár Abafi betekintést kaphatott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került Kazinczy-hagyatékba, részben az anyag rendezetlensége, részben pedig filológiai gondatlanság miatt sok téves adat is becsúszott a kiadásba, helyenként eltorzította, „félreolvasztá” Kazinczy kéziratait, más alkalommal önkényesen vont össze szövegeket. Mindezek ellenére ma sem rendelkezésünk teljesebb Kazinczy-kiadással, az összes azóta megjelent Kazinczy-kötet elé legfeljebb a „válogatott” jelzőt

¹ Kazinczy Ferenc hagyatékának „regényéről” külön tanulmányt tervezek.

² *Kazinczy Ferencz Eredeti Munkái*. I. 1. *Eredeti poetai munkái*. 2. *Utazások*. I. 1–3.: *Levelek*. Buda-Pest 1836–1846. 1846-ban megjelent: *K.F. Levelei Sipos Pálhoz 1806–1816*. Lipcse 1846.

³ *Kazinczy Ferencz Bizodalmas levelezése*. 1793–1831. 1–3. kötet. Pest 1860–1864., *Kazinczy Ferencz–Berzsényi Dániel Levelezése*. 1808–1831. Pest 1860. Vö. még: *Kazinczy Ferencz Versei*. Pest 1858., *K.F. Versei*. KAZINCZY Gábor által. Pest 1863., 2. kiadás: Bp. 1890., 3. kiadás: 1895. (Olcso Könyvtár)

lehet tenni. Leszámítva Váczy János levelezés-kiadását, amelyet azóta pótkötetekkel sikerült kiegészíteni, s a legutóbbi pótkötet óta is összegyűlt kötetnyi levelezés (folyóiratokban szétszórva jelent meg).⁴ Ezek a válogatott Kazinczy-írások sem nem adnak képet Kazinczy tevékenységének egészéről, sem nem adják minden alkalommal a lehető legjobb szöveget. Már csak azért sem tehetik meg, mert nincsen kritikai kiadás, amelyre támaszkodni lehet, nincsen Kazinczy-kronológia, amelyet a legélesebbnek látszik a levelezésből összeállítani (még hozzá azokból a levelekből), amelyeket Kazinczy nem írt át utólag), illetve Kazinczy-kézirat-katalógus sincs még, és belátható időn belül nem is lesz. Mindazonáltal elsősorban Szauder József és Szauder Mária szövegkiadásai,⁵ mások egyes műveket tárgyaló írásai lényegében a kritikai kiadás előkészületeiként tarthatók számon.

Ennek elmondását szükségesnek találtuk, mivel éppen a talán legizgalmasabb Kazinczy-mű, a *Fogságom naplója* sorsa látszik a „legregényesebbnek”. S bár jelentőségét a magyar próza történetében, korfestő erejét, személyiségrajzait, forrásértékű megállapításait mindenki méltatja, alaposabban sem keletkezésének körülményeivel, sem szövegével textológiai szempontból nem foglalkozott senki. A *Fogságom* naplóját rendszerint úgy jelentetik meg, hogy nem közlik mellé a kiegészítő anyagot, például a munkácsi fogsággal kapcsolatos részletesebb följegyzéseket,⁶ a múlt századi népszerű sajtóban kiadott papírszeleteket.⁷ És teljesen elfeledkezett a kutatás a *Fogságom* naplója „közvetlen előzményéről”, az általunk „Rövid jegyzések”-ként említendő naplójegyzetekről.⁸ Ugyancsak viszonylag kevés utalás történik azokra a levelekre, amelyeket Kazinczy-nak sikerült fogságából kicsempésznie, illetve azokra, amelyeket fogolytársaival később, már jóval szabadulása után váltott. Akár jellemzőnek is tarthatjuk, hogy pl. a nevezetes munkácsi fogolytárral, Riedele András báróval váltott leveleit nem Váczy János közölte, jöllehet ismerte, hanem az egyik pótkötetet.⁹

A *Fogságom* naplója regényes történetéhez hozzátartozik, hogy a kortársak (Toldy Ferenc, Bártfay László és mások) még látták az eredeti kéziratot, tehát azt a változatot, amelyet Kazinczy Ferenc véglegesnek gondolt, ezt másolták (másoltatták?) le, ez szolgált alapul a későbbi szövegkiadásokhoz. Más kérdés, hogy mind a szöveg „helyesírásai” sajátosságai, mind pedig a bekezdésekre bontás valószínűleg csak részben származnak Kazinczytól, részben a másoló / k / számlájára írható / k / . Néhány „gyanús” névalak, némely furcsának tetsző kifejezés feltételezhető velünk, hogy másolói elírásról, szövegromlásról van szó. Mindenesetre, amíg elő nem kerül egy vitathatatlanul Kazinczy-nak tulajdonítható kézirat, addig óvatosan kell kezelnünk (persze, inkább néhány apró részletében, mint egészében) a *Fogságom* naplója szövegét. A Kazinczy Gábor birtokában volt egykori eredeti szövegből jelent meg néhány részlet a múlt században, sajnos, nem tudományos, hanem „népszerűsítő” igénnyel.¹⁰ Ezeknek a szövegeknek szembeesítése a Toldy Ferenc-, illetve Ring Adorján-féle másolattal hovatovább elkerülhetetlennek látszik.¹¹

De addig sem tétlenkedhetünk. Belelapozva a *Fogságom* naplójába,¹² felfigyelünk néhány sorra: „Én papirost hozaték, s reggel három olta késő estig szüntelen dolgoztam. Bár mindgyárt akkor írtam volna meg szenvedésünk históriáját. Mint örvendek most, hogy csak rövid jegyzéseimet is bírom.”

⁴ Az adatokat lásd: BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc*, Bibliográfia, Miskolc 1981.

⁵ *Kazinczy Ferenc Válogatott Művei* 1–2. k. Bp. 1960., K.F. Művei 1–2. k. Bp. 1979.

⁶ KAZINCZY Ferenc, *Az én naplóból* (egybekötve a *Fogságom* naplója feltehetőleg legkorábbi másolatával.), A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTA Kt) K 614.

⁷ B. [ODÓ] L. [ajos], *Apróságok Kazinczy Ferenc jegyzeteiből*. Vasárnapi Újság 1869. 171.

⁸ Kazinczy Ferenc vegyes gyűjtése. MTAK Kt K 632.

⁹ *KazLev* XXII. Bp. 1927.

¹⁰ *Kazinczy Ferenc naplója budai fogságában*. Vasárnapi Újság 1869, 1873. Vö.: BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc Fogságom naplója-nak elfelejtett szövegváltozata*. – Három Kazinczy levél. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/75. Bp. 1978. 437–451., BENDA Kálmán *A magyar jakobinusok iratai III. Naplók, följegyzések, röpiratok*. Bp. 1952. 8–10.

¹¹ A kutatás nem számolt eléggé a ténnyel, hogy Bártfay László is lemásolta a *Fogságom* naplóját, és azt talán Kölcsey Ferenc is elolvasta. Bártfay idevonatkozó leveleit közölte: *Bártfay László naplójából II*. Bp. 1960.

¹² Az 1979-es kiadást használtunk. Az innen vett idézeteket a továbbiakban külön nem dokumentálom.

(1795. június 11.) Ezekről a „rövid jegyzések”-ről aztán megfeledezett a kutatás. Még Váczy János is csak ismerte, de kevésbé használta, és voltaképpen szinte nem is hasznosította monográfiájában ezeket a Fogságom naplójára történő előkészületeket.¹³ Pedig a kézirat nem lappangott, nem volt egészen ismeretlen, hiszen a Kazinczy-hagyaték addigi legjobb ismerője, rendezője, Jakab Elek publikálta 1879–1880-ban, a Petőfi Társaság Évkönyvében.¹⁴

Itt azonban egy apró kitérőt kell tennünk. Amikor a hatalmas mennyiségű Kazinczy Ferenc-hagyaték a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába került, eleinte nem akadt vállalkozó a hagyaték rendezésére, katalógizálására. Végül is Jakab Elek kapta a megbízást, évi 300 forintért végezte el ezt a könnyűnek aligha nevezhető munkát, és néhány éven belül elkészült a rendezéssel.¹⁵ Az Akadémiai Kézirattár rendezési elveiről, szakbeosztásáról 1891-ben számolt be a Magyar Könyvszemlében.¹⁶ Időközben azonban rábukkant a *Rövid jegyzésekre* és más, Kazinczy fogságát, illetve a magyar jakobinusok mozgalmát illető iratokra. Tüstént átérzte felfedezésének jelentőségét, hiszen a Fogságom naplójáról 1848 óta volt tudomása a magyar olvasóközönségnek, s a Vasárnapi Újság rövid közleményei, valamint Frankói Vilmos kutatásai tartották ébren az érdeklődést (Martinovics és társainak összeesküvése. Bp. 1880.). Ilyen háttér előtt jelent meg Jakab Elek közleménye, amely a Toldy Ferenc által¹⁷ már körvonalazott fogságvevéket mutatta be, Kazinczynak ama hétköznapjait, amelyek már ekkor és később is Kazinczy hírnevének és a köréje fűződő legendáknak alapját jelentették. Jakab Elek ugyanis nem kizárólag a gyűjtést találta meg, hanem további adalékokat is a jakobinusok mozgalmához, jóllehet ezt nem tudatosította, és így a később kibontakozó kutatás sem merített belőle. Maga, a felfedező így számolt be leleményéről: „egyik colligatumban, régi hírlapba göngyölitve, némi ódon kinézésű, de különböző alakú papírdarabkák, levelek, napló feljegyzések stb. voltak, köztük legelül egy rajz, mely munkácsi ablakának kilátását tünteti elő, kívül irónnal e mystikusnak látszó jelöléssel: RELIQUIA.”. A továbbiakban közli a gyűjtés anyagát, feltehetőleg abban a sorrendben, amiképpen föllelte. Csak éppen Kazinczy Ferenc naplójegyzeteinek közreadásában tért el a papírlapok egymásutánjától.

A Kazinczy-hagyaték és általában az akadémiai könyvtár kézirattárának újrendezésére az 1950-es esztendőök elején került sor. Nem pusztán új jegyzeteket kaptak a kötetek, hanem bizonyos egybetartozó vagy egybetartozónak tetsző iratokat bekötötték. Így a mai állapot szerint a bennünket ezúttal érdeklő gyűjtemény a jakobinus-mozgalomra, Kazinczy és társai fogságára, illetve Verseyhy Ferencre vonatkozó anyagot tartalmaz. Eszerint: *Az Országlás' foglyainak végei, Budán 1794. Máj és Jun.* címszót másolat követi az 1796-ra kiadott győri kalendáriumból, a szövegben zárójelk közé iktatva Kazinczy Ferenc kiegészítései. Új tényeket a jakobinus mozgalom résztvevőiről nem tartalmaz, viszont jelzi Kazinczy szándékát, amely a *Fogságom naplója* előkészületi munkáiban dokumentálódik. Kazinczy ugyanis szinte a börtönből való kijövetel követő naptól kezdte el följegyezni, gyűjteni a fogságra vonatkozó emlékeket. Ezt igazolja, hogy a következő anyag kivágatok sorozata a Magyar Merkuriusból, majd *az Országlás' foglyai* címmel különféle adatokat lelünk a jakobinus mozgalomról. Ezután található ama „rövid jegyzések”-et, amelyek a Fogságom naplója nyersanyagát alkotják. A kéziratkötegekben megvan a Jakab Elek említett rajz, *Munkácsi ablakom' kilátása* címmel, aztán Verseyhy Ferenc kézírása egy kitépelt könyvlapon, a hátapon Kazinczy Ferenc jegyzeteivel, továbbá a magyar jakobinusok „fája”, végezetül levelekre bukkanhatunk, részben Kazinczyhoz küldték a jakobinus mozgalom résztvevői, részben a résztvevők máshoz intézett levelei sorakoznak egymásután.

Minthogy Jakab Elek csupán közreadta a szöveget, nem árt alaposabban megismerkednünk a *kézirattal*. De nem csupán ezért. A nyersanyag és a véglegesnek tekinthető szöveg összevetése bepillantást enged Kazinczy műhelyébe, ám ezen túl, a fogság alatt tevékenykedő Kazinczyval is megismertet. Eddig ugyanis néhány levélre és a Fogságom naplójának néhány utalására hagytunk, a fogság alatt fordított és – ritkábban – írt művek többnyire megőrzött kéziratainak vizsgálata rendszerint elmaradt.

¹³ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc élete és kora*. Bp. 1915.

¹⁴ JAKAB Elek, *Kazinczy Ferenc Munkács várában*. A Petőfi Társaság Évkönyve az 1879. évre. Bp. 1880. 65–109.

¹⁵ Akadémiai Értesítő 1875. 248–249, 262.

¹⁶ JAKAB Elek, *Jelentés a M. Tud. Akadémiai Kézirattár bevégzett rendezéséről*. Magyar Könyvszemle 1891. 315–322.

¹⁷ TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*. Életrajzi emlék. Pest 1859.

Mindez legendák képződéséhez is vezetett (igen tetszetős, hogy Kazinczy a saját vérével írta műveit, ám ez csak jelképesen igaz!). Pedig a rideg tények is elég beszédesek ahhoz, hogy Petőfi Sándor és Kölcsey Ferenc Kazinczy-portréját hitelesíthessük.

A „rövid jegyzések”-nek nevezett napló hat folióból áll. Az első kettő 10,5x17 cm., a harmadik 9x15,5 cm., a 4–5. ismét 10,5x17 cm., a hatodik 12,5x20,5 cm. A hatodik folio könyvből kitépett lap, egy metszet hátlapjára írt Kazinczy, lényegében nem tartozik a kézirategyütteshez, nem a napló szerves része, hanem a Fogság kronológiája, amely részben már korábban is kiadásra került (tehát Jakab Elek „felfedezése” előtt). Az első négy folionak rectójára és verso-jára is írt Kazinczy, takarékoskodnia kellett a helyvel, az ötödiknek csak a rectójára. Ezek a papírok minden valószínűség szerint az általa olvasott-használt könyvekből kiszakított üres lapok voltak. Kérdés, hogy mikor szakította ki a lapokat. Analógiaképpen említjük, hogy Verseghy Ferenc is a börtönbe bejuttott könyvek tiszta lapjaira, a sorok közé írta műveit, fordításait. Ezt tette Kazinczy is. Egy apró adat támogatja állításunkat. A „rövid jegyzések”-nek ugyanis megtaláltuk másolatát, mégha töredékeset is. Ez az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából, Bajza József hagyatékából került elő.¹⁸ E másolat első lapjának csillag alatti jegyzetében olvasható: „E töredékek részint tintával, onnal (!) sőt rozsdával jegyeztek a Kazinczy által használható könyvek tiszta helyeire...” A Kazinczy-kéziratok átnézése közben vettük kezünkbe azt a Gessner-kötetet,¹⁹ amelynek lapszéleire jegyezte 1800. június 30. és augusztus 25. között fordítását. Innen is hiányzik a tiszta előzéklap. Bizonyos, hogy a „rövid jegyzések” nem erre a lapra készültek, más a vízjel. A foliok többségén az összehajtogatás nyoma látszik. Lehetséges, hogy Kazinczy maga hajtogatta össze. Kisebbség a valószínűsége annak, hogy a naplójegyzetek leírásakor kitépve a könyvből, nagyobb a valószínűsége annak, hogy akkor, amikor összegyűjtötte az egyelőre közlésre nem szánt, de egy esetleges későbbi kidolgozás számára nélkülözhetetlen anyagot. Aligha tételezhető föl, hogy Kazinczy a fogságból nagyobb könyvtárral tért volna haza, jóllehet azt sem tagadhatjuk, hogy sokat dolgozott börtöneiben, néhány fordítása például több változatban maradt ránk, és igen találékonyan segített a krónikus papír- és tollhiányon. A levelezésből és a Fogságom naplójából nagyjában egészében rekonstruálható Kazinczy-olvasmányanyaga. Mindazonáltal ma már nem tudjuk megállapítani, hogy mely könyvekből valók a „rövid jegyzések” kéziratlappjai. Tény, hogy a fogságra vonatkozó anyagot Jakab Elek együtt találta, és minden bizonnyal (iratpalástban) helyezte el, 1951–52-ben, a Kazinczy-hagyaték eddigi végső elrendezésekor, ragasztották a lapokat a kötetbe.

Mivel írt Kazinczy?

A kérdésről részben már korábban volt szó. Idézzük azonban a Fogságom naplója megfelelő helyeit. 1795. május 30-ára ezt jegyezte be: „Nekem nem vala tintám. Hogy papírosom legyen, csokoládét vettem, s egy gombostűm maradván ruhámban, azzal irogatám a papírosra verseimet, amiket ott csináltam [...] A tűvel úgy csináltam lyukakat a papíroson.” A szöveget akkor magyarázzuk helyesen, ha előbb feltesszük a kérdést: arra a papírra – s csak idézőjel közé tehetjük az igét! – „írt”, amelybe a csokoládé volt becsomagolva? Tehát, mint ahogy később néven nevezi, kiszúrta e „vakírással” a papírost? A mondatot csak eképpen értelmezhetjük. Mint tudjuk, 1795. június 11-én tintához, tollhoz jutott. Ha már ekkor jegyezni kezdte szenvedései krónikáját, ugyancsak keveset jegyezhetett le belőle, mivel a „rövid jegyzések” csupán az elfogatást, a Budára szállítás körülményeit közlik tömondatokban, inkább nevekre emlékezve, majd december 15–19. között a helységek nevét, a következő évszám a „brünni út”-ra vonatkozik, 1795. szeptember 26, ez is 27. évről kijavítva. 1795. júniusától inkább irodalmi műveket vetett papírra, pl. Metastasiótól a *Titus kegyességét*,²⁰ amellyel a felsőbbség kegyét akarta volna megnyerni, egyben a megbocsájtás szép kötelességére figyelmeztetni az uralkodót. A brünni fogság alatt is írtak a foglyok, de csak Kazinczy „tollkése”-ről van tudomásunk, és irodalmi terveiről. 1799-ben „nem lévén tintám 's plajbászom, cseresznyelé vagy málnaacczettel festettem a rajzolás”. 1800–1801-ben „vasdarabokat hánytam eczetben”. A Kufsteintől Munkácsig vezető úton szerzett papírost, a Gessner-kötet is a rendelkezésére állott. Az előzőekben már idéztük a kortárs tudósítását, a Fogságom naplója más helyén értesülünk arról, hogy nem Kazinczy volt az egyetlen, aki feloldott rozsdát használt tinta gyanánt.

¹⁸ OSZK Kt. Quart. Hung. 1403.

¹⁹ Uo. Duod. Hung. 4.

²⁰ Két nem teljesen egyező szövegű másolata: Uo. Fol. Hung. 118. és 149.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában találtuk meg Kazinczy egy kis jegyzőfüzetét, egykorú bársonykötésben, ezüst filigrán munkával díszítve.²¹ Kazinczy Cserey Farkasnak, a kedves erdélyi barátunk adta ezt a vegyes tartalmú kötetkét, amely fordításokat és valóban miscellaneát (pl. nyelvészeti jegyzeteket) tartalmaz. Az ebben a kötetben található Osszián-fordításokról tudjuk meg, hogy ecetben oldott rozsdá szolgált tinta gyanánt. Összevetve a „rövid jegyzések”-kel, annak első és második folióján ugyanazt a „tintát” vehetjük szemügyre. Mindössze az őket kísérő rézges tisztó neve, Aubert-é látszik későbbi betoldásnak. A két foliót egy időben írhatta Kazinczy, Valószínűleg az 1800-as esztendőben. Egészen bizonyos, hogy nem napról napra jegyzett, hanem viszonylag nagyobb időközökben. Az első folió vizsgálata egyszerű feladatnak látszik, még akkor is, ha már ezen a folión is megfigyelhetjük, hogy Kazinczy sok mindent zsúfolt össze egy kis papírlapra, az út állomásait a dátumokkal, a kísérő tiszték nevét és hovatarozásukat. Már az első folión is van áthúzás és javítás, jelezve, hogy bármily jó volt Kazinczy emlékezőtehetsége, az adatok ellenőrzése, másokkal, a fogolytársakkal történő egyeztetése során helyesbítésre is sor került.

A második folió több találgatásra adhat alkalmat. A Bajza-hagyatékából felbukkant másolat jelezte, hogy Kazinczy önnal is írt, az akkori idők ceruzájával, ironnal. A folión jól látható, hogy eredetileg ezzel az ironnal írta a „szöveget költőnk, ezt később „kivakarta”, vagy a följebb említett „tintával” átírta. Mintha erre a vakarásra utalna, hogy az egyik személynév, Franz n betűjének helye kikopott, apró luk éktelenkedik ott. A *Fogságom naplója* az erre a folióra jegyzett útiállomásokról: „Mindent úgy amint itt áll, régi papírosaimból. – Aubert csak azt sem engedé meg hogy tudhassuk a helyek neveit. Így történt, hogy jegyzéseimben hézagok vannak.” Ami annyit jelent, hogy az 1799. június 28–29–30. mellett nincsen város-falu megnevezése, és a július 1-i, valamint 5-i adatok is hiányosak. Minthogy ugyanavval a „tintát”-val ugyanolyan nagyságú és „minőségű” papírra írt Kazinczy, az 1. folio recto-versója, valamint a 2. folio recto-ja valószínűleg egykorúnak tekintendő. Az első folión mindössze egy nevet rótt a papírra más tintával Kazinczy, későbbi betoldás voltaképpen alig található, a második folión nemcsak a recton lelhető cím (egyébként alig olvasható írással) későbbi betoldás, hanem az április 26-i híradás is 1799-ből, továbbá a külföldiek (franciák) adatai is más tintával (amely a följebb idézett módokon készült) kerültek a papírra, felbukkanva Kazinczy emlékezetéből. A kézirat szövegének elrendezése is szabálytalan. A külföldiekre vonatkozó feljegyzéseket oda jegyezte föl, ahol éppen egy kevéske hely akadt. A második folio rectójának végére lezárul Kazinczy „nagy utazás”-ának mintegy első szakasza: az első folión olvastunk az elfogatásról, a Budára szállításról, részben a brünni útról, a versora került a Brünni út folytatása, a kufsteini út, majd az, hogyan osztatott ki a „kufsteini vár 13. (!) foglyuka a’ Toronyban” (foglyuk=cella). A második folio verso-ján olvassuk Kazinczy számadását kiadásairól, fogolytársának, Szmethanovics Károlynak kölcsön adott pénzüsszegeiről, illetve társai kiadásairól. A „történetben” is jócskán előreszaladunk 1800. augusztus 23-áig. Röviddel ezután fejezhette be Kazinczy följegyzéseit erre a folióra. Jól látható a kéziratban, hogy Kazinczy ezúttal ismét csak ironnal dolgozhatott. A rubrikákra osztás céljából előbb megvonlázta a folio verso-ját, s az egyes rubrikák fölé „címet” írt, s jelölte: melyik állomáson a foglyoknak mennyi pénzüik volt. A rubrikák fölött olvasható címek: *Kufsteinből elindulván, Margit-szigetén, Gáton*. (Gát a munkácsi vár előtt az utolsó állomás.)

A jelenlegi rend szerint a harmadik folio rectója és versoja a *Fogságom naplója* egyik szép epizódját örökítette meg. A linzi világtörténet tanár, Marcus Antonius Gotsch dedikálta Kazinczy számára Cicero leveleit, amelyeket költőnk hiába akart megvásárolni a könyvtárustól. A folio ennek a Cicero-kötetnek kitépelt lapja, 1800. július 6-ára emlékeztető, s a dedikáció: *Magnis tamen excidit ausis, Ovidius-idezet. Gotsch és Kazinczy találkozását megrendítően örökítette meg naplója, valószínűleg a följegyzés alapján, amelyet a „rövid jegyzések” mellé iktatott költőnk. A följegyzés 1807. augusztus 22-éről származik. Ez a Cicero-kötet elkísérte Kazinczyt Magyarországon keresztül, egészen Munkácsig, majd szabadulva legbecesebb erekiéi közé tartozott. A Gotschtól kapott kötetből kitépte a dedikált előszöveget, és a fogsággal kapcsolatos gyűjtésébe tette. Hadd jegyezzük meg, hogy július 6-ára később csak annyi bejegyzés található, hogy „Linz” (4. folio recto). A külön álló lapon azonban viszonylag részletesen elbeszéli találkozását a linzi világtörténet tanárral. „1800-ban a’ Münchent megvett Francziák’ közelléte miatt bennünket a’ Kufsteini vár’ tornyából tovább vinni parancsoltak. Linzben azon fogadóban szállnánk-meg, a’ hol Prof. Marcus Antonius Gotsch tartott szállást. Ez a’ tüzés és igen szép készü-*

²¹ Uo. Duod. Hung. 53.

letű Ifjú hozzánk fúrta magát, 's látván, hogy én az ott való Könyvtárost magamhoz hívtam, tőle sok könyveket vásároltam, 's Ciceró levelei után tudakozódom, 's sajnálom hogy azokat meg nem kaphatom, (3. fol. recto) felment a' szobájába 's ajándékba hozta nékem a' magáét. Titkos barátunk volt, 's neve alá Ovidnak Phaetonról írt versét önn magától vetette. — Már ő is sírban nyugszik. Sit illi terra levis! Széphalom 22dik Aug. 1807. (3. fol. verso)."

A Fogságom naplójába beillesztett szöveg helyenként szó szerint megegyezik az előzéklapra írott „promemoria”-val, helyenként azonban, főleg szemléletben eltér tőle. Míg az 1807-es följegyzés szerint a derék Gotsch „titkos barátunk volt”, addig a végleges szövegben Kazinczy megszólaltatja kétségeit: honnan ismerhette őt a linzi professzor, vajon nem a titkos szolgálat embere volt-e, és egyáltalában, a „gonosz idő”-ben a „spiclik minden színt vesznek magokra, csakhogy buktassanak.” Minthogy mindkét változat az írásostalflóknak készült — a publikálás legcsekélyebb reménye nélkül —, mindkét változatot hitelesnek tarthatjuk. A Fogságom naplója amúgy is „novellisztikusabb”, mint a „rövid jegyzések”, így a bővebb kommentár, a kétség és remény között ingadozó lelkiállapot ecsetelése minden biznnyal az írói megfogalmazás számlájára írható.

A 4. folio méretében megegyezik az első kettővel, a „tinta” színében azonban eltér. A cím: *Kufsteintől Munkácsig tartó út folytatása*. A tinta színéből és „minőségéből” következtetve későbbi betoldásnak tetszik. A többi jegyzetet sötétbarnás-fekete színű „tintá”-val róttá a papírra a szerző. Kitetszik, hogy az első folio szófukarságával szemben a szöveg itt lazább-oidottabb, az eddig többé-kevésbé dátum- és helynévrögzítésre, valamint a foglyok és a kísérő tiszték, katonák nevének följegyzésére szorító „előadásmód” majdnem elbeszéléssé tágul, „Schlagwort”-szerűen hol „egy rendes ánglus ízlésű kert” élménye rögzül a papírra, hol egy anekdotikus-pajzán mozzanat lesz majd a későbbi kidolgozás alapja, hol azt tudhatjuk meg, hogy a rabok színházat nézhetnek.

Az 5. folio az *Út Munkácsra* címet viseli, 1800. augusztus 25-ével zárulnak a szükszavúan rögzített események, a vándorút véget ér, a rabok éppen belépnek a fogság utolsó állomásképpen számon tartott munkácsi várba. Az 5. folio rectorjára írt szöveg is irónnal került először a papírra, legalább is a folio felső részén a *Keresztes* helynévvel bezárólag, a folio alján az augusztus 24–25-i eseményeket rögzítendő szintén irónnal írt betűk nyomai fedezhetők föl. A hasonló „tinta”, az azonos papírméret alapján a negyedik és az ötödik foliot az események folyamatos rögzítésén túl is összetartozónak véljük. Az ötödik folion elég sok a javítás, az „orvossággal éltem” — mondat későbbi betoldás. Az írásmódot és részben a tinta „erősségét” nagyrészt meghatározza, hogy Kazinczy irónnal fogalmazott szöveget írt át. Az ötödik folio versoja üresen maradt. A munkácsi „élmények” lejegyzését hiába keressük ebben a gyűjtésben. Ha egyáltalában ilyen módon jegyezte volna föl, akkor azok elkallódtak, de másutt lenlünk följegyzéseket a munkácsi esztendőről. Ennek a folionak jobb felső sarkából egy kis darab hiányzik, ugyancsak hiányoznak a folio széléről miliméteres darabkák. A foliókat átvilágítva érdekesebb, „perdöntő” vízjeleket nem találtunk. Az első, a második, a negyedik és az ötödik folión hosszanti irányba futó csíkokat láthatunk. Ugyanilyen a vízjele a Cserey Farkas számára adott kötetke lapjainak is.

A hatodik folion könyvből kitépett metszet túlódalára írt szöveg. Jakab Elek több helyen amúgy is pontatlan szövegközlései ennek a folionak leírásában a leginkább énkényesek, nem tartja be a szöveg sorrendjét, rövidít stb. Mindenekelőtte a folio tartalmának ismertetéséhez fognánk, utalunk arra, hogy az e folión található formájában ismeretlen, de változataiban többször közölt írásról van szó. Előbb Bodó Lajos adott közre válogatott darabokat Kazinczy Ferenc apró jegyzeteiből (Kazinczy Gábor hagyatékában voltak ezek még akkor fellelhetők),²² tartalmilag a hatodik folio anyagát adták, tehát a történések „kronológiája”. Ennek változatát találta meg Busa Margit a Jászóvári Könyvtárban.²³ Ez is Kazinczy-autográf, csak éppen bővebb, részletesebb. Nem tudjuk, hogy Bodó Lajos közölte-e pontatlanul Kazinczy rabsága diáriumát, vagy valóban rövidebb variánszt adott közre. Különféle helyekről kerülnek elő azonos tartalmú vagy hasonló jellegű Kazinczy-kéziratok. Kazinczy még apróbb jegyzeteit is másolgatta, egy nagyobb műbe való esetleges beillesztés szándékával rögzítette, bővítette ki, sokszor leveleikhez mellékelte kéziratait. A „rövid jegyzések” hatodik foliója valószínűleg az első följegyzése ennek a kronológiának. Három különböző tinta különböztethető meg. Az első alkalommal a metszet hátlapjának közepére írt Kazinczy, ezután e rövid följegyzés alá róttá a kufsteini útig történeteket, majd, miután már másutt nem akadt hely, a Kufsteintől a szabadulásig eltelt időszak néhány állomását

²²Vö. a 7. sz. jegyzetben *i. m.*

²³Vö. a 10. sz. jegyzetben *i. m.*

rótta a legfelső részre. A legfelső írás tintája kissé elmosódott, de az olvasás nem okoz nagyobb problémát. Míg az első-második folióra írt szöveg keltezésül az 1800-as esztendő, a negyedik-ötödik folió szöveg lejegyzésének időpontjául a munkácsi fogság napjait jelölhetjük, itt csak a középső mondat leírása teljesen bizonyos, az alsó részre írt kézírás talán Kufsteinből származik, de a fogság utáni följegyzés sem kizárt, a felső rész kézírása egészen bizonyosan a fogságot követő évekből. Az alábbiakban szöveg híven adjuk a hatodik folióra írt szöveget:

„1800. Jún 30dikán Kufsteint elhagytam, 's megtévedésből Prágának, onnan vissza Cremsnek vitetttem, 's Munkácsra Auguszt 25dikén értem. Ott tíz holnapig 's három napig szenvedvén, Júniusnak 28dikén, 1801. Szmethanovics Károly barátommal és Laczkovics Lászlóval szabadon eresztettem. Sic me servavit Apollo. – 24

Jucunda memoria malorum praeteritor [um]

Cicero ²⁵

Szenvedtem Decemb. 14dike óta 1794-ben

Júniusnak 28dikáig 1801ben 2387 napig

Kazinczy Ferencz

brünni fogságában, Mart 4d 1798

Budára értem, 19Xbr. 1794. el onnan 27. Septb. 1795. a' Spielbergi vár' alsó foglyukaiban a' 14dik N^o alatt; 1795nek 7dik Octob. óta 21d Decemberig; – az 1° N^o alatt 1796nak 21d Januáriusáig; – a' Brünni fenyítőházban az 1° N^o alatt 1796nak 2 [2] 1 Jan óta 1798nak utolsó Júniusáig; – a' 6d N^o alatt 1799nek 8dik Martiusáig; honnan ekkor nap a' 9dik szám alatt lévő rekeszbe vittek, mi onnan 1799nek 22d. Júniusán Kufstein felé indítottam.”

A kronológia és a följebb említett vázlatos napló együtt adta a Fogságom naplója alapanyagát; ezeket bővítette ki dokumentumértékű önéletrajzzá. Ezt a tételt erősíti, hogy Jakab Elek együttletelte az anyagot. Legfeljebb az ingathat meg álláspontunkban, hogy Jakab Elek közlését végezve, ezt írja: „Kazinczy Gábor ezeken kívül még igen sok érdekeset gyűjtött ott [ti. a hagyatékbán. G.I.] össze, a mi nagynevű rokonának ez időbeli életére és fogsági szenvedésire vonatkozik. Úgy látszik, eredeti levelekből és hivatalos írásokból egy teljes oklevélgyűjteményt akart rendezni s magyarázó jegyzetekkel kiegészítve kiadni; mert sokat sajátkezűleg már tisztázott és időrendbe is szedett, sokhoz Kazinczy F. né-mely felvilágosító jegyzéseit adta, némelyiket ő maga világosította meg. Nyolc-tíz ívet tenne az így összeállított e célra használható kis gyűjtemény, melyből még csak a legfőbb mozzanatot, Kazinczy F-nek Munkács várából megszabadulását említem meg.”²⁶ A továbbiakban ennek körülményeit beszéli el Jakab.

Jakab Elek nem tudhatta még, hogy Kazinczy Ferenc részletekben jutott el Kazinczy Gáborhoz. Kazinczy Gábor valóban tervezte a hagyatéka teljes rendezését, sőt, nagyrészének kiadását is, amelyet a Magyar Tudós Társaság, illetve később az Akadémia nem tudott vállalni. De bizonyos tematikai rendet már Kazinczy Ferenc is kialakított, annak ellenére, hogy könyvtárát két ízben is el kellett adnia anyagi szükségből, és bizonyos könyveiben értékes bejegyzések voltak fogsága hétköznapijaira nézve. Továbbá kéziratai sem maradtak meg birtokában teljes számmal, különböző barátok hagyatékából bukkantak föl, illetve – jobbik esetben – eleve közgyűjteményekbe kerültek. A fogság történetére vonatkozó anyaggyűjtést tehát már Kazinczy Ferenc megkezdte, bizonyos följegyzések másolását úgyszintén (mint ezt a hatodik folió esetében láttuk). Kazinczy Gábor csak *folytatta* ezt a munkát, melynek hasznát Kazinczy Gábor életében elsősorban a Kazinczy Ferenc pályáját megrajzolni szándékozó Toldy Ferenc látta. Tehát a hagyatéka csoportosítása is Kazinczy Ferenc kezdeménye, különös gonddal jegyezte föl, gyűjtötte a fogságra vonatkozó dokumentumokat. Ezáltal nem csupán azért, mert élete egy korszakának dokumentumait ilyen módon akarta prezentálni, hanem azért is, mert arra törekedett, hogy a majdan megírandó műre a tárgyilagosság, a hitelesség, a közvetlen élettapas-

²⁴ Horatius Szatirái I, 9, 78.

²⁵ Az egész mondat pontosan: *oid, si etiam jucunda memoria est praeteritorum malorum? CICERO. De finibus malorum et bonorum II, 32, 105.*

²⁶ 14. sz. jegyzetben i. m.

talat legyen a jellemző. A „rövid jegyzések” és a Fogságom naplója között mintegy huszonöt esztendő telt el. Hogy Kazinczy önéletrajzot írjon, abban a „tanítványok” ösztönzése mellett a nagy irodalmi példaképek hasonló gesztusai is szerepet játszottak. Viszonylag korán tanulmányozhatta Rousseau Valomásait, továbbá Franklin Benjámín önéletrajzát, majd az 1810-es esztendőben jutott tudomására Goethe Dichtung und Wahrheitja (1811-ben jelent meg első, rá egy évvel második, majd 1814-ben harmadik része). Amely végül is ízlésének és érdeklődésének, szándékának és tehetségének a megfelelő mintát adhatta. „Az életrajzírás legfőbb feladatának [...] – írta Goethe önéletrajza előszavában – azt látom, hogy az egyént kora viszonyai közt ábrázolja, megmutassa, miben gátolja, miben segíti őt a nagy egész, hogyan alakítja ki magában mindezek hatására a világról s az emberről alkotott képét, s hogyan tükrözi ezt ismét vissza, ha művész, költő vagy író.”²⁷

Kazinczy előtt több lehetőség kínálkozott önéletrajzai formába öntésére. A talán legvonzóbb példa: Rousseau-é, aki önmagát igyekezett adni, érzéseinek kifejlődését, a világnak önjében való tükröződését, érzékeny előadásban, szubjektív-elfogultan, kíméletlenül, őszintén, kissé tetszelegve is ebben az őszinteségben. A másik: Goetheé, akinek célját följebb olvashattuk. Toldy Ferencék az előbbi megoldást várták, Kazinczy az utóbbit adta, még akkor is, ha Toldy kedves sürgetésének végül is számottevő szerepe volt az önéletrajzok megszületésében. „Arra kérék – írta Toldy –, folytasd azt úgy, mint ha nem a veld-élőknek írnád, hanem a jövődőségnek. Többet fogsz így mondhatni, s kevesebb elfogódottsággal. [...] Mert el lehet-e most mondanod fogságod történeteit, midőn még élsz?”²⁸ Toldyhoz kapcsolódva, látszólag mellékesen megjegyezve nem sokkal utóbb közölte Kazinczyval Toldy, hogy a Tudományos Gyűjtemény cenzora törölt a valójában ártatlan Pályám emlékezetéből.²⁹

Kazinczy Ferenc levelezéséből értesülünk, milyen iramban, a feltululó emlékek (és a sürgető barátok) ösztönzésére milyen hevességgel vetette papírra küzdelmes pályája krónikáját. Ám anélkül, hogy lemondott volna volna a stílus választékosságáról és eleganciájáról. E szempontból fontos, Guzmics Izidornak küldött, 1829. január 8-i levélben olvashatjuk: „Fele életemnek kész, a’ másik fele készen lesz Februáriusban. Biographiai jegyzéscimmet lehoztam, mert Szemere körül akarám azt dolgozni. Hiszed e, édes barátom, hogy egy hetvenesztendő ember egy hólnap alatt hetven ívet írhasson-be? s nem papírosról papírosra, hanem alkotgatva s tisztongatva. Ha ezekhez veszem, a’ mit el kell hánynom, elmondhatom, hogy miolta itt vagyok, írtam száz ívet.”³⁰ Kazinczy ekkor Pesten tartózkodott, részt vett az akadémiai üléseken. Valóban bámulhatjuk az idős író munkabírását, hiszen önéletrajza írása közben még naplót is vezetett mindennapjairól, és betegsége sem gátolta abban, hogy részt ne vegyen a társasági életben, színházba járt és így tovább.

A Pályám emlékezete lendületéből futotta a Fogságom naplójára is. Az 1828-as esztendőt tarthatjuk a Fogságom naplója ma ismert legteljesebb, ún. Toldy Ferenc-féle változata leírása évének. Ugyanis a Toldy Ferenc által készített vagy készítettett másolat végére Toldy ezt a rövid magyarázatot fűzte: „Leíráim Pesten, September 17-Kén 1831 délben végezve az utolsó sorokat, Kazinczy saját kéziratából, mellyet még 1828d eszt. tett le nálam, azt nyilatkozván, hogy tartsam meg, s ha azt az ő halála után úgy találom, hogy gyermekei ezen irományt meg tudják becsülni, adjam azoknak által.”³¹ Más kérdés, hogy a Fogságom naplója eredeti kézírata visszakerült a családhoz és onnan talán Kazinczy Gáborhoz. Itt nyoma veszett, 1869-ben még megvolt. Toldy Ferenc megjegyzésének hitelességét részben a Fogságom naplója egyes kitételei támasztják alá (pl. az 1795. február 4-i naplójegyzet): „Bár maradékim lásák, mit nyerhet az ember, ha szépen tud írni, mit nyer, ha úgy gondolkozik, amint illő.” Részben az a gesztusa, amely a Budai papírosaim címmel ellátott kéziratcsomó elé íratott előszót. Szintén tanúságtételnek szánta az ide gyűjtött dokumentumokat, hasonló céllal, mint amellyel Toldynak átadta a Fogságom naplóját. Idézzük az 1821. július 18-án kelt előszót a Budai papírosaim elől:

„Kérem gyermekcimmet, hogy ezt szerentséltenségem emlékezetére tegyék-be Familiai Levelink’ ládájába. Én második Kazinczy vagyok, a’ ki lánczot viseltem, de Péter, a’ Nagyatyám nem hallá magára kimondatni a’ halálos ítéletet, mint én: s én kétszer, tudniillik a’ Királyi Tábla’ Deputatiojéát 1795.

²⁷ RÓNAY György fordítása, GOETHE, Johann Wolfgang, *Életemből*. Költészet és valóság. Bp. 1965. 11.

²⁸ *KazLev* XX. 469.

²⁹ Uo. 550.

³⁰ Uo. XXI. 2.

³¹ A 6. sz. jegyzetben idézett kézirat első részének végén.

Május' 8dikán, a' Septemvirátusét Május' 16dikán, melyet osztán, a' Gratióális' felolvasása Junius első napján követett. A' háborgás idején a' nem-félénk, a' maga ártatlanságába bízó könnyen tesz oly lépést, a' mi más időben vétéknek nem vétettet volna. Hogy illy szerencsétlenség legkésőbb maradékomat se érje, ez az, a' miért a' szent Peprómene előtt könyörgök. Áldás rajtatok fiaim, lányaim, unokáim, ha hívek lesztek ahhoz, a' mi szent." ³²

Kazinczy hív maradt ahhoz, ami szent, az a mód, ahogy a „rövid jegyzésektől” a Fogságom naplójáig eljutott, ezt bizonyítja. Munkácsról több kéziratral tért haza. Minthogy Munkácsra menet találkozhattott családjá tagjaival, nem tudjuk, mit bízott rájuk, mit nem; s azt sem, hány könyvet sikerült más úton-módon hazajuttatnia fogságából. Az azonban bizonyos, hogy hazatérve már viszonylag tetemes anyaggal, dokumentummal rendelkezett börtönéveire vonatkozólag. Hazaérve, párhuzamosan az önálló élet megteremtésére tett keserves kísérleteivel, örökösze megszerzésével, az osztályegyeszésekkel, végig-gondolta életét és lehetőségeit, irodalmi és irodalomszervezési elképzeléseit. Első döntései közé tartozott: pályája további fordulóiról naplót vezet. Jó néhány esztendőre szóló diáriuma maradt ránk. A század elején közreadták ezeket, ³³ bár a Kazinczy-kutatás e közléseket *sem* hasznosította a kellő mértékben. Csúpán Váczy János hivatkozott rájuk töredékben maradt terjedelmes monográfiájában. Kazinczy fordításai, művei rendezésekor, átdolgozásakor elő-elővette régebbi megmaradt írásait, gyarapodó levelezésében kitért terveire, az addig végzett munkára. Volt benne valami a szenvedélyes gyűjtőből, aki minden új szerzeményt, jegyzetet azonnal rangsorolt, megkeresvén optimális helyét a gyűjteményben. Talán ezért volt kiválóan alkalmas levéltárosnak is. A jól rendezettség, átgondoltság, megtervezettség jellemezte tevékenységét. Hogy a fogságra vonatkozó följegyzéseit nem emlegette, arra jó oka volt. Mindazonáltal mégsem tért ki bizonyos információk elől; nemcsak a fogság idején olvasott könyvekről emlékezett meg. Magához vette például a fogságból a családtagoknak küldött (kicsempészett) leveleket, különféle visszaemlékező följegyzéseket készített, anyagokat csoportosított. A fogság idején írt verseket (inkább töredékeket) azonban nem fejezte be, csúpán lemásolta különböző irat, „csomók” részére. Hagyatékában jó néhány ilyen tervezett költemény- és fordítástöredék öltik szemünkbe, két- és négy-soros versikék, epigrammaszerűek és egy nagyobb szabású óda vagy elégia kezdősorai. Emlékezete ébren tartásához természetesen ez is hozzájárult, s még inkább az, hogy levelezett a munkácsi fogolytársal, a bécsi jakobinussal, báró Riedelc Andrással.

Már egy 1803-as levelében szembesült fogsága emlékezetével: vallásosságának természetét fejtegetve, idézi föl börtönben tanúsított magatartását. „Vigyáztam, hogy a' halál és a' carnificina' instrumentumai, mellyek szemem előtt voltak, és a' mellyek láncza lábamon és kezemen csörgött, az Igaznak keresésébe ne egyveledjenk”. ³⁴ Ez az etikus magatartás aztán a továbbiakban meghatározólag hat börtönévei felidézésekor. 1803-ban erre többször is sor kerül. Jelkópi erővel akkor, amikor Csokonai Vitéz Mihálynak elküldi Kufsteinban lapozgatott Sulzerét, egyben utalva arra, hogy Batteux-jét a börtönben elhunyt Szentjóni Szabó Lászlónak adta, ³⁵ majd mást arról tudósít, hogy a Kamarának ismét fizetnie kell, jóllehet börtönévei költségeire már 1068 forint 50 krajcárt kifizetett. ³⁶

Amikor könyvtárát el kell adnia, akkor egyes könyvekbe beleírja a szerzőt, a fordítót -- vagy e könyv más nevezetességét. Így 1807. január 16-i keltezéssel olvashatjuk a Gessner-kötetben Kazinczy kézírását: milyen körülmények között fordíthatta a svájci idíllszerző kedvelt műveit: „nem volt soha szabad írószerszámot tartanunk. Egyedül Budán nézték el ezt.” Reggel három óraker ébredt, hogy dolgozhasson. ³⁷ Ugyanebben az esztendőben Csehy József augusztus 19-éről küldött Kazinczynak Brünnből levelet: „Voltam fenn a Spielbergben is. Kics ellátása van, de belseje elég szomorú. Még nem volt módom megtudni, ha a Status foglyai közt nincs e hazánk fiaiból valaki?” ³⁸ Nem maradt ránk Kazinczy

³² MTAK Kt. M. irod. Rui 2-r. 21. sz.

³³ DÉKÁNI Kálmán, *Kazinczy Ferenc följegyzései 1803–1805*. ItK 1902. 191–206, 336–350, 495–502. Uő. „*Széphalom és házi dolgaim*”. Uo. 1904. 231–233. Uő: *Kazinczy Ferenc „Diáriuma”*. Uo. 1905. 195–206, 327–346.

³⁴ *KazLev* III, 35.

³⁵ Uo. 33. Vö. még: PAP Károly, *Egy irodalomtörténeti erekiye*. EPhK 1912. 553–554.

³⁶ *KazLev* III, 96.

³⁷ *Kazinczy Ferenc jegyzete 1807-ből*. Vasárnapi Újság 1869. 267.

³⁸ *KazLev* V, 127.

válasza, és csak elképzélhetjük a széphalmi költő megrendültségét, hogy ti. miféle emlékeket ébresztett benne Csehy József közlése. Szeptember 27-éről keltezve olvashatjuk az ifjú katona reagálását: „Más nap leveled vétele után, 20d Sept. fel mentem a Játék hegyre, 's reá ősmertem, leírásod után mind a gödörben lévő ablakokra a középső sorban, mind pedig a föld szint lévő kaszárnya szobára...” S ha más nem, akkor a közlés és Csehy tényszerű beszámolója elgondolkodtatta Kazinczyt: vajon nem kellene-e, a „rövid jegyzésc”-nél bővebb formában, elbeszélni a történetet. Csehy leveléhez kommentárt fűzött, amely beleillene a Fogságom naplójába is: „A' gödörben voltam a' 4. nrus alatt 8ber 7dike oltá 1795 Decemb 21dikéig. Földszint a' szeglet szobában, mellynekajtaja a' folyosóra nyílt Januar 21dikéig és így épen egy holnapig. Akkor a' javító házba vittek mindnyájunkat, de status rab characterben, a' koppantóval lyukat fúrtam az ajtón hogy kilássak a' folyosóra.”³⁹ 1809. április 21-én Cserey Farkassal közölte kufsteini, prágai „élményeit”. A Rummy Károly Györgyhez eljuttatott és magyar fordításban ismert nagyon fontos önéletrajzi levél (1809. november 30.) sem mellőzi a fogság éveit, sőt, néhány eddig nemigen emlegetett önéletrajzi adalékkal is szövegel.⁴⁰ Ezek az adalékok részben alátámasztják, részben kiegészítik azt, amit eddig a fogságévekről tudtunk. Tömondatokban értesülünk arról, hogy a börtönökben Kazinczy milyen betegségeken ment keresztül; hogyan segítette – pénzzel is – társait; kik voltak azok a franciák, akikkel együtt raboskodott; mikor jutottak könyvhoz, írószerszámhoz. „Gyertya, kés, írószér s újságunk nem volt. Utóbb már könyveket sem volt szabad venni.” Ezzel szemben a következő mondatban így ír Kazinczy: „Nekem mégis majd 300 darabom volt.” Az első pillanatban felkapjuk fejünket: hogyan volt ez lehetséges? A levelezés alapján kételkednünk kellene ebben a számban; sem a sárospataki főiskolai könyvtárból, valamint más, tudományos közönyvtárból sem került elő annyi Kazinczy által olvasott-használt könyv, amelynek fő ismertetőjele, hogy Kazinczy a könyv első lapjára vagy előzéklapjára beleírta (rajzolta?): hol és milyen körülmények között volt a tulajdonában. A már említett Sulzer-kötet (Csokonainak küldte) mellett pl. Herder: *Zerstreute Blätter* c. könyvének két kötete bukkant így föl,⁴¹ Gessner mellett tudunk Winckelmannról, mint olvasmányról. A Kazinczy-könyvtárjegyzékek alapján a még összeszedhető kötetek átvizsgálása nyilván közelebb hoz a kérdés helyes megválaszolásához. Addig legfeljebb úgy fogadhatjuk el Kazinczy állítását, hogy 2387 nap alatt volt a kezében háromszáz kötet és nem egyszerre. A Rummyhoz küldött levélről még annyit: a Pécsi Naplóban közölt levélhez lábjegyzet járul: „E levél záradéka Kazinczy kívánataira dr. Rummy György által meg lón semmisítve.” Csak sajnálhatjuk, hogy a munkácsi esztendő krónikája elmaradt, s még ki tudja, miféle bizalmas (és érdekes) közlés lett a lángok martaléka.

Nem tudjuk pontosan, hogy a RELIQUIÁK egyéb kéziratai mely időből származnak: mikor másolta ki a győri kalendáriumból a megfelelő sorokat, mikor jegyezte föl az elítéltek adatait (s főleg: kitől szerezte be?). Különböző időszakokból, különböző kéziratcsomókban bukkanunk rá a fogság epizódjainak egy-egy dokumentumára. Egy kései adat szerint Fessler olvasva jegyzeteli ki, kommentálja az öt érdeklő részletet, máskor egy könyvküldeménnyel jelzi, hogy állandóan küszködik a 2387 nap emlékével.

A *Fogságom naplója* felé vivő út döntő állomása az 1810-es esztendő. Ekkor történt valami, ami „nyílt” színvállásra készítette Kazinczyt. Nem szólhatott egészen úgy, ahogy szeretete volna, különösképpen nem azokban a megnyilatkozásokban, amelyek nem a legszűkebb baráti körben (baráthoz címzett levélben) hangzottak el. Mégis, a sorok közé rejtve, az adatok csöndes erejét sugározva, vitába szállt a hamisítási, félremagyarázási kísérlettel. 1810-ben jutott el Kazinczyhoz Szirmay Antal *Jacobi-norum Hungaricorum Historia* (A magyar jakobinusok története) című műve.⁴² Felindulását, tépelődését, ingerültségét pontosan fejezi ki egy 1810. áprilisi levele: „Die Schrift des Hofraths Szirmai Antal macht mir saure Mühe”.⁴³ Három ívnyi latin megjegyzést fűzött a műhöz, amelyben feltárta tárgyi hibáit. Szirmay úgy véli – folytatja Kazinczy –, hogy hazugságai segítségére lehetnek. Óvatosságnak kellett lennie, semmi olyasmit nem mondhatott neki, amelyből kellemetlenség származhatott volna. „Ha úgy

³⁹Uo. 172.

⁴⁰Uo. VII. 110–116.

⁴¹OSzK Kt Oct. Germ. 10. A könyv Eötvös József tulajdonában is volt.

⁴²A Szirmay-kéziratnak és Kazinczy megjegyzéseinek pontos közlése, egyéb hasznos információkkal: BENDA, *i. m.* 15–16, 354–423.

⁴³*KazLev* VII. 379.

írtam volna – idézi Kazinczy a kéziratához fűzött, nem egyszer ingerült megjegyzéseiben Szirmayt – a mint hiszek, bajt csináltam volna magamnak.” Szirmay kéziratához Kazinczy nem győzött kiegészítő, helyesbítő, cáfoló jegyzeteket készíteni. Maga szerényen nyilatkozott azóta forrásértékűvé vált és óvatosságában is nem csekély merészségről tanúskodó javításairól: „Nem bocsátkozom én is az oly titkok felfedezésében, a’ mellyeket a’ kinek helyén van az esze, hallani sem akar: de legalább a’ historicumot úgy adom elő, a’ mint történtek.”⁴⁴ Erőteljes szavakkal bélyegzi meg Szirmay történetírási „módszerét: „Jaj úgy az emberiségnek, ha történetei a’ szerint jegyeztetnek fel, mint méltóságos udvari consiliarius Szirmay Antal úr cselekvék ez írásban! Úgy ennek történetei, a’ miket olvasunk, nem egyéb mint *akart és nem akart* hazugságok szövedéke.”⁴⁵ Kazinczy feladatának érzi a hazugságok cáfolatát, a tévedések helyreigazítását. Ezért kezdi el az adatokra, a nevekre, a dátumokra szorítókozó kiigazításokat; ezért helyesbíti a durva hamisításokat, az elírásokat. Jellemző mozzanat: Szirmay mindegyik elfogotttól írt néhány sort, Kazinczyról is. Kazinczy mindegyik jakobinus jellemrajzát kiteljesíteni, önmagáról azonban csak annyit jegyez meg: „En magam születtem Ér Semlyént, Biharban. 1759. oct 27-dikén.” A Rummyhoz intézett levélből, megjegyzéseiből roppant indulatot és felháborodást vélünk kiolvasni. Szinte sokkolta féltve őrzött múltjának bemocskolása karriervágyból történő történethamisítással. Talán Szirmay kéziratának végigolvasása ébresztette föl benne az akaratot, hogy maga adjon számot a 2387 napról és arról, ami azt megelőzte; hogy szerepét tisztázza önmaga és családja, valamint a „boldog kevés” kiválasztott előtt, aki majd ezt a nyilvánosságra ki tudja, mikor hozható pályaemléket kézbe veheti, lapozgathatja. Egyáltalában, az utókorban nem rögzülhet Szirmay Antal őszintétlen írása, szükséges, hogy egy szemtanú, egy koronatanú vallomása igazítsa helyre az egyoldalúságokat. Talán már 1810–1811-ben, amikor Szirmay Antal kéziratával bíbelődött, gondolt arra, hogy ő maga fogja megírni fogsága történetét. Méghozzá olyképpen, hogy abban egy nemzedék, egy „irány”, egy választott sors jellegzetességei legyenek felismerhetők.

Mindenesetre kézíratos hagyatékában ezután találkozunk jegyzeteinek tematikus összeállításával, kommentárokkal, a már idézett „előszóval”, egyéb, a jakobinus mozgalommal és a följegyzésekkel, intelemserű olvasási utasításokkal. Közben a Hatalom is – folyamatosan – gondoskodott arról, hogy az egykori státusfogoly ne érezze túlságosan jól magát. A kiszabadulás pillanatától még sokáig jelentettek, többnyire pénzügyi követelésekkel, amelyek jogtalanságához nem fért kétség. 1816. április 16-án kézbesítették Kazinczyknak a levelet, hogy ismét fizessen be az államkincstárnak 496 forintot, mert az előző számítás „hibás calculuson épült”.⁴⁶ Hogy szem előtt van, azt egy másik eset is Kazinczy értésére adta. Egy jóakarója meghallotta, hogy az amúgy is anyagi gondokkal küszködő költőtől a fiskus pénzt követel. Ez az ismeretlen jóakaró osztotta ki a teherben. „De a’ postán feltörték a’ levelet, s a’ levél üresen jött.”⁴⁷ De minden jó, ha jó a vége: erdélyi útjából visszajött Kassán valaki a kassai kereskedő Fried Sámuel úrnál letette Kazinczy számára a szükséges 500 forintot.⁴⁸

Időközben Kölcsey Ferenc egy levelének hatására Kazinczy nekikezdett önéletrajza írásának. „Az Uram Őcsém utolsó levele engem arra bírta, hogy életemet megírjam. Hozzá fogtam azonnal...” Felvázolja a Pályám emlékezete egyes nagy fejezeteit, majd így folytatja: „Fogságom egy nagy hézag lesz; mert azt nem illetem.”⁴⁹ Mindazonáltal nem szűnt meg Kazinczy foglalkozni a fogság éveivel. Vissza-visszatért Szirmay írásához. Benda Kálmán is utal erre: „Évek múlva is elő-elővette Szirmay kéziratát, megjegyzéseit kiegészítette, újakkal tetézte, – bár nyílt szóval végül nem mert előállni.” Mindenesetre hallgatott ez évekről, vagy titokban melengette csak a tervet, hogy a helyesbítésen túl, Szirmay Antallal kimondatlanul is vitakozó krónikáját adja életrajzából hiányzó hét évenek. 1823-tól érezhetően enyhült a politikai légkör, a nemzeti művelődési törekvések a megvalósulás felé tartanak. Kazinczy Ferenc rokonszenvező tanúja Széchenyi István kezdeményeinek. Jóleső érzés töltötte el: ott a dokumentum a Széchenyi Istvánhoz küldött verses episztolában. Toldy Ferencnek írt önéletrajzi levélben olvashatjuk: „Szenvedtem Budán, Brünnben, Kufsteinban, Munkácsban. Sententiám nyomtat-

⁴⁴ Uo. VIII. 207.

⁴⁵ BENDA, i. m. 354–355.

⁴⁶ KazLev XIV. 187., 203.

⁴⁷ Uo. 260.

⁴⁸ Uo. 449.

⁴⁹ Uo. 210.

va van. Nem kell szégyenlenem azt.”⁵⁰ Toldy Ferenc készítése nem érte készületlenül, Megvolt az anyaga a részletesebb kidolgozáshoz. Hihetnők, szinte várta a felszólítást. Úgy vélte, hogy Toldy Ferenc az ítélkező utókor nevében kérte föl a tanúságtételre. Föl kell tehát mutatni a „maradék”-nak, amelytől egy epigrammája bizonyosága szerint áldást remélt, amit megélt, egy sokat próbált élet legkeservebb és mégis „borzasztólág szép” szakaszának tanulságait. A „rövid jegyzések” alapján így kerekedett ki a mű, a Fogságom naplója.⁵¹

Hima Gabriella

AZ EGZISZTENCIALIZMUS ÉS KOSZTOLÁNYI

Kosztolányi költői indulásáról, pályájának fordulatairól s minden szakaszáról viszonylag bőséges adattal rendelkezünk. Barátaival, családtagjaival folytatott levelezéséből az utóbbi időben több darab is nyilvánosságra került. Mindebből tudjuk, hogy a Bácska provinciális világából 1903-ban a fővárosba érkezett fiatal újságíró azonnal a magyar szellemi életet meghatározó erővonalak örvényébe kerül. Mivel katolikus neveltetése a természettudományos műveltségű Kosztolányi-családban inkább formális, mintsem tartalmi volt, mindezen irányzatokat meglehetősen szabadon, nyitott szellemmel fogadta be. A családi és művelődéstörténeti háttérrel, Szabadka századfordulói szellemi életéről s a szabadkai polgárcsaládok életmódjáról számos tanulmány részletes leírást ad, ezekre itt nem térek ki.¹ Inkább azokra a körülményekre igyekszem felhívni a figyelmet, amelyek az induló Kosztolányi tájékozódási lehetőségeit valamilyen oknál fogva sajátossá tették.

Első egyetemi éve alatt Pesten rengeteget tanul, legendás nyelvismeretének² alapjait most rakja le, ellentétes filozófiai és irodalmi olvasmányok hatása alá kerül, hol rajong, hol hitét veszti. Világképe azonban nem ezek befolyására, legfeljebb ezek ismeretében, de öntörvényűen formálódik, jellemzően a maga társadalmi rétegének gondolkodására, ugyanakkor attól a maga egyéni adottságainak és életútjának megfelelően, különbözően is. Egyik legtöbbet emlegetett olvasmányélményét, Schopenhauert azonban nem itt szerezte, hanem még otthonról hozta. Schopenhauer pesszimista történetfilozófiája, mely a történelemtől megtagad minden értelmet, s a fejlődést, haladást látszatnak nyilvánítva, a vak, ösztönös akaratban látja a világ lényegét, mély és tartós benyomást gyakorolt rá. Nemcsak Babbitsszal szemben védi meg a nagyrabecsuft filozófust, de még a bécsi egyetemen, ahol első pesti egyetemi éve után

⁵⁰Uo. XX. 193.

⁵¹Az utóbbi időben Szilágyi Ferenc foglalkozott Kazinczy életével, életrajzával. Kiadatlan önéletrajzi részleteket is felhasználott *Sophie* című „levélgégyény”-ben. Bp., 1984. Tudomásunk szerint a kiadatlan önéletrajzokat is feldolgozza egy jelenleg szerkesztés alatt álló, de általunk nem ismert munkában. A Kazinczy-hagyaték történetét egy szövegkiadás is gazdagította, amelyet már csak regisztrálni tudunk, minthogy dolgozatunk befejezése után jelent meg: *Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése*. S.a.r.: V. BUSA Margit. Győr 1986.

¹KISS Ferenc. *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979.; RÓNAY László, *Kosztolányi Dezső* Bp. 1977.; DÉR Zoltán, *Rónay László, Kosztolányi Dezső*. Uzenet 1978/1–2.; HELLER Ágnes, *Az erkölcsi normák felbomlása*. Bp. 1957.; BÓKA László, *Kosztolányi Dezső*. Vázlatok egy arcképhez, in *Arcképvázlatok és tanulmányok*. Bp. 1962.; NÉMETH G. Béla adja a legalaposabb és leghitelesebb elemzést arról a művelődés- és társadalomtörténeti háttérrel, mely a bácskai városban a gyermek és ifjú Kosztolányit körülvette, és amely az ifjú költő mentalitását döntően befolyásolta. *A románcostól a tragikusig*, in *Küllő és kerék*, Bp. 1981.

²Kosztolányi csaknem valamennyi európai nyelven értett. Felesége így emlékezett erre vissza: „kitűnően beszélt a legtöbb nyugati nyelvet, franciát, angolt, németet, olaszt, jól tudott spanyolul, portugálul, sőt, románul is, keveset szerbül, latinul, ógörögben otthonos volt, de újságolvasás erejéig megbirkózott a svédvel, norvéggal, hollanddal is”. KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi és a Pen Club válsága*. It 1962. 209.

tanulmányait folytatta, Reininger és Bolzmann Schopenhauert nyárspolgárian, ámde „hevesen cseplő” előadásai sem ábrándítják ki.³ E két „számbavehető előadáson” kívül – a sok „középszerű” mellett – egyébként csak Jerusalemban „brillians pszichológiai előadásait” emlegeti Babits az írt leveleiben, s persze Emil Reichet, akinek Ibsen-könyvét korábban már olvasta, s aki „Praktische Philosophie” címmel most is Ibsenről ad elő, pontosabban arról, „mint kellene életünket berendezni, hogy emberek legyünk, ibseni értelemben”.⁴ Ibsen a Nietzsche-élmény kompenzálásával már Kosztolányi bécsi útja előtt is egyfajta morális korrekció szerepét töltötte be: „A Nietzsche-féle 'Jenseits von Gut und Böse' erkölcsnélküliségét már jól láttam akkor is, mikor először hallottam róla s Julius Hardt (!) könyve csak megerősítette... Az Ibsen-bálványozás meg végleg bevitt az erkölcsvilág révébe”.⁵ De Ibsen elsőbbsége nem olyan egyértelmű Nietzschével szemben. 1904 nyarán az első számú kedvenc, Shakespeare mellett Pascalt, Carlyle-t, Stendhalt és természetesen Ibsent olvassa, akinek *Peer Gynt*-jét egyenesen a norvég Faustnak nevezi. Mégis, a mű lezárását, amely annyira ellentmond Nietzsche nagyságelméjének, felháborodással veszi tudomásul: „Hol itt a következetesség...: azt mondani, legyünk nagyokká, s daraboljuk szét mindenünket, húzzuk az igát, álljunk be a társadalmat mozgató administrációba, pohosodjunk meg, vegyük hátunkra az erkölctelenné tevő és nem nemesítő munka terhét? Mi ez? Csalás, ostobaság, antinietzschizmus...?”⁶ Emil Reich előadásai megteremtik majd benne Nietzsche és Ibsen szintézisét, de az új bálvány ekkor már Tolsztoj.⁷

A bécsi év legfontosabb szellemi hatásaira csak azért tértem ki, mert ezek pályatársaihoz képest különbözőek. A később meghatározóvá váló, s a szakirodalomban már közhelyszerűen emlegetett Rilke-élmény – s a többi bécsi költőé, elsősorban Hofmannsthalé – nem ekkor, hanem néhány évvel később, 1909-ben, már itthon éri. Közismert, milyen szerepet játszott Rilke *A szegény kisgyermek panasza*i ciklus létrejöttében.⁸ A bécsi költők hatása ezidőtájt összefonódik az ugyancsak bécsi pszichológusával, Freudéval⁹, ezért a versciklus írása idején Kosztolányi inkább lélektani, mintsem ontológiai szempontból fogadja be Rilke költészetét. Van azonban a *Stundenbuch* és a *Buch der Bilder* lírájának egy olyan sajátossága, amely Kosztolányi eredeti lélektani érdeklődését ontológiai irányba tereli. Ebből a szempontból nem a *Stundenbuch* sokat emlegetett mágikus múltidézése, hanem hangulata fontos, mely Rilkenél ugyanazt a funkciót tölti be, mint a heideggeri filozófiában a „diszpozíció”: a világ primér felfedezése, mely a világ feltárásában mélyebbre hatol, mint a tiszta szemlélés bármely formája, hiszen észleltetni tud olyasmit is, mint például a fenyegetettség, a világba való belevetettség, a világra való ráutaltság s a neki való kiszolgáltatottság, mely a tiszta teória számára megközelíthetetlen. A hangulat vagy hangoltság ezért lehet Heideggernél olyan egzisztenciális alaplómód, melytől a legtisztább elmélet sem mentes. A „puszta hangulatban” eredendőbbben és leplezetlenebbül tárul fel a lét tényleges arculata, mely például a Kosztolányi-regények jellegzetes hangoltságában, szürke, monoton kedélytelenségében pozitív formában nyilvánítja ki a maga teherkarakterét, míg *A szegény kisgyermek* rajongó csodavárásában ugyanez negatív formában fejeződik ki.¹⁰

³ Kosztolányi levele Babitsnak Bécsből, 1904. november, BJK Lev., 59.

⁴ Uo. 59. ill. Kosztolányi Babitsnak 1904. augusztus; 36.

⁵ Kosztolányi Babitsnak, 1904. aug. Uo. 26.

⁶ Kosztolányi Babitsnak, 1904. aug. Uo. 46.

⁷ Kosztolányi Babitsnak Bécsből, 1904. nov. Uo. 51.

⁸ Ld. erről Kosztolányi első Rilke-tanulmányát. *Rainer Mária Rilke*. Nyugat, 1909. II. szept. 16. *Ércnél maradóbb*. B. 1975. 345–364. Kosztolányi levele Babitsnak 1909. febr. 28. BJK Lev. 194. KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*. 8–9., 13., 20., 31. BARÁNSZKY JÓB László, *Kosztolányi és a német irodalom*. ItK 1968/3 310–333. SZÁSZ Ferenc, *Kosztolányi és Rilke*. FK 1975. 292–308.

⁹ Freudról 1909-ben már bizonyosan tudott. Vö. *Modern költők*. Bp. 1914. 69.

¹⁰ Heideggernél a hangulat a világban-lét egyik alaplómódja, s ebből fakad feltáró jellege. Az ittlet tehát diszpozíció, mely „nemcsak feltartja az ittletet a létevel cleve feltárult világba való belevetettségében és arra való ráutaltságában”, hanem „ő maga az az egzisztenciális létmód, amelyben az ittlet állandóan ki van szolgáltatva a világnak”, s amely az ittletet állandóan önmaga elől való kitérésre készíti. Ennélfogva az ittlet „egzisztenciál-ontológiailag jelentős alapdiszpozíciója a szorongás”. A „szürke, tartós kedélytelenségben” a lét „teherként” nyilatkozik meg, míg az emelkedett hangulat megszünteti ugyan a monotóniát, de negatív formában ez is kinyilvánítja a lét „teherkarakterét”. Vö. HEIDEGGER, *Sein und Zeit*. Első szakasz. V. fejezet. A benne-lét mint olyan. 29. § Magyar fordítás: Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Vajda Mihály, Kézirat.

Rilkének minden bizonnyal része volt abban is, hogy a tízes évek táján Kosztolányi érdeklődése az orosz írók felé fordul. A *Studenbuch*-ból kiérzi az „oroszos” élményt, jóllehet, nem is tud Rilke orosz-országi záránokútjáról, a szláv jelleget az osztrák költő morva származásával magyarázza.¹¹ Tolsztojt és Csehovot már 1904-ben jól ismeri, de Csehov ekkortájt ösztönzi regényírásra,¹² s ekkor sorakozik fel melléjük Dosztojevskij.¹³ Legfontosabb ezúttal mégis a régi bálvány, Tolsztoj, akinek halálélménye magyarázatul szolgál egy Kosztolányi és Heidegger közötti párhuzamra. –

A Kosztolányi-életmű egzisztencialista vonásaira a szakirodalomban Barta János 1940-ben írt tanulmányától kezdődően vannak utalások,¹⁴ s bár nincs egyetlen frissebb elemzés sem, amely szisztematikus igénnyel tekintené át e tárgykört, az elszórt, kifejtett vagy kifejtetlen célzások szinte mind Kosztolányi halálélményének egzisztencialista jellegére vonatkoznak.¹⁵ Heidegger hatása a regények kapcsán

¹¹ „Rainer Maria Rilke is szláv. Ha nem Prágában születik, s a vére nem morva, akkor is leírnám, minthogy ennek az ábrándozásba szétfolyó szláv melankóliának még Goncsarov és Dosztojevskij sem adott annyira hangot, mint az új német nyelv e legnagyobb művésze.” *Ércnél maradóbb*, 346.

¹² „Csak egy szláv pusztá lehet ilyen elhagyott. A csend, a szürkeség, az álom takarja el... Jöjjön egy író, aki nemcsak adomákat mond a bácskai kedélyről, de valami nagyot mer és akar... Csehov legyen, aki a miénk, egy író, aki úgy lát, mint még senki, egy író, aki új és magyar.” Kosztolányi Dezső, Alföldi por. Élet, 1910. szept. 18. *Álom és ólom*. Bp. 1969. 466–467.

¹³ *A Bűn és bűnhődés* dramatizált változatának főpróbáját 1907. őszén látta a Népszínházban. Vö. *F.M. Dosztojevskij-Moly Tamás-Vajda László. Raszkolnyikov*. Főpróba a Népszínházban. Pesti Napló, 1907. okt. 30., in *Színházi esték*. Bp. 1978. I. 152–155. *Az örök férj*ről A Hét 1912. nov. 17-i számába ír cikket, in *Ércnél maradóbb*. 137–139. Valamivel később ismerkedik meg a *Sztyepancikovo falu és lakosai* c. kisregénnyel, melynek emberképe mind *A rossz orvos*, mind a *Neró ember*brázolására hatott. A tanulmányból ítélve az említett műveken kívül ekkorra már a *Karamazov testvéreket* is olvasta. Nyugat, 1921. jan. 1., in *Ércnél maradóbb*. 139–143.

¹⁴ BARTA János, *Vázlat Kosztolányi arcképe*hez. Esztétikai Szemle, 1940. 49–65.

¹⁵ SZABÓ Árpád, „Kosztolányi a halált, a semmit ugyanúgy azonosítja az étellel, mint a hajótörött polgári tudomány, az egzisztenciális filozófia”. *Polgári költészet*. Valóság 1946. 1–24. HELLER Ágnes az egzisztencializmus néven nevezése nélkül utal e filozófiai irányzat és Kosztolányi eszmei közösségére, mikor megállapítja, hogy a magyar költő „erkölcsi elvei a dekadencia tipikus megnyilvánulási formái” és „gondolataiban is kortársa az európai dekadenciának”. *Az erkölcsi normák felbomlása*. Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában. Bp. 1957. ROMÁN J. István 1958-ban kelt tanulmányának középpontjában Kosztolányi és az egzisztencializmus eszmei rokonságának bizonyítása áll, mindenekelőtt a halálélmény egyaránt hangsúlyos szerepe és a tárgyaltalan félelem dominanciája alapján. *Kosztolányi egzisztencializmusa*. Kortárs. 1958/7 87–90. A 70-es évek táján a Kosztolányi egzisztencializmusára vonatkozó utalások megszorodnak. NÉMETH G. Béla úttörő munkát végzett a Kosztolányi-líra egzisztencializmussal rokonítható motívumainak feltárásában. Vö. *Az önmegszóllító verstípusról*. ItK 1966. 545–572. *Mű és személyiség*. Bp. 1970. 621–670. Németh G. Béla tanulmányai inspirálták KRONSTEIN Gábor Kosztolányi *Őszi reggelt* című versének elemzését, melynek végső következtetése: „Az egzisztencialisztikus életérzést egy szimbolizmusba átnőtt impresszionista formanyelv közvetítette a klasszicitás fókán”. *A búcsú pillanata*, It 1972. 440–450. HEGEDŰS Géza a *Marcus Aurelius* című költeményben a „bátor reménytelenség” és a „lélek szabadságának” összekapcsolását tekinti jellegzetesen egzisztencialista megoldásnak. Szerinte a költemény „ugyanúgy modern felújítása a legszélsőségesebb ókori sztoicizmusnak, mint korai megfogalmazása az egzisztencializmusnak”. Így Kosztolányi, anélkül, hogy „nevet adott volna új-sztoicizmusának, lényegében már az egzisztencializmushoz jutott el”. *Különvélemény egy vers értelméről*. It 1970. 895–901. KISS Ferenc Kosztolányi *Számadásáról* szólva, részben egybehangozón, részben polemizálva Németh G. Béla koncepciójával Kosztolányi eszmevilágát nem Heideggeréhez, hanem Camus-éhez közelíti. *Az érett Kosztolányi*, 534–541. Rónay László Kosztolányi művészet-felfogása és a jaspersi filozófia között talál megfeleléseket. *Kosztolányi utolsó évei*. Literatura. 1978/1 38–76. KIS PINTÉR Imre Füst Milán-tanulmányában a századelő nagy költői által képviselt világnézet-alternatívák közül Kosztolányiét az egzisztencialisztikus világgépphez hasonlóan írja le, anélkül, hogy néven nevezné azt. *A morális és esztétikai választás*. Kortárs 1981/1. 130–138. Újabbán KIRÁLY István tanulmányai vetik fel ismét koncepciózusán a kérdést, szintén a két jellegzetes költe-

fel sem merülhet, a kései művekben felbukkanó, néhány közismert, sőt, közzsájon forgó heideggeri formula mitsem bizonyít a heideggeri hatás mellett. Ellenkezőleg, minden jel arra vall, hogy az élmény, a gondolatcsíra a német filozófus hatásától függetlenül alakult ki benne. Elsősorban az a körülmény, hogy Kosztolányi megnyilatkozásai a legelsőktől a legutolsóig meglehetősen homogének, témái is sokszor ismétlődnek, ugyanazok a motívumok variálódnak egész életművében, hogy az egzisztencializmussal való esetleges találkozás semmiképp sem térítette ki a költő művészi gondolkodását a saját medréből. Valószínűnek látszik, hogy a korai, sejtésszinten megjelenő gondolatcsírák későbbi fogalmi kristályosodása, ha úgy tetszik, filozofikusabb megfogalmazása sem külső hatás, hanem belső fejlődés eredménye.

A szakirodalom a halál központi, magát a létet determináló szerepét tekinti az egyik legfontosabb analógiának az egzisztencializmus és Kosztolányi létértelmezése között. Már a haláltéma mennyiségi előfordulása is jellemző, hiszen az úgyszólván kezdetől végig uralkodik Kosztolányi költészetén, de ennél sokkal lényegesebb a két halálfelfogás közötti tartalmi egyezés. Az emberi lét legfontosabb sajátossága mind Kosztolányi, mind Heidegger szerint az állandó lezáratlanság, a nem-teljesség.¹⁶ A lezá-

mény, a *Marcus Aurelius*, illetőleg a *Számadás*-ciklus kapcsán. Vö. *Vers az autonómiáról*. Alföld 1984/1., illetve *Vallomás egy versről*. Napjaink 1983/10. 21–25. A Kosztolányival kapcsolatos etikai és eszmei vonatkozások vizsgálatok pedig az irodalomtörténész tipikus példáját látja „az egzisztencializmushoz hasonló, azzal analóg személyiségközpontú érték- és nézetrendszer” létrejöttének, miközben úgy véli, hogy a kapcsolódás nem „filológiai-történeti”, hanem kizárólag „analogikus tipológiai” volt. Az értekezés jelen fejezetében felsorolt tények azonban a filológiai kapcsolatot kizárását legalábbis megkérdőjelezzik. *Individuáletika-társadalometika*. Valóság 1984/augusztus, 16–32. Kosztolányi szépprózája kapcsán lényegesen kevesebb utalás történt az egzisztencializmusra. Néhányan azonban e téren is felvetik az analógia lehetőségét. Elsőként FÖLDI Mihály, aki Kosztolányi világgképének sajátosságait már 1927-ben egzisztencialista jelzőkkel írja le, anélkül természetesen, hogy használná a kifejezést: „vannak bizonyos alapítványai az életnek – írja a regényekről szólva Földi –, melyeket el kell fogadni”, akárcsak a „matematikai alapfogalmakat”. E tények nagyjából azonosak Jaspers „(h)atárszituációival”: végtet, véletlen, halál – éppolyan „felfoghatatlanok” és „változtathatatlanok”. Az élet célja „felfoghatatlan”, iránya „határozatlan”: „nincs itt se ok, se cél, hiányzik az emberi élet szilárd alapja”, „válasz, magyarázat” nincs, mint ahogy „motívumok, akarat, erőfeszítés, érelem” sincsenek. „csak körülmények vannak”. A siralomvölgyből kivezető utak – „égbe”, „nirvánába”, „a gondolkodás győzelmébe” (Schopenhauer), az „Übermenschkhez” (Nietzsche) – egyikét sem választja Kosztolányi, hanem egy új, modern racionalizmushoz” jut el. *Kosztolányi Dezső regényei* Nyugat 1927/II. 170–185. A *Nero* kapcsán KÖSZEG Ferenc is utal az egzisztencializmussal való párhuzamokra. *Nero, a véres költő. Edes Anna*. Bp. 1974. Utószó: *A csendtől a kiltásig*. 497., 502–503. A *Nero* és Camus *Caligulájának* párhuzamaira vonatkozóan ld. HIMA Gabriella. *A korlátok nélküli egzisztencia katasztrófája*. Bp. 1980. A *Pacsirta* ontológiai rétegéről ld. FÜLÖP László. *Lélektan, erkölcsrajz, sorsábrázolás*. Literatura 1981/1–2. A Kosztolányi-regények egzisztencialista párhuzamairól és ontológiai jellegéről vö. BORI Imre. *Kosztolányi regényei*, in *Fridolin és testvérei*.

¹⁶ „A halál merevsége szoborrá formál minden halandót, betetőzi az életet, s mi éppen azáltal látjuk az élet eszméjét.” *Az árkadók alatt*. Szeged és Vidéke. 1905. júl. 7. *Álom és ólom*, 94. „A halottakra mindig ámuló tisztelettel tekintek. Tudnak valamit, amit én még nem tudok. Átettek az utolsó, nagy vizsgán, melyet – ha akarom, ha nem – nekem is le kell tennem. Ezért a legostobább fajankó is magasrangú lényvé válik előttem, mihelyt meghalt, egy felsőbb osztályú novendékké, akire én, a kisdíák, kíváncsian gondolok. *Vallomásaim*. PH 1928. aug. 26. *En, te, ő*. Bp. 1973. 51–52. Ugyanigy az utolsó „nagy vigasznak” nevezi a halált Esti is a *Vendég* című novellában. „Aki megszületett és meghalt, elvégezte itt minden kötelességét.” *Őszi temető déli verőfényben*. PH 1931. okt. 18. *En, te, ő*. 299. „Sokszor szeretnék lehengeríteni magamról minden kötelességet, mely még rajtam csörömpöl, hogy végre-valahára szabad legyek, független, és pihenhessek egy kicsit. Befejezem egy-két heverő írástomat, rendbe rakom boglyában puposodó kézirataimat, megtisztítom töltőtollam... letudom levelezni... felszólítom néhány barátomat, pár köteles látogatáson is túlesem, de miután mindezt elintéztem, még mindig nem érzem a szabadság boldog korlátlanságát, lelkem mélyén homályosan kísért valami, amire nem is gondoltam, amit elfelejtettem, ami miatt még mindig rab vagyok. – Ja

rás csak e lét megsemmisülésével következhet be, mert amíg a lét mint létező van, önmaga teljességét nem éri el, ha viszont eléri, önmagát veszíti el. De ezt az árat minden „ittlétnek” (Dasein) meg kell adnia, mert „senki sem képes magára venni a másik halálát”: meg lehet halni valakiért – írja Heidegger –, de valaki helyett nem. A másik halálát átvállalni nem lehet – a meghalást minden egyes ittlétnek önmagának kell „elkövetnie”.¹⁷ Az emberek a halál bekövetkezésének bizonyosságával szemben öncsalással védekeznek, és Kosztolányi is heideggeri ironiával elemzi az átlagember reakcióját a halálra: „Az emberek nem hiszik komolyan, hogy meghalnak” – írja, a költő az egyetlen, aki mindig a halál színe előtt vall, „in specie aeternitatis”.¹⁸

A meghalás-helyzetben mindenki egyedül van. Ezért e szituáció minden más szituacionál ékesebb bizonyítéka a „világba vetett” ember tragikus magányának, elszigeteltségének. Ezt a felismerést a fiatal Lukács már 1909-ben megfogalmazza: „A halál irracionális talán csak a legnagyobb a pillanatok mi-riád véletlenjei közül; a halál okozta elszakadás, a halottal szemben érzett idegenség talán csak mindenki számára felfoghatóbban érezhető bármely dialógus ezer árkanál és örvényénél.”¹⁹ A másik halálának tényleges megtapasztalhatatlanságát, a halotthoz való létviszony különösségét Kosztolányi Heideggerhez és a fiatal Lukácshoz hasonlóan állapítja meg lét és nemlét viszonyára vonatkozó gondolatait összegző legnagyobb versében, a *Halotti beszéd*ben, de már jóval korábban, a *Nero*ban is a halál irracionálisát nevezi az élet legnagyobb misztériumának, a „születésnél is érthetlenebb csodának”, miköz-

igen – mondom ilyenkor szomorúan –, még meg is kell majd halmom egyszer. Ez az utolsó kötelesség, mely állandóan előttem van, az utolsó föladat, mely alól nem mentesíthet senki.” Naplójegyzetek. *Az utolsó kötelesség*. PH 1933. jún. 25. *Sötét bújócška*. Bp. 1974. 73. HEIDEGGER a *Sein und Zeit*-ben nagy figyelmet szentel élet és halál viszonyának. Fejtegetése szerint a mindennapiságban a tulajdonképpeni egzisztálás analízise a születés és halál közti létre szorítkozik, míg az egzisztenciális analízis az ittlét totalitását világítja meg, melybe beletartozik az a „kinnlevőség” is, amellyé az ittlét válhat. A teljeslét tárgyalása elképzelhetetlen a halál egzisztenciális fogalma nélkül. Vö. *Sein und Zeit*. Első rész. Második szakasz. Ittlét és időbeliség. I. fejezet. Az ittlét lehetséges teljesléte és a halálhoz-mért lét. 46–53. III. §.

¹⁷Vö. Heidegger i. m. Első rész. Második szakasz 49. § „Ezerhatszázharmincötven náltak meg a titánok hajóján – írja Kosztolányi a Titanic katasztrófájáról elmélkedvén. – Erzik-e, hogy mi ebben a jelentős? Nem a nagy szám, nem a tömeghalál, nem a hullák ezrei, hanem csak az, hogy meghalt egy ember, akit nem ismertünk. Ezerhatszázharmincöt ember, és mindegyiknek halála egyéni volt. Háta mögött egy múlt, véghetetlen és intim, mint minden élet, előtte egy jövő, tele tervekkel, célokkal, reményekkel, határtalan esélyekkel, amelyeket csak sejtünk... mindegyik embernek sajátos a halál-tusája... Mennyi ismeretlen gesztus. A katasztrófa krónikája megemlékezik pár ember halálküzdelméről De a többi, az ismeretlen, a nem említett, a halál közkatónája... hogyan halt meg?... Ez az ismeretlenség, ez a rejtély teszi apokaliptikusan iszonyúvá a katasztrófát.” *Titánok hajója*. Élet, 1912. ápr. 28. *Álom és ólom*, 592–593. Fél évvel később ugyanerről így ír: „Mi, akik egy halottaságnál is lehorgasztjuk a fejünket, csüggedten állunk e sötét panorámánál, minden embert külön-külön akar-nánk elsiratni, mert ebben az iszonyú tömeghalálban mindenki a maga halálát halta egyénien.” *Halot-tak*. Élet, 1912. november 3., in *Álom és ólom*, 611.

¹⁸*Titkok*. PH 1932. márc. 6., in *En, te, ő*. 366. Vö. HEIDEGGER. *Sein und Zeit*. Első rész. Második szakasz 51. és 52. §: a Man úgy beszél a halálról, hogy „az ember meghal”. „Fecsegésének két-értelműsége” abban nyilvánul meg, hogy a dolgot mindig másokra vonatkoztatja, sohasem önmagára. Ennélmögé a halál „valamiféle nyilvánosan előforduló eseménybe torkollik”. A Man „nem engedi, hogy a haláltól való szorongás lábra kapjon”. (51 §.) „Az ember tud a bizonyos halálról – írja Heidegger – és mégsem bizonyos a sajátjában”. Az „egyelőre még nem” kijelentéssel „elfedi a halál bizonyosságának azt a sajátosságát, hogy a halál bármely pillanatban bekövetkezhet”. A halál bizonyosságának tudatát ily módon a „bekövetkezés meghatározatlanságával” oldja fel. A tulajdonképpeni, azaz a „halálhoz-mért létet” ezzel szemben a lehetséges megvalósulásra való várakozás jellemzi, a lehetőség állandó szem előtt tartása. (52. §.)

¹⁹Richard BEER-HOFFMANN, *Ifjúkori művek*. Bp. 1977. 205.

ben hőst nem részvevőjévé, csupán tanújává teszi Claudius halálának. Nero nem a másik halálát éli át, hanem a jólismert, szeretett egyéntől való elszakadást, a halott szoborszerű idegenné válását.²⁰

A helyettesítés, persze, nem egyedül a meghalás-szituációban lehetetlen, a mindennapi életben is idegenség uralkodik a „lelkek” között, a kommunikációra irányuló kísérletek tragikus félreértést eredményezhetnek csupán. Lukács erről 1909-ben így ír: „Igenis az emberek megérthetnek mindent... ami a másikban történik, csak éppen az ő megértésük nincsen és nem lehet semmi összefüggésben a tényleg történőkkel... legbenső sorsával mindenki magára marad”.²¹ Az emberek a formák világában sohasem találkoznak egymással – írja két évvel később²² –, az érintkezés köztük optimális esetben is csak „pszichológiai jelmagyarázat”.

Kosztolányi 1927-es naplójegyzetében ehhez egészen hasonló szellemben állapítja meg az egyes ember leküzdhetetlen elszigeteltségét: „Ha nagyon boldogtalan és kétségbeesett vagy, s az utcán kódorogsz, hogy öntudatlanul szánalmat koldulj mindenkitől, főképp egy dologtól borzadsz el: mennyire zártak, különvalók, áthatolhatatlanok az emberek, mennyire nem lehet hozzájuk férközni, rájuk helyezni fájdalmaidat, mint egy követ. Ez a körülhatároltság már megalkotottságukban, testük mivoltában is kifejeződik, melyet szigorúan és végzetesen a bőr takarója főd el, jelezve, hogy eddig van egy ember és nem tovább. Nincs mód, hogy valami bővös huzalt feszíts közűjük és közéd, nincs mód, hogy a részvét útján egyik legyenek veled...”²³

A magány az ember ontológiai, sőt, antropológiai adottsága – vallja a fiatal Lukács és Kosztolányi –, tehát a halál nem valami „egyedülálló és elszigetelt jelenség: csak intenzitás és véglegesség tekintetében több 'bármely dialógus ezer árkanál'”.²⁴ A másik halála az „ittlétek” közti idegenség legfőbb, de nem egyetlen revelációja. Ugyanakkor mind Kosztolányi, mind a fiatal Lukács a szellem magasabb szféréiben lehetőséget lát a lelkek egyfajta misztikus közeledésére.²⁵

Az idegen halál mint előforduló *esemény* csupán empirikus bizonyítékát adja a halálnak, de a tulajdonképpeni létvesztést nem tapasztaltatja meg. Ez ad lehetőséget – mint láttuk – az átlagembernek mind Kosztolányi, mind Heidegger szerint arra, hogy letagadja a halált, mint olyan valamit, ami Őrá nem érvényes. Mert a létvesztés tapasztalatát az ittlét csak tulajdon halálában nyeri el. A saját halál íly

²⁰ HEIDEGGER mások halálának megtapasztalhatóságáról azt írja, hogy abban csak az „ittlét véget érése” válik hozzáférhetővé objektíve, azaz, a kívülálló szert tehet a halál bizonyosságának tapasztalatára, de ez nem azonos a tulajdonképpeni létvesztés tapasztalatával. Ez utóbbi kizárólag a haldokló élménye. A haldokló ténylegesen tapasztalja a világ elhagyását, a „világan-benne-lét” elvesztését. A halott „többé-már-nem-világban-léte” még mindig lét a mi számunkra is, de már csak „az utunkba kerülő testi dolog”, a „kéznél-lét” értelmében. Tehát az a „különös létfenomenén”, amit a mások halálakor tapasztalunk, nem más, mint az „ittlét kéznélletbe való átcsapása”. *I. m.* 47. §

²¹ Vö. Beer-Hoffmann-esszé, 209–210.

²² *A lelki szegénységről.* in. *Ifjúkori művek*, 540.

²³ *Sorok a naplóból*, PH 1927. szept. 11. *Hattyú*. Bp. 1972. 522–523.

²⁴ *Heidelbergi esztétika*, in. *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Bp. 1975. 32.

²⁵ „Az esztéta léte – írja Lukács – mindig és egészen a tragédia atmoszférájában játszódik le... A helyzet adva van, a belső úgy, mint a külső... Csak nézni lehet: vannak-e... feloldásai... ennek a diszsonanciának? És ha igen: mi a közös bennük? Az, ami, túl minden programon és tudatosságon, ugyanazon átélésekkel vívott hasonló küzdelmekből származik. Mert itt mindenki magában küzd és magáért, és közösségek csak onnan erednek, hogy az igazán nagy emberek olyan mélységekben fogják meg életproblémáikat, az életproblémákat, ahol már mindenszimbolikus, ahol már értelmét veszítette minden különbséget-tevés emberek között „egyéniségek” alapján.

Ami igazán mélyen, a lélek legmélyéig individuális, az messze túlmegy minden individuálison...” *Esztétikai kultúra*. Ifjúkori művek, 430–433.

„Azt érzem, hogy testünk zárt, a bőr takarója szigorúan elhatárolja, hogy meddig tart az egyik egyéniség és hol kezdődik a másik – írja Kosztolányi, szinte saját előbb idézett vallomásával polemizálva –, de a szellemnek nincsenek ilyen határai, egymásba olvadnak, egymásba és egymás által lélegzünk, dobogunk és a lélek végtelenségében, mintha kölcsönadók egymásnak a tudónket vagy a szívünket.” PH 1933. dec. 17., in *Sötét bűjőcska*, 145.

módon nem pusztá esemény, hanem egzisztenciális értelmű tény. Heidegger a halál egzisztenciális interpretációját „az élet minden biológiájánál és ontológiájánál” előbbre teszi, mert a halált az élet leg-tágabb értelmében vett fenomenjének tekinti. Ezért teszi úgy fel a kérdést, hogy „mi az ontológiai értelme a haldokló halálának mint tulajdon léte egy lételemiségének?”²⁶

Kosztolányit már 1928-ban kelt *Vallomásaiban*²⁷ ugyanez a kérdés foglalkoztatja, a *Vendég* című Esti-novellában pedig az életet egyenesen a meghalásra való felkészülésnek tartja: „Eszerint a halál a feladatod?” – kérdezi Estit a Vendég. – „Nem a halál, arról nem tudom, hogy micsoda, és így nem is törődöm vele, hanem a meghalás. Ez már rám tartozik. Ezt kell egyszer intéznom. Ez minden ember egyetlen komoly feladata. Az egyetlen vizsga...” Kosztolányi interpretációjában a halál – Heideggeréhez egészen hasonlóan – nem maga a vég, hanem valamiféle küszöbön-állás, heideggeri terminológiával „a legsajátabb vonatkozásnküli, túlhaladhatatlan lehetőség”, az „abszolút ittlétheletlenség lehetősége”.²⁸ Egyiküket sem maga a halál érdekli, azaz nem a halálon túlmutató, halál utáni létre vonatkozó kérdés – ez nem kérdés egyikük számára sem –, hanem a meghalás pillanata, a létből a nemléthe való átmeneté. (Ezért foglalkoztatja Kosztolányit oly sok cikkben, novellában az öngyilkos lelkiállapota.)²⁹ Ez a sajátosság Kosztolányinál nyilvánvalóan nem heideggeri hatás, hiszen már a *Nero* pusztuló hőseinek meghalás-tipológiája is inkább a hősök életéről ad mindennél közvetlenebb és hitesebb felvilágosítást, mintsem halálukról.³⁰ Mert magáról a halálról – akár Heideggernek – Kosztolányinak sincs mondanivalója.

A halál tehát mind Kosztolányinál, mind Heideggernél paradox beteljesülés: az ittlét életútját a halál beteljesíti, de közben megfosztja őt speciális lehetőségeitől. Az autentikus élet lehetősége a meghalás-szituációban táru fel az egyen előtt, mikor annak már nincs lehetősége arra, hogy e felismerés birtokában rendezze be életét. Ezt a paradoxont Heidegger előtt Tolsztoj már felfedezte, és hogy Ivan Iljics illetve Andrej Bolkonszkij haldoklásában éppen ezt ábrázolta, azt a tízes évek szellemi életében ketten is észrevették: Kosztolányi és Lukács.

„Iljics Ivanról tragikus novellát ír Tolsztoj, mert meghal – írta Kosztolányi Tolsztoj-nekrológiájában –, és minden ember tragikus hős, mert meghal. Elfeledhetetlen, hogy válik egyetlen igazi érzésévé a ha-

²⁶I. m. 47. és 49. §

²⁷PH 1928. aug. 26. *Én, te, ő.* 51–52.

²⁸HEIDEGGER, i. m. 50. §

²⁹„Nem tudom, megértene-e bennünket, mert mi az agyunk és szívünk megpattanó erőfeszítésével – minden lélektani tudásával és minden szeretetével – sem tudjuk megérteni őket. Csak azt az embert érteném meg, aki elkészül erre a tetre. Ez szabadságot jelent. Ha a zsebében állandóan egy forgópisztolyt vagy egy gramm morfiumot tart, akkor megszerezte magának a jó érzést, hogy bármely pillanatban elhagyhatja tömlőcét, melybe be van zárva, a kivezető út az övé, a bőrtöngkulcs nála van...” *Öngyilkosok*. Világ. 1915. dec. 25., in. *Füst*. Bp. 1970. 233–234. „Minthogy nem ismerjük az öngyilkosság igazi okait – írja tizennyolc évvel később –, tünetileg kezeljük. Igyekezzük megakadályozni a lehetőségét. Ez is valami. Kétségtelen, hogy a tömegnyavalya lelki gyógyításának csak akkor lehetne némi fogantaja, ha egyénileg foglalkozhatnánk vele. De erre nincs módunk... Aki boldogtalanok, az életüket börtönnnek érzik, de a zsebükből mindig ott a börtön kulcsa is, nem is egy, hanem valamennyi. Nyilván az az ősi bökkendő, hogy velük szemben lehetetlen alkalmazni az utolsó fenyítőeszközt, a halálbüntetést. Lehetetlen halálra ítélni őket azért, amiért meg akartak halni.” *„Az öngyilkos”*. PH 1933. okt. 22., *Sötét bújócška*. 123. Az öngyilkosság előtti pillanat mint átmeneti állapot élet és halál között jelenik meg az Osvát-esszében: „Az öngyilkosok, akik fölépülnek, mesélik, hogy tettük elkövetése után az az érzésük, mintha nem sikerült volna. Végtelennek látszik az a pár pillanat, míg az öntudat el nem borul. Köröttünk a valóság képei, egy függöny, egy asztal, egy pisztoly, melyet elvetettek, a puskaporszag, a meleg, a magasztos vér hitvány naturalizmusa a maga ijedelmes rendkívüliségében is élet, az élet megannyi jele, melytől az akarat egyszerre vágyódott volna elszakadni. A fölhevült képzelet gyorsabbnak vélte a halált, ünnepibbnek, elfelejtve, hogy ezt megelőzi a meghalás, mely még az élet része.” *Osvát Ernő*. Nyugat. 1930. nov. 1., *Egy ég alatt*. Bp. 1977. 182. Ugyanezt az átmeneti állapotot jeleníti meg például az *Aranyársáknányban*, Novák öngyilkosság előtti belső monológjában, és számos novellájában, melyeket itt főlélesleges volna felsorolni.

³⁰Vö. a Titánok hajójából vett idézet a 34. jegyzet alatt.

lál, hogy változik fejfájássá és csömörré az élete, az ő unott, lanya élete és mint bukik, süllyed lefelé... Ezek jutnak eszembe most, hogy a művész is elment. A *Háború és béke* halhatatlan lapjai. András herceg, a hős, aki vérző szájjal mosolyog a kék égére...

Én ezt az embert bámulom benne... egy embert, aki intenzíven érzi, hogy meghal. Mindenkinél legfontosabb gesztusa ez. Az ember legyen tudatában, hogy a földön él, és hogy *valami még hátra van, ami beteljesíti és megkoronázza ember voltát, az élet végső konzekvenciáinak levonása* (kiemelés – H.G.)”³¹

Lukács hat évvel később *A regény elméletében* a tolsztoji halálbrázolás egzisztencialista szellemű elemzését adja: „Egészen kivételes, nagy pillanatokban – többnyire a halál pillanatai ezek – megnyílik az ember számára egy valóság, melyben mindent átvilágító hirtelenséggel megpillantja és felfogja a fellette és egyszersmind benne uralkodó lényegét, élete értelmét. Az egész korábbi élet a semmibe vész ez élmények előtt, minden konfliktusa az őket okozó szenvedések, gyötrelmek és tévelygések kisszerűnek és lényegtelennek tűnnek. Megjelent az értelem és a lélek előtt nyitva állnak az eleven életbe vezető utak. És itt Tolsztoj az igazi lángelme paradox kérlelhetetlenségével megint feltárja formájának... legmélyebb problematikáját: a halálklauszúllatokat nyújtják ezt a döntő fontosságú boldogságot... és az igazi boldogság az volna, ha ekkor lehetne, ha így lehetne meghalni... azonban Andrej visszatér az életbe a nagy pillanat nyomtalanul eltűnik. Újra a konvenciók világában, újra céltalan és lényeg nélküli életet élünk.”³²

A halál Kosztolányinál és a fiatal Lukácsnál Heideggerhez hasonlóan nem egyszerűen a lét megszakadása, hanem olyan létmód, amely a halálhoz van mérve. Az itt lét lehetséges teljeslete tehát a „halálhoz-mért-lét” Kosztolányinál is, de bármennyire közel áll ebben Heideggerhez, mégsem az ő, hanem Tolsztoj tanítását integrálja magába.³³ Nem véletlenül, persze, hiszen a *Sein und Zeit*ben maga Heidegger is úgy hivatkozik az *Ivan Iljics halálára*, mint a saját meghalás-elméletével egybehangzóra.³⁴

A halál szerepe Kosztolányinál ugyanaz, mint Tolsztojnál és Heideggernél: a halál „enyémvalósága” ébreszti rá őt is saját élete egyszerű és megismételhetetlen voltára. „Csak az láthatja meg igazán a világot, aki távozni készül” – vallja előbb Ivan Iljicsel és Andrej herceggel közös nyelven.³⁵ majd a *Hajnali részegség* „határszituációjában” előtte is feltárul a titok, melynek fényében lelepleződik saját korábbi életének üressége, értelmetlensége:

Egyszerre szóltam: hát te mit kerestél
ezen a földön, mily kopott rögöket,
miféle ringyók rabságába estél,
mily kézirat volt fontosabb teneked,
hogy annyi nyár múlt, annyi sok deres tél
és annyi rest éj,
s csak most tűnik szemedbe ez az estély?

³¹ Élet, 1910. nov. 27. *Ércnél maradóbb*. 150.

³² *A regény elmélete*. Id. kiad. 590–591.

³³ A halál Heidegger interpretációjában azért lehet elsősorban az élet fenomenje, mert nem a véget értést jelenti. Kosztolányinál is az élet részeként jelenik meg a halál, ugyanazon okokból, mint Heideggernél, vagyis mert az élet nála is állandóan a „halálhoz van mérve”. Vö.: „Mit féltek, emberek, kikre úgysis a biztos halálos ítélet vár, mért nem mertek a kedvtetek szerint cselekedni, bátran, tisztán és boldogan, úgy, ahogy akartok? Szabadok vagytok. Hiszen mindnyájan meghaltok.” *Járvány*. Pesti Napló, 1918. okt. 20. *Füst*, 485. „Miért ne adjam oda fölösleges kabátomat annak, aki rongyos, hiszen meghalok? Miért sikkasszam el az árvak és vakok pénzét, hiszen meghalok? Miért gyilkoljam meg ellenségemet, hiszen meghalok? Mindent ehhez az utolsó mozzanathoz kell viszonyítani. A jóság, emberiesség nem rejtély, hanem a tiszta értelem műve. Aki zsugori, irigy, aljas, az buta. Az rossz üzletet kötött. Az főkönyveiből kijelentette azt a két nagyon fontos szorzózerót, mely születését megelőzi és halálát követi. Annak egyszerűen nincs szemmértéke.” *Igék*. PH 1929. ápr. 7. in *Én, te, ő*. 102. / Rész Pál hívta fel a figyelmemet arra, hogy ez a gondolat tér vissza József Attila híres soraiban: „Mért legyek én tisztességes? Kitérítenek úgysis! / Mért ne legyek tisztességes! Kitérítenek úgysis!” / „Azt, hogy az életben micsoda a föltétlen érték – írja 1931-ben –, csak úgy tudhatjuk meg, hogyha a halálhoz viszonyítjuk.” PH 1931. jan. 11., *Nyelv és lélek*. 113.

³⁴ *I. m.* 51. §

³⁵ *Ákombákom*. PH 1935. szept. 15. *Sötét bújóska*. 447.

A maga „ontológiai lehetőségébe kivetülő, halálhoz-mért előrefutás” mindenkor leleplezi az ittlét előtt önmaga „Man”-jába való belevesztettségét, és szembesíti őt a lehetőséggel, hogy ténylegesen önmaga legyen: „önmaga a szenvedéssel terhes, a Man illúzióitól megfosztott... önmagában bizonyos és szorongó, halálhoz-mért szabadságban”.³⁶ A lelkiismeret hangja hívja fel az ittlétet önmaga legsajátabb létképességére, és az önmagát igazán kereső ittlét enged a hívásnak. Kosztolányi *Marcus Aurelius*a egy ilyen elhatározás eredménye, „a görcsös, a szörnyű Meduza-valóság kő-iszonyatjával” való bátor és illúziómentes szembenézés, de ilyen a *Számadás* szonett-ciklusban vállalt boldogtalan szenvedő szerepe is. A szembenézés szükségességét a költészet autenticitása szempontjából azonban már 1924-ben felismeri.³⁷ A szorongás a helytelen választásért, hamis szerepért, elmulasztott életért már 1917-ben meghallatja vele tulajdon lelkiismerete hangját:

De néha megállok az éjen,
gyötrődve, halálba hanyatlón,
úgy ásom a kincset a mélyen,
a kincset, a régít, a padlón,
mint lázbeteg, aki föleszmél,
álmát hüvelyezve, zavartan,
kezem kotorászva keresgél,
hogy jaj, valaha mit akartam.
Mert nincs meg a kincs, mire vágytam,
a kincs, amiért porig égtem.
Itthon vagyok itt e világban,
s már nem vagyok otthon az égben.³⁸

Az ég a fennállót opponáló, a valódi értékeket hordozó világ metaforája Kosztolányi költői és írói pályájának minden szakaszán, de ebbe a világba csak akkor talál kvázi haza, midőn már-már valóban rázuhan a „mázsás szörnyű mennybolt”. A *Hajnalt részegség* „szájtátva” bámuló költőjének rácsodálkozása az égi bálra ugyanolyan elemi létélmény, mint az austerlitz-i csatamezőn halálos sebekkel fekvő Bolkonszkij találkozása a „magas égbolt”-tal: most döbben rá ő is, az emberi élet földöntúli csodája látán, hogy az élet önmagában érték, és egyedül a létezés tudata tölti el olyan boldogsággal, hogy „az elmulasztott szépség pusztá lehetőségét” is hálásan köszöni meg a „nem-hitt Istennek”.³⁹

A „vendégség” az élet metaforája, s akárcsak az égbolt, az eltávolodást, felülemelkedést jelzi a konvenciók világához képest. Ezek a metaforák nemcsak a Kosztolányi-líra patetikusabb darabjaiban vannak jelen, de a regények sajátos távlatát is a művészlét vagy a csillagközi lét vonatkozásai adják. Félreértések elkerülése végett már most kijelentem, hogy nézetem szerint egyetlen Kosztolányi-regény sem ad igazi értelemben vett perspektívát. De a perspektíva lehetőségének jelzése a *Nero*ban, a *Pacsirtá*ban és az *Aranysárkány*ban éppen egy másik lét esetleges lehetőségének felvetésével történik meg. Ilyen értelemben az *Édes Anna* a lekilátástalanabb regénye. De az ábrázolt földi élet minden regényben siralomvölgy, jellemző metaforája a *Számadás* első szonettjében vonuló „pooant karaván”, a keresztjük alatt roskadozó végtelen sora. S ha Heidegger a *Sein und Zeit*ben az önmaga lényegétől elidegenedett ittlét mindennapi „világban-létének” analízisét adja, akkor voltaképpen ugyanazt teszi a regényíró Kosztolányi és a maga területén és a maga eszközeivel.

Heidegger és Kosztolányi között közvetítőként nemcsak Schopenhauer, Nietzsche, Rilke vagy Tolsztoj jöhet szóba, hanem a sztoa filozófiája is. A *Marcus Aurelius*-vers valósággal átvezet bennünket a sztoa eszmeköréből az egzisztencializmuséba. De az *Ének a semmiről* – melynek semmi-fogalma

³⁶ HEIDEGGER, *i. m.* 53. §

³⁷ „Dalolhatunk, mert elmúlunk. Zarándokok énekei az emberek énekei... Aki a halállal szemben bátor, annak nincs képzelete. De a költő, ki maga a képzelet, mégis szakadatlanul farkasszemet néz vele, s merész félelemmel, gyönyörű rettegéssel, hősi gyávasággal tekint a veszedelmet, mely oly iszonyú, hogy nevet sem lel rá. Céltalanul viaskodik azzal, akit lebírni úgysem lehet.” *Ady Endre*. Nyugat, 1924. febr. 1., *Egy ég alatt*, 219.

³⁸ *Boldog, szomorú dal.*

³⁹ HELLER kifejezése. Vö. *Az erkölcsi normák felbomlása*. 93.

olyan közel áll Heideggernek a *Was ist Metaphysik?*-ben kifejtett semmi-értelmezéséhez – szintén a sztoikus filozófiából merít ösztönzést: „Annál, mi van, a semmi ősebb” – hirdeti a költő, majd a halál fenyegető közeledésére Seneca vigasztát – az, hogy nem leszünk, éppoly kevésbé bánthat, mint hogy nem voltunk – fogalmazza újra: „Mi volt a mi bajunk korábban, / hogy nem jártunk a föld porába? / Mi fáj szívednek és szívemnek / Caesar, Napoleon korában?” Ugyanezt az érvet szegezi szembe Esti is Vendégével, a sztoicizmust a buddhizmus nirvána-elméletével árnyalva: „Mi bajom volt nekem Nagy Sándor korában? – ordított Esti magán kívül. – Mi a fene bajom volt nekem XIV. Lajos korában és a Fáraók és V. Károly és II. Lipót korában: Semmi bajom se volt, semmim se hiányzott. 2000-ben ismét nem fog nekem hiányozni semmi és 3000-ben se és 5000-ben se és aztán soha többé nem fog hiányozni nekem semmi, semmi. Csak most – üvöltötte –, csak itten.” A halál utáni és előtti semmit már egy 1917-ben kelt cikkében is párhuzamba állítja.⁴⁰

Szóba jöhetnek még mindazok az életfilozófiai irányzatok, amelyek az élet meghatározását valamilyen összefüggésbe hozzák a halál fenomenjével. Heidegger ezen a téren Dilthey, Simmel és Jaspers műveit tekintette saját műve elődeinek,⁴¹ főként utóbbi világnézet-lélektanát, mely 1916-ban jelent meg először és 1925-ben – két évvel a *Sein und Zeit* megjelenése előtt – már harmadik kiadását érte meg. Számunkra elsősorban ez a mű az érdekes, mert „határszituáció”-elmélete feltűnően közel áll Kosztolányi létértelmezéséhez. „A határszituációkban vagy a Semmi mutatkozik meg – írja Jaspers – vagy az, ami az eltűnő világon túl és annak ellenére valóban van. A kétségbeesés, azáltal, hogy van, túlmutat a világon...”⁴² A filozofálásban – csakúgy mint Kosztolányinál a művészetben – az ember megváltáskeresése eléggül ki, azaz, mind a filozófia, mind a művészet a világ legyőzése a kommunikáció által. Jaspers világnézeti tipológiájának előszavában egy egzisztencialista antropológia alapjait rakja le: a „mi az ember?” kérdésre adandó válaszban abból indul ki, ami az ember lényege szerint *lehetne*, és hogy ez a lehetőség csak a „határhelyzetekben” nyilvánul meg.⁴³ (Kosztolányi szintén a lehetőség-jelleg valóráváltását tekinti a művész egyik legfőbb inspirálójának.⁴⁴) Jaspers a „határszituáció” fenomenje segítségével ragadja meg a halált is, és ez az oka, hogy Heidegger e fenomen egzisztenciál-ontológiai jelentőségét többre becsüli a „beállítódások” és „világképek” minden tipológiájánál.⁴⁵

Kosztolányi és Jaspers szemléleti rokonsága e határhelyzetek felfedezésében és azoknak az igazi léthez vezető útként történő értelmezésében fogható meg. Kosztolányi valamennyi regényhőse ilyen „jaspersi határszituációban” van, mely számukra is a túl nem haladó zátonyt jelenti, lévén az maga a halál, vagy a véletlen, a szenvedés, a bűn, stb. E szituációkra az ember „kódósítással” vagy „kétségbeeséssel” reagál, aszerint, hogy kitér előle vagy hajlandó tudomásul venni – írja Jaspers.⁴⁶ Csak egyet nem tehet: nem változtathat rajtuk, mert lényegükhöz tartozik a változtathatatlanság. Kosztolányi jel-

⁴⁰ Sorok a születésnapomról. PN 1917. júl. 22. Füst. 406.

⁴¹ Dilthey *Das Erlebnis und die Dichtung*, Simmel *Lebensanschauung* és Jaspers *Psychologie der Weltanschauungen* című műveiről van szó.

⁴² Jaspers. in. Bevezetés a filozófiába. A XX. századi nyugati filozófia. Szerk. SÁNDOR Pál.

⁴³ *Psychologie der Weltanschauungen*. 1925. 3. kiadás. *Előszó*.

⁴⁴ „Maga a költő sem arról ír, ami van, hanem arról, ami nincs, ami hiányzik belőle, a vágyról, az egyénisége lehetőségeiről, melyet oly végzetesen óhajt, hogy megteremt, mint egy igazság fölött lebegő igazságot, mely előbb, létezőbb, mint az amit érzékeinkkel észlelünk.” PH 1929. jún. 2., in *Én, te, ő*. 117. *Három arckép*. „Hogy hazudik-e a regényíró? – írja másutt. – Azt hiszem, feltétlenül... Nem is arról írunk, hogy mik vagyunk, hanem elképzelt egyéniségünkről, vágyainkról, melyeket csodálatosan beteljesítünk, hiányainkról, melyeket kegyesen megszüntetünk, szóval épp ellenkezőjéről annak, ami van. Ennélfogva minden regény megfordított önéletrajz: az író önéletrajzának eltorzított, toldott, megfejelt, álom által átnézett, tetemesen bővített és javított kiadása, de mégis önéletrajza, mert az álomban akár másokról, akár magunkról álmodunk, mindig csak rólunk van szó.” *Ábécé a prózáról és a regényről*. Uj Idők, 1928. ápr. 7., *Nyelv és lélek*. 450. „Senki sem azt írja, ami, hanem azt, ami szeretne lenni.” *Gyermek és költő*. PH 1930. júl. 13. *Nyelv és lélek*. 459.

⁴⁵ I. m. 49. §

⁴⁶ *Psychologie*... 3. kiadás 1925. 229., ill. 259–270.

legzetes regényhőseit ilyen határhelyzetek tudatosításának pillanatában ábrázolja, miként egész művészetének forrása is e határhelyzetekre való ráeszmélés.⁴⁷

Semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, ismerte-e Kosztolányi Jasperst. Feltehetően nem. De közte és a német filozófus között egyfajta híd szerepét tölthette be Kierkegaard, akikhez Kosztolányi minden bizonnyal Rilke és a dán Jacobsen közvetítésével jutott. Hogy már húszéves korában tudott róla, tény: egy 1095-ben kelt *Heti Levelében* hivatkozik rá.⁴⁸ Az osztrák költő Kierkegaard írásait Bibliaként forgatta, Jacobsen híres regénye pedig azzal a kierkegaard-i tanulással zárul, hogy az ember csakis a kétségbeesésben nyeri el önmagát. Ez pedig azonos a Kosztolányi-regények és a jaspersi határszituáció-elmélet egyik közös konzekvenciájával. A *Niels Lyhne*, bármennyire szentimentális, a fiatal Kosztolányinak mégis az egyik legmeghatározóbb olvasmányélménye volt.

Kierkegaard mellett Kosztolányi és az egzisztencializmus közötti tényleges érintkezés lehetőségére a másik „bizonyíték” az a spanyol filozófus, akinek nevét a Kosztolányi-irodalom még csak nem is említi, de akit Kosztolányi regényírói korszakában már bizonyosan ismer – művei által és személyesen is. Miguel de Unamunóról, akit a filozófiatörténet az egzisztencializmus spanyolországi reprezentánsaként tart számon, Kosztolányi először 1924-ben tesz említést.⁴⁹ majd 1925 októberében a spanyolok-ról egy spanyol-magyar labdarúgómérkőzés kapcsán elmélkedvén, ismét Unamunónál állapodik meg, akinek ekkor már valamennyi könyvét polcain őrzi. Ezeket az írásokat maga Unamuno küldte el Kosztolányinak száműzetése színhelyéről, a Kanári-szigetekről, valószínűleg 1924–25 telén.⁵⁰ A körülmények ismeretében elképzelhetetlen, hogy Kosztolányi legalább bele ne lapozott volna ezekbe az írásokba (a versek közül néhányat le is fordított⁵¹), s ha már belelapozott, aligha találta őket érdektelennek. Unamuno „tragikus életérzés”-koncepciója meglehetősen közel állhatott az ő tragikumba hajló létfel-fogáshoz. Ez a „tragikus életérzés” nem más, mint a végesség legyőzésének, a személyes halhatatlanságnak a vágya, mely az unamunói filozófia kiindulópontja.⁵² Az unamunói egzisztencializmus sajátos és eredeti vonásaira utalnak az olyan interperszonális vonatkozású kategóriák, mint az „együtt szenvedés”, „kommunikáció”, „szorongás”, melyek csak a heideggeri változattól idegenek, a jaspersitől nem. És ugyanakkor feltűnő egybeesést mutatnak Kosztolányinak – többek között – a *Számadás*ban megfogalmazott részvétfilozófiájával.

A Kosztolányi-főle létszemlélet és az egzisztencialista filozófia közötti lehetséges érintkezési pontok számbavételével korántsem akarom e hatáslehetőségek Kosztolányi művészi gondolkodását ténylegesen befolyásoló szerepét sugallni, pusztá lehetőségeknek tekintem ezeket, amelyek olykor ilyen vagy olyan vonatkozásban alakíthattak valamit a művész világgépén, az azonban – mint eredeti, nagy alkotónál mindig – öntörvényűen, a maga belső indíttatásának megfelelően bontakozott ki. S ilyen esetben még a tényleges kapcsolatoknak sincs különösebb jelentőségük. Babits létszemléletét például a Heideggerrel való személyes, baráti viszony és a *Sein und Zeit* megismerése sem formálta át alapvetően,⁵³ Kosztolányi viszont ilyen kapcsolat nélkül is a német filozófus eszméinek közvetlen közelébe jutott. E tekintetben is sajátos, a Nyugat első nemzedékén belül egyedülálló utat járt be a pozitivistá természet tudományos világgéptől a nihilizmus „tisztító tüzen” keresztül a lét közvetlen ontológiai szemléletéig. Pályatársai közül nem a vele együtt induló Babits vagy Juhász áll hozzá legközelebb, hanem Füst Milán és Karinthy, valamint az egy nemzedékkel ifjabb József Attila.

⁴⁷ „A halál sugalmazója minden nagy emberi gondolatnak és érzésnek. Ha nem halnánk meg, nem gondolkoznánk, és talán sohase is zenélnénk. Egy dal hangjaiból mindig azt halljuk ki, hogy elmúlt a föld törvénye, örökké élünk, mert bármennyire is céltalannak látszik a művészet, a megsemmisülés ellen küzd, annak a gondolatát akarja elfeledtetni, egypár pillanatra megszüntetni. Újabban a tudomány nagyon közel került ehhez a hajlandósághoz. Nagy, átfogó távlatot mutat, akár a művészet.” *Örökké élünk?* PH 1921. nov. 6. *Hattyú*, 11.

⁴⁸ „...a kigúnyolt Oscar Wilde-et és Kierkegaard-t bátran sorozom a klasszikusok közé.” *Bácskai Hírlap*, 1905. jún. 4. *Álom és ólom*. 87.

⁴⁹ *Nevető ember*. PH 1924. jún. 8., in *Hattyú*, 253.

⁵⁰ *Spanyol-magyar*. PH 1925. okt. 6., in *Hattyú*, 365.

⁵¹ Vö.: *Napszálltakor; Eső, szél, árnyék; Olvasni; Spanyolország istenéhez*. in *Idegen költők*. Bp. 1966. 892–894.

⁵² *The tragic sense of life*. London-Glasgow, 1962. Az unamunói filozófiáról ld. bővebben CSEJTEI Dezső, *Miguel de Unamuno filozófiai és irodalmi munkásságának néhány kérdése*. Új Symposion, 1982. október 380–387.

⁵³ GÁL István, *Babits és Heidegger ismeretsége*. Vigilia 1972/10 699–700.

KIRÁLY ISTVÁN: KOSZTOLÁNYI – VITA ÉS VALLOMÁS

Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 480 l.

Amikor meghallottam, hogy Király István Kosztolányiról ír könyvet, bevallom, meglepődtem. Ennek a meglepődésnek az volt az oka, hogy egyetemi hallgató koromban az a benyomás alakult ki bennem, hogy Ady monográfusától igen távol áll Kosztolányi világa. Egyszerűben fogalmazva: hogy „nem szereti” sem az embert, sem a költőt, noha természetesen elismeri szerepét a modern magyar líra és prózaírás élvonalában.

Persze, azon a néhány előadáson, amikor Király Istvánt Kosztolányiról hallottam beszélni, ez a költő sohasem önmagában, hanem a Nyugat nagy nemzedékének összefüggéskörében szerepelt. Ugy éreztem, hogy az ily módon elkerülhetetlen összehasonlítások során rendszeresen ő húzta a rövidebbet, nem is csupán Adyvá, de más kortársaival, legfőképpen Babitscsal szemben is. Az is egyértelműnek tűnt akkor, hogy ez az értékelés elsősorban világnézeti gyökerű, s csak másodsorban esztétikai; illetőleg, hogy ez az esztétikai minősítés ideológiai-világnézeti alapokon nyugszik. Bennem az átlagos bölcsészhallgató szokott vitatkozó hajlamán túl nem váltott ki különösebb el-lenszegülést ez az álláspont. A XX. századi magyar költészetet egy, valószínűleg jócskán leegyszerűsített, József Attila-kép felől szemléltem. Egy akkori szemináriumi dolgozatban (hogy jellemezzem kissé tíz év előtti hozzáállásomat) Kosztolányinak felróttam „impresszionizmusát”. „Az impresszionizmus nem befolyásolni, újrate-remteni akarja a világot, hanem megfigyelni, olyan művészi szemlélet alapján, amely a *létező-vel* szemben alapvetően tehetetlennek érzi az emberi cselekvést és intellektust” – írtam kéréltetetlen szigorral. Jeleztem, hogy elfogadom a pre-egzisztencialista Kosztolányiról kialakult vélekedéseket; a semmi-élményt és a halál elkerülhetet-lenségével való szembenézésért láttam döntő elem-nek már az első verseskötetében is.

A polgári erkölcs elleni lázadásait szintén a Semmi-élményből eredeztettem. A dolgozat vé-

gén pedig kitértem a fiatal Kosztolányi „dagadós-ra fölpuffasztott búsmagyságára”, élcelődve azon, amikor a vonaton utazó költő megérzi lényegi azonosságát a mezőn szántogató parasztal. Az erkölcsi nihil és az üres nemzetmítosz – úgy láttam – egyáltalán nem zárja ki egymást.

Nem állítom, hogy minden pesti bölcsész így látta Kosztolányit a hetvenes években (őszintén remélem, hogy nem); mindenesetre ritka sem lehetett a hasonló felfogás. Mint látható, Kosztolányinak pontosan azokat a vonásokat emelte ki ez az ifjonti, marxizáló, Lukácson, de főleg Heller Ágnes könyvének épült szemléletét, amelyek könnyen és különösebb szellemi erőfeszítés nélkül elítélhetők voltak etikai szempontból. Király István álláspontját (meglehet, tévesen) nem éreztem gyökeresen különbözőnek ettől a lukácsihelleri állásponttól. Meglepetésként ért tehát, amikor megtudtam, milyen meghatározó élménye volt ifjúkorának Kosztolányi. Még elgondolkodtatóbb volt számomra, hogy ennek az élménynek az évtizedes, ideológiai motivációjú háttérbeszorítása után a *Vita és vallomás* szerzője szükségesnek látta, hogy a nyolcvanas években újból szembené-zen a Kosztolányi-életművel. Az ifjúkori recepció-nak nemcsak a rekonstrukcióját, de – legalábbis részleges – *rehabilitálását* is elvégezte ez a könyv; nomen, természetesen, a Kosztolányi-mű legfontosabb állomásainak újraértékelését, Király István mai szempontjai szerint.

Meggyőződésem, hogy a legújabb befogadás-elméletek tanulságai is játszhattak némi szerepet abban, hogy a szerző egy olyan befogadói élmé-nyét vetette alá történeti szempontú vizsgálatnak, amelyet ilyen nagy kitérők, eltérések jellemeztek. Talán az ilyen recepció-struktúra-változások ana-lízise a legtermékenyebb mind az irodalmi tény társadalmi létmódjának, mind pedig az értekező személyes fejlődésének megismerése szempontjából. Számos érvet hoz fel Király István könyve emellett is, hogy a Kosztolányi-jelenség befoga-

dás-szemponitú megközelítése, nemcsak az irodalomesztétika, hanem a társadalmi tudat legégetőbb kérdéseit is felszínre hozni segíti. Nos, a könyvnek mind a vallomásos, mind az elemző részből kiderül, hogy a szerző jóval közelebb áll ma Kosztolányihoz, mondjuk így: aktuálisabbnak tartja ezt az író, mint 15–20 évvel ezelőtt. Izgalmas kérdés: vajon miért?

De mielőtt rátérnék az ehhez hasonló problémákra, hadd szögezzem le: nagyon fontos vállalkozásnak tartom Király István könyvét. Pontosabban azt a törekvését, hogy Kosztolányit marxista szempontból teljes egészében befogadhatóvá és értékelhetővé tegye. Nyíltan vállalva az általa látott ideológiai és esztétikai ütközéseket, olyan megoldást akar találni, amelyben feloldódik a negatív világnézeti és pozitív esztétikai értékelés abszurd különlése. Heller Ágnes könyvében az ötvenes évek végén megtörtént a világnézeti elítélés – rossz értelemben következetes – esztétikai meghosszabbítása. Clausewitzet parafrazálva, eszerint az álláspont szerint az esztétika az ideológia folytatása más eszközökkel. (Mindamellett nem szabad elfelednünk, hogy Heller munkája, mint egy írói életmű filozófiai kategóriákkal való megközelítése, sok tekintetben úttörő volt a maga idejében. Tanulmányának pozitív tulajdonságai azonban csak öszinte és demokratikus vitalégkörben bontakozhattak volna ki.) A hatvanas-hetvenes években egy-két eredeti törekvéstől eltekintve a pozitív-negatív ítéletek szervesen összekapcsolása volt a jellemző. Király István most végre kísérletet tett arra, hogy a világnézeti, filozófiai oldalról is alátámasszon egy esztétikailag maximálisan pozitív értékelést. Így talál rá a részvétetikára, a türelem és megértés erkölcsére, a vendéglétnék, mint a görög *thaumadzein*, a világra való rácsodálkozás képességének sajátos Kosztolányi-féle változatára. Marxista szempontból, mai világkontextusba helyezkedve érvel Kosztolányi *etikai* örökségének fontossága mellett, bár lényeges pontokon vitázik vele.

Király István sokszor, sokféle összefüggésben kifejtette már, hogy minden irodalmári munka alapfeltételének tartja az *ideológiai szituáltság* tisztázását. Mégpedig nem csupán a tárgyalt szerző, hanem az értelmezést végző irodalomtörténész vagy kritikus személyes létében meghatározó ideológiai konstellációját értve ezen. Mélyen egyetértek e gondolattal, s ez talán könnyebbé jelent gond abból a szempontból, hogy dialógust folytathassak a *Vita és vallomás* Kosztolányi-értelmezésével. Abban reménykedem, hogy azokat a pontoknak a jelzésével, ahol vitám van a

könyvvel, valahogyan körülírom saját ideológiai szituáltságomat is. Nem térek ki annak méltatására, milyen óriási anyagot dolgoz egységessé Király esszéje; nem beszélék példamutató módszertani sokféleségéről és következetességéről, amelyből rengeteget tanultam stb. A teljesítmény iránti tiszteletemet a magam szerény eszközeivel, vitázva próbálom kifejezni.

Nem könnyű világosan megfogalmaznom ennek a vitának a mibenlétét. A *Vita és vallomás* szerzője a Kosztolányi-életmű és szakirodalom tökéletes ismeretében fejt ki a maga álláspontját, s eközben helyet ad az övétől eltérő felfogásoknak is, általában elismerve azok részleges jogosultságát. Király István módszere *szintetizáló* jellegű: a szakirodalom eredményeit vagy beépíti a saját koncepciójába, vagy jelzi, hogy ebben vagy abban a kérdésben lehetséges másfajta megoldás, ha az övétől nem is térhet el minden vonatkozásban. Nehéz tehát olyan karakterisztikus véleményt nyilvánítani, amely valamilyen módon (pl. mint meghaladandó rész-igazság) ne lenne ott a könyvben. A vitakérdések tehát túlnyomórészt *hangsúlykérdések*. Ezzel azonban horderejük nem csökken, hiszen ezek a konkrét hangsúlyjelentések képezik, minthogy összeadódva, egymást erősítve, az egész könyv üzenetét. Először tehát sorra venném konkrét megjegyzéseimet, majd megpróbálnám összegezni a belőlük adódó tanulságokat.

Más szavakkal elmondani lehetne, lényeges dolgokban kiigazítani viszont aligha, azt a képet, amelyet Király István ad az ifjú, „biedermeier” Kosztolányiról, „az esztéta modernség művésze-ről”. Talán akkor alkotja legszebb fiatalkori műveit, amikor újratemeti vagyis tulajdonképpen megalkot egy sajátos biedermeier mikrokozmoszt. Ez a mikrokozmoszt illetőleg a benne foglalt polgári értékek máig érvényesek, s talán nem is lenne szükséges „privatizáló, befelé forduló életidegenséget” emlegetni akkor, midőn ezt elismerjük. Természetesen nem tagadom, hogy Kosztolányinál jelen van egy ilyesfajta életidegenség, csupán úgy vélem, a korai művek *mai* befogadása aligha ezzel analóg lelki alapállásból történik. Sőt: a biedermeier világ esztétikailag sikeres felidézése magánál Kosztolányinál is az erős *ironizáltság* okán lehetséges, amelyről Király István szintén említést tesz, s amely nem mond ellent az elvesztett értékek utáni vágyakozásnak.

A korai Kosztolányi jellemzésekör üdvösen kevés szó esik a könyvben az impresszionizmusról. Üdvösen, mondom, mert ez a fogalom a lírai költészetre alkalmazva általában rendkívül nehe-

zen megállapítható ítéleteket szül. Ha pedig valaki megpróbálja visszavezetni „eredeti” jelentéséhez, egyszerűen nem talál költőt, akire alkalmazhatná. Keresztury Dezső pl. Kosztolányi „misztikus impresszionizmusáról” beszélt, két egymáshoz gyökeresen ellentmondó fogalmat ötvözve egyazon jelzős szerkezetbe. Király a *Szegény kisgyermek* kapcsolatban nominális-pointillista mondatkezelésről beszél, amivel érzésem szerint egyfajta poszt-impresszionista jelleget sugall. Jómagam viszont sokkal találóbbrak érezném a szecesszió fogalmából való kiindulást. Az idős Lukács állásfoglalásával ellentétben meggyőződésem, hogy létezett irodalmi szecesszió. Az már ezeknek a fogalmaknak a közös sajátossága, hogy minden egyes esetben újra kell meghatározni, hogy milyen értelemben használjuk őket. Ha pl. Seurat festményeire gondolok, nála a festményt alkotó „pontok” önmagukban értelmetlenek és értelmezhetetlenek, mindenféle vizuális jelentést nélkülöznek. Csak hátrább lépve állnak össze jelentéssé egésze. Kosztolányinál viszont, mint Király István maga hangsúlyozza, a nominalista felsorolásoknak *példaszerű* értékük van, *sorszerűséget* hivatottak megjeleníteni. Az impresszionista látásmód és a szecessziós gesztus alapja tehát hasonló: a lét által legyűrtség, a meglévővel, a kialakulttal szembeni passzivitás. A különbség viszont az, hogy a szecesszió mindebbe beleviszi a sorszerűt, megpróbál valamit megőrizni a menthetetlen individualitásból, „nyomot hagyni” az egykori és megismételhetetlen egyéniség után, eltorzított bélyeget útni mindenre, amivel érintkezésbe került. A példasz. rűség tehát véleményem szerint ellentétes az impresszionizmussal (hacsak nem parttalanítjuk szélsőségesen a fogalmat). Az értelmetlen részletekből összeálló értelmes egész, a pointillizmus „filozófiája” pedig éppen ellentéte Kosztolányi részletek iránti vonzódásának, amely az egész életmű hosszán megfigyelhető a legkülönbébb formákban.

Még egy megjegyzés a *Szegény kisgyermek* kapcsán. Király István az esztéta modernség intim-szférába meneküléseként jellemzi a költő magatartását, amivel véleményem szerint leszűkíti a gyermek-motívum jelentéskörét. Másrészt nem szentel figyelmet annak, mennyire *meghatározott* ez a szegény kisgyermek társadalmi és osztály-szemponból. Ha úgy tetszik: Kosztolányi maradóképtelenségét saját „ideológiai szituáltságát”, úgy vallva azt magáénak, hogy közben nem leplezi önmaga előtt annak korlátait és etikai viszonylagosságát. Legjobb példa erre a „Ti, akik zárt ajtóik előtt szepegtek” – kezdetű rész, amelyben

a szegény gyermekekről esik szó. „Játékaim nem adom oda nektek, / mert véretek makrancos idegen” – szól hozzájuk. Majd: „De azt akarom, tisztán és fehéren, / legyetek vígan és bársonybajárók, / a kezetekben egy nagy arany-érem, / s hódítsátok meg az egész világot. / Tinektek is legyen, ami az enyém...” A felejthetetlen felsorolás után („A pici kőműves mily csatakos...”) mondja: „És nézem őket és siratom őket / az éjjeli, makrancos zendülőket. / Harcolva árnyval és meleg szobával, / nyitott szemmel velük szövetkezem, / és ablakon és véren-sorsosn által / őnékik nyújtom úri, kis kezem.” A részvét-etika alapjában már ebben a műben készen áll. A szegénység fogalmához pedig félreérthetetlenül hozzá tartozik a lázadás, a zendülés, amely az úrigyerekek félelmét kelt, de jogosultságát maradéktalanul elismeri. A gyermek itt többet lát a társadalmi valóságból, főleg többet megengedhet magának, mint a felnőtt: „Apámat hívnám, de ő alszik mélyen...” S ez a rész ennek a csodálatos remekműnek egyik legtokéletesebb darabja.

Király István azt a tényt, hogy a huszas évektől a regény lesz a vezető műfaj Kosztolányinál, az író világnézeti válságából vezeti le. A válság létét többek között a regények parabola-jellegével óhajtja igazolni. Ha „meghatározott, konkrét, valós ember is” e regények főhőse, inkább csak a jelkép szerepét tölti be, írja. „Egy konkrét társadalom konkrét valóság helyett egzisztenciális jellegű elvont kérdések kerültek az írói érdeklődés terébe”. Magam itt sem húznék ilyen éles határt, noha a regényírói korszak feltétlenül külön tárgyalandó. Az ontológiai-antropológiai érdeklődés korábban is megvan a költőnél, a példázat-jelleg, mint arra Király István nyomatékosan rámutatott, úgyszintén. Az idézett mondat a konkrét társadalmi vonatkozások elhanyagolásáról és a hősök jelképességéről negatív ítéletként hangzik, amelyet én ilyen általánosságban semmiképpen sem tudnék elfogadni. Majd mindegyik regény elemzésében találhatunk olyan részleteket, amelyek ezt az ítéletet akarják megerősíteni. A *Néző*, írja Király, értelmezhető napi-politikai, történelmi-társadalmi és ontológiai síkon egyaránt. Be is mutatja mindhárom értelmezési lehetőségét, nem tagadva egyik jogosultságát sem, majd *választ* közülük, mégpedig azt, amely egybehangzik ifjúkori élményével: az ontológiát. Így lesz a *Néző* a létabszurditás regénye. „A társadalom negációját, a teljes tagadást, a bensőbe zárkózást”, nemzedéki élményét a negyvenes években, teljesen egybevágnak ítélte a regény üzenetével – és annak ítéli meg ma is. Saját, ak-

kori világnézetének elítéléséből azonban nem következik a regény esztétikai elítélése. Művészi erejét nagyra tartja, ha az író nem is tudott kiutat mutatni a megérzett krízisből és ha a létabszurditás-élmény az író látókörét „az egyes emberekre szűkítette” is. Ennek a szép és logikus fejtegetésnek véleményem szerint egyetlen problémája van, mégpedig az, hogy elszakítja egymástól a különféle értelmezési lehetőségek szintjeit. Nem hinném ugyanis, hogy az átlagolvasó befogadói élményében ezek ennyire elválaszthatóak lennének. Bár érteni vélem, hogy Király István hajdani önmagát legalább annyira értelmezi itt, mint a regényt, a *Néró*-fejezet *főhangsúlya* túlságosan is a létabszurditás, a lecsupaszított sors-jelkép, az értékhiány, az individuum szűk szférájára való korlátozódás lesz – és ettől az érveléstől nehéz visszatálcálni a regény művészi jelentőségéig. Király észreveszi és hangsúlyozza, hogy Kosztolányinál voltaképpen *tragikus értékékpéveslet*, nem pedig az értékekről való lemondás figyelhető meg, mégis nihilizmusról beszél több ízben. Holott az, hogy az értékek következetes érvényesítése nem egyeztethető össze az emberi élettel, önmagában még nem nihilizmus, ha az író, közvetve vagy közvetlenül, ragaszkodik ezekhez az értékekhez és – akár egyfajta „negatív tisztaságigény” formájában – jelzi ezt. A pesszimizmus elnevezés jogos, de következetes nihilizmusra aligha lehet regényformát építeni.

A következő hangsúlyproblémám a *Pacsirta* elemzésével kapcsolatos. Ebben a regényben „maga a lét csúnya” írja Király István, amivel ismét az ontológiai parabola-jelleget emeli ki. Holott legalább ilyen joggal tekinthetnénk a művet egy olyan társadalmi közeg és állapot kritikus ábrázolásának, amely egy kiküszöbölhetetlen és örök emberi problémát, a csúnyaságot, illetően csak embertelen megoldásokat tud kínálni. A kiközösítést, illetve a környezetet megnyomorító hazugságot. Ilyen értelemben az a megállapítás, hogy Vajkayék lélekdrámája „nem metonimikus, belső, okozati, de metaforikus – hangulati, asszociatív – kapcsolatban állt” a másik, a „társadalmi-szerkezeti vonallal”, nem teljesen meggyőző számomra. „Pacsirta ártatlan, szomorú csúnyaságában ott volt a világ érthetetlen, megmagyarázhatatlan, öncélú fájdalma.” Dehát éppen Király István elemzése bizonyítja, hogy Pacsirta korántsem teljesen ártatlan, miként szülei sem azok, ahogy a környezet, a kisvárosi sivárság is közvetlen részese az ő tragédiájuknak. S ő zárja elemzését annak megállapításával, hogy Vajkayék voltaképpen hősök, hogy „érték él bennük”. *Bennük*

él az érték, ami a világból hiányzik, s mert a világból olyannyira hiányzik, azért nyilatkozik meg a bennük lakozó érték ilyen groteszk-tragikus formában.

Az *Aranysárkány* „ontológiai nihilizmusát” szintén nem látom teljesen egyértelműnek. Csak jelzésszerűen: a regényt Király István elemzése túlságosan Novák tanár úr figurájára korlátozza. Hilda és Tibor viszonyát pl. nem szívesen értelmezném egyszerű esztelenségnek és az ösztönlet megnyilvánulásának. Rajtuk keresztül tűnnek elő Novák eszmerendszerének hiányosságai. Novák korántsem abszolút pozitív szereplő, az elbeszélő távolságtartó *impassibilitéja* ebben a regényben is gyakorta kritikus funkciójú. Nem lenne elég az ő világnézetének bukása ahhoz, hogy előidézze bennünk a katarzis-érzést. Való igaz: a regény egésze, a befejezéssel együtt az értékek hiányát sugallja – és a fájdalmat emiatt, az észlelt, a tudott reménytelenséget és a fel nem adott vágyat a reményre. Az írói értékrendszer viszonyítási pontjai megvannak, de talán inkább a regény strukturális összetettségében, mint egyetlen alakhoz kötve keresendő. Így a befejezés és a regény egésze közötti egység állítása nem teljesen meggyőző Király Istvánnál.

Az *Édes Annáról* szólva is elvitatja a szerző Kosztolányitól a társadalmi-politikai-történeti dimenzió adekvát művészi megjelenítését. Társadalmi hiányértését, írja „kulturkritikailag elmitizálja” az író. „Individualitás és társadalmi lét, emberi lényeg és külső civilizatorikus fejlődés ellentétét” látta ott, ahol „valójában a társadalom belső ellentmondásossága, elintézetlensége volt”. Erdemi vitára itt nincs helyem, csak utalni tudok rá, hogy én a társadalom belső ellentmondásosságát, elintézetlenségét legalább annyira érzekélni vélem a regényből, mint a megváltatlan szenvedés ontológiai problémáját. Az írói intenciókat tekintve, könnyen lehet, hogy Király joggosan helyezi a hangsúlyt a szociális jelleggel szemben a személyiségtikai jellegre. Ha azonban a megvalósulást nézzük, véleményem szerint éppen azt kell csodálnunk a műben, ahogyan föloldja magánélet-közélet ellentétét az emberábrázolásban. Ha az „emberi problémák” olyannyira elválnának a történelem ábrázolásától, vagy a társadalmi miliő bemutatásától, mint néha azt az elemzés sugallja, aligha beszélhetnénk remekműről. Márpedig az *Édes Anna*, Király István is erről győz meg, remekmű.

Egy típusba tartozó hangsúly-módosító kifejezéseim egy utolsó példával érzékeltetném. Bravúros elemzést ad Király a *Szegény anyám csak*

egy *dalt zongorázik* kezdetű versről. Ámde teljesen indokolatlannak érzem itt e „szent, szürke élet” olyan interpretációját, mintha az a költő szemében ismét csak általános, közös emberi sors lenne, a hiányzó önmegvalósítás ontologizálása. Már maga a külső nézőpont is azt sugallja, hogy nem minden élet ilyen szürke, hogy az önmegvalósítás nem totális lehetetlenség. De igaz az a megállapítás, hogy ez a költemény a részvétetika jegyében fogant, tehát éppen azt nyilvánítja ki, hogy egyetlen ember számára sem létezik igazi, teljes önmegvalósítás addig, amíg emberi életek ilyen szürkeségre vannak ítélve. Ezért nőhet olyan iszonyatos súlyúvá az anya botladozó zongorajátéka. Ezt a súlyt kellene mindenkinek éreznie. Igaza van Király Istvánnak: Kosztolányinál nem létezik a marxista értelemben vett emberiség, vagy az emberi nem. De léteznek az a fajta közösség és kölcsönös felelősség. Nevezhetjük ezt, József Attila módján, „öszönös társiaságnak”, bár én az „öszönös” jelzőt megalapozatlanul lekezelőnek érzem. Nagyon tudatosnak mutatott Kosztolányi a társiaságnak olyan formái és lehetőségei után, amelyeket nem lehetett egyszerűen azonosítani, mondjuk, a politikai szféra által kínált lehetőségek valamelyikével, vagy az adott társadalom által kínált normarendszerek egyikének választságával. Nem szolgálatetika, hanem önmegvalósítástetika – mondja Király István. Amennyiben az előbbin egy konkrét társadalmi csoport, vagy osztály „szolgálatát” kell értenünk, a szembeállítás jogos. Kosztolányi sohasem kötötte volna magát ilyen értelemben egyetlen társadalmi réteghez sem, legfeljebb a magyarságot lett volna hajlandó valamilyen átvitt értelemben „szolgálni”. De, bármily paradoxonként hangzik is, magát az önmegvalósítást tekintette közösségi feladatnak. Az individualitás, ha végső konzekvenciáit levonják, túlmegy minden individuálison – valahogy így mondta a fiatal Lukács. Az önmegvalósítás lehetőségét kétségtelenül értéknek tekintette Kosztolányi, méghozzá minden emberi lénynek kijáró értéknek. Olyan *Sollen* volt ez nála, amelyet nem volt képes a *Seinbö* levezetni (melyik etika képes erre manapság?) amely azonban mégis jelen volt felfogásában, ez volt az ő evilági transzcendenciája, amelynek Király István jobbára csak a hiányát konstatálja. A részvétetika éppen azért játszott nála olyan nagy szerepet, mert úgy látta, hogy az emberi létezésnek ez az alapvető joga biológiai vagy társadalmi síkon minduntalan hiányt szenved, vagy leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Kétségtelenül igaz, hogy nem látott olyan össztársadalmi-politikai utat, amely

végleg megoldhatta volna ezeket a problémákat, de lázadásait, útkeresését olyan összefüggésrendszer vezérelte, amelynek volt kapcsolata a társadalmi szerveződés minden szintjével. Mindezt természetesen nem feltétlenül Király István könyve ellenében mondom (ezek a gondolatok korántsem idegenek a könyv szellemétől), hanem inkább saját álláspontom tisztázása céljából. Annyiban viszont mégis bírálom a könyvet, hogy Kosztolányit főleg az elszigetelt én pozíciójában mutatja be, vagy legalábbis igen gyakran erre törekszik.

Ide kapcsolható az is, hogy miért nem elégít ki az az értelmezés, amelyet Kosztolányi „szegényeiről”, „boldogtalanjairól” kapunk. Az „örök, hatalmas ellenvéleményt” Király István a „nonkonform életkekkel”, a marginalitásba szorult sorokkal azonosítja. Valójában már maga a „templom-kórház-börtön” hármasság utal arra, hogy a szegénység és a boldogtalanság keresztül-kasul, horizontálisan és vertikálisan átszeli a társadalmi koordinátáit. A boldogságigény karikatúrisztikus beállítása megítélésem szerint esztétikai problémákat is szül a *Számadás*-ciklusban, éppen ezért nagyon óvatosan kell fogalmaznunk, ha ezt tartjuk a mű alapvető üzenetének, méghozzá olyan üzenetnek, amely kihat az egész életmű értelmezésére és értékelésére. Hogy Kosztolányi a szegények és boldogtalanok pártjára helyezkedik az nem egyszerűen részvételi aktus, hanem lázadás is, egy, csak körvonalalaiban és negatívumaiban megfogható etika nevében. Ez a Kosztolányi-féle etika gyakran az „eszétikum” vagy az „izlés” címszó alatt jelenik meg. József Attila „egy társadalmon kívüli, azazhogy a társadalmi elvbe beléhelyezkedni nem tudó, ösztönös társiaságról” beszél Kosztolányival kapcsolatban. Ezzel azonban maga is feltételezi, hogy a társiaságnak léteznek olyan formái is, amelyek az adott társadalmon kívülhelyezkedő individuumban ébrednek vágy, utópia, stb. alakjában. József Attila Kosztolányi költészetének társadalmonkívülségében észreveszi az abban rejtőző társadalmi utópiát. Vagyis a hitetlenség gyötrelmének hátterén szinte negatív teológiaként kirajzolódó értékvilágot, amelyet reális megvalósulatlansága és megvalósíthatatlansága nem tehet érvénytelenné.

A *Vita és vallomás* szerzője viszont a Kosztolányi-életmű számos pontján csak az „embermegvetést”, a fölényt és az iróniát érzékeli. Azokban az esetekben is, amikor okfejtésének más lényeges összetevői, így a *részvétetika* és az *önironia* legalább olyan súlylan lenne említhető, legfeljebb eltakarja őket a kétségbeesés vagy egy groteszk fíntor. (Király István más összefüggésben de

Kosztolányira is vonatkoztathatóan „pátoszellenességéről” beszél.) Király „ideológiai szituáltóságának” középpontjában az a tétel áll, mely szerint „szolgálatetikai és önmegvalósítás-etika minden valós közösségben egybe kell, hogy essék”. Ezúttal sem igazán tisztá a lelkiismeretem, midőn vitába bocsátkozom e környezetéből kimetszett mondattal. De ha nem jelezném saját irányultságomat ennek az alapvető tézisnek a kapcsán, akkor egyszerűen megkerülném a véleménynyilvánítást a könyv fontos ideológiai összetevőjét illetően.

Nos, kételyek élnék bennem afelől, hogy ez az „egybeesés” valaha is reális *életmegoldást* – vagyis teljes életstratégiát – jelenthetett volna bárki számára. (Közelebb érzem magamhoz Heidegger véleményét, aki szerint az ember – az európai ember – mindenképpen megcsokkítani kényszerül elvileg adott létezés-lehetőségeit (Seinkönnen), s ez az egyik fő forrása a létét meghatározó büntudatnak.) Egyáltalán: ha már ilyen mereven elválasztjuk egymástól a szubjektív és az objektív szférát (szubjektív: az „önmegvalósítás”, objektív: az a rajtam kívüleső valami, amit „szolgálni kell”) reménykedhetünk-e újraegyesítésükben? Ahol pedig az „egybeesés” nem tapasztalható, ott nincs „valós” közösség? Akkor az a magyar társadalom, amelyben Kosztolányi élt, nem volt „valós” közösség? Természetesen válaszolhatunk „nem”-mel erre a kérdésre egy erősen értékelő állásponttól, s Tönnies nyomán elkülönítve a „közösséget” a „társadalomtól”. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy Kosztolányi ebben a *társadalomban* élt. Birálható-e hát esztétikailag azon az alapon, hogy nem látta esélyét egy, az övénel valósabb közösséget teremtő társadalom-

nak? S ha látott volna ilyesmit: jobb műveket alkotott volna? Megannyi kérdés, amelyre magam sem tudnék igazán válaszokat találni. A lényeg azonban az, hogy módszertanilag nem látom helyesnek a szolgálatetika és az önmegvalósítás-etika fogalmainak egymástól *elvileg* független bevezetését. Élhetnek ugyan valakiben olyan illúziók, hogy felépíthet egy egész életstratégiát *vagy* az egyikre, *vagy* a másikra; a valóságban azonban mindkét szélsőség az etikátlanság és immoralitás irányába vezet (azonkívül, hogy igazi „ideológiát” vagyis „hamis tudatot” jelent.) Erre a módszertani fogalom-eltválasztásra pedig Király Istvánnál esztétikai értékítéletek épülnek, tehát végeredményben itt látom azoknak a „hangsúlyproblémáknak” a forrását, amelyekről korábban beszéltem.

A *Vita és vallomás* jelentősége éppen abban áll, hogy a maga belső következetességével és fogalmi tisztázottságával lehetővé teszi a vitát, s ezzel minden olvasója számára *saját* álláspontjának, vagyis önmagának jobb megértését. Az egyes elemzések közül nyilvánvalóan mindenkinek lesznek kedvencei ill. lesznek olyanok, amelyeket elutasít; de mindegyikből van mit tanulni. Az, aki nem ért egyet az említett fogalom-eltválasztással, nyilvánvalóan nem fogja mindenütt kielégítőnek találni a Kosztolányi-mű esztétikai rehabilitációját sem. De a visszaemlékezések és a műértelmezések belső egységét keresve olyasvalaminek a birtokába jut, amire minden irodalomtörténész munká törekszik. Ez a könyv nemcsak tudományos teljesítmény, több annál: emberi dokumentum.

Angyalosi Gergely

NÉMETH G. BÉLA: A SZÁZADUTÓRÓL – SZÁZADELŐRŐL

Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. Magvető Kk. 613 1.

Ne kerüljük ki óvatoskodón a tényt, ne tegyük hallatlanná a szóbeszédet, ámde törekedjünk tüstént lehető és ésszerű magyarázatára is: nem keltenek akkora feltűnést, nem gerjesztenek oly fokú izgalmat az utóbbi években Németh G. Béla tanulmánykötetei, mint a jócskán késleltetett, mégis szikrázó pályakezdés idején. Mondják például: túl magasra helyezte a mérőét régi könyveivel stb.

Semmiképp sem csatlakozhatunk e vélekedésekhez, s igazunkban – egyéb bizonyságoktól most eltekintve – a legutóbbi könyv, a *Századutóról–századelőről* ismerete is megerősít. Eleve helytelenek és jogtalanok ítéljük a várakozást, amely egy nagy formátumú, iskolateremtő tudós pályafutását csakis szenzációsorozatként, műről műre manifesztált önfelülmúlásként hajlandó méltányolni.

Félreérti Németh G. Béla munkásságát, ki csak a konstans elemekre figyelmez benne, s nem veszi észre a kiegészülést, a gazdagodást, a magáévá hasonlítás szándékát és hajlandóságát, a folytonosságon túl a szakadatlan újulást. Aligha véletlenül idézi a *Századutóról – századelőről* kétszer is (290., 485.) a goethei tanítást: „változandóság az állandóságban, állandóság a változandóságban”. Önvallo-más, életelv, ars poetica ez. S ha a babitsi életmű-ből egy tanulmány a magunk szüntelen újraalko-tására, újra-definiálására, újra-identifikálására szó-lító parancsot olvassa ki (290.), rimel erre egy nemrégiben adott, a folytonos önhelyesbítés szükségét nagy nyomatékkal hangsúlyozó nyilat-kozat. „Mi az emberi következetesség és mi az emberi bátorság? – kérdi ez, hogy ekként vála-szoljon: – Mindig újra végig gondolni és mindig újra korigálni korábbi gondolatainkat. Az igaz-sághoz való következetes ragaszkodás: ez a követ-kezetesség; a bátorság pedig: a saját magunk hibá-it állandóan bátran kutatni, korigálni...” (*He-lyettünk senki sem gondolkodik*: Társadalmi Szemle, 1986/3. 73–74.)

Emez emberi és kutatói program jegyében születtek a *Századutóról – századelőről* tanulmányai is.

Felületi jegyek regisztrálásával indítván a vizsgáldást: e könyv kompozíciója, tematikai sokszí-nűsége visszamutat Németh G. Béla korábbi, gyűjteményes kötetekre. Hasonlít hozzájuk, ámde el is tér tőlük a *Századutóról – századelőről*, e-lyes voltában is egyöntetűbb, még szigorúbban összefogottabb amazoknál. Könyvkritika, nekro-lóg, tárlatmustra nem talált helyet itt, s még az alkalmi írások is (a Szabó Lőrincről szóló avagy a Sőtér-köszöntő) emelt igénnyel készültek: kurta, de magvas és távlatos tanulmány kerekedett belő-lük. Több pilléren nyugszik a konstrukció, s nem csupán a tudós érdeklődésének gócait jelölik ki e támaszok, hanem méreceként, állandó bemérési, tájékozási, hivatkozási pontként is funkcionál-nak. Arany János, „a szigorú nemzeti költő”, „...irodalmi gondolkodásunk fő-fő mestere” (399.), Babits, „a szabadító” és a kései, „a kimon-dás törvényét” fölismerő József Attila: ők hárman a kötet legfőbb szereplői, hordozván a gondolati építmény terheit. E tanulmányok láttán emberi és kutatói célelvre, célértékekre egyaránt gondol-hatunk. Olvassuk bár *A szigorú nemzeti költő c. írást*, az akadémiai székfoglalót (*Világkép és iroda-lomfölfogás Babits irodalomtörténetében*), a *Ba-bits, a szabadító c. eszmefuttatást* netán – burkolt, erősen tárgyiasított önvallo-másnak bízást tekint-hetjük őket.

Lényeges szerep jut még a kötet gondolati statikájában Kosztolányinak, Illyés Gyulának és Pilinszky Jánosnak. Ez utóbbi kettő feltűné-se jelzi: Németh G. Béla folyvást új értéktartomá-nyok meghódítására tör, régi vonzalmi friss vá-lasztásokkal és vállalásokkal egészülnek ki mindig.

Arany, Babits és József Attila kitüntetett helyzetét a szemléleti állandóság, az önazonosság jelképeként is fölfoghatnók. Hosszú ideje ugyan-azon megfontolásokból ragaszkodik hozzájuk Né-meth G. Béla. A folytatás, a folytonosság, a kö-vetkezetesség köteté is a *Századutóról – századelő-ről*, s túl az említetteken, jó néhány szerző s ko-rábbról ismerős gondolat bizonyossága még e kon-zekvensségnek. Komjáthy lírája immáron három évtizede foglalkoztatja a kutatót, s a nem lankadó érdek mostanra is megtermette gyümölcsét (*A szá-mélyiség mint értékkel a századvég magyar lírájáb-an*). Petelei, Tömörkény, Justh Zsigmond és más kismesterek mintha a *Türelmetlen és késlekedő félszázad* lapjairól léptek volna elő, hogy a róluk ott adott vázlat emitt portrévá avagy pályaképpé bővüljön. A novellát tartotta a századutó „vezér-műfajának” 1968-ban Németh G. Béla (vö.: *Hel-likon*, 84.)? Ma sem vélekedik másként (512.). Az individualizáció (és a perszonalizáció) vállalásá-ban ismerte föl korábban az utóbbi másfél száz év irodalmának egyik fő törekvését (*Küllő és kerék*, 30.)? E könyvben ugyanígy (397.). Eluta-sította már számtalanszor a „szavaltati költők” és a vadzsenik nálunk meghonosodott kultuszát? Megteszi ezúttal is (281., 286–287., 289., 385.). A lírikus s az értekező Arany korszakalkotó jelen-tőségét sem most hangsúlyozza először – s még hosszan folytathatók.

Ámde nem csupán az állandóság, a folytonos-ság, az önazonosság manifesztuma a *Századutóról – századelőről*, hanem a változandóság, a megú-julás, az önkorrekció is. Túl a már jelzett (s Radnóti, Szabó Lőrinc, Simon István nevével is szemléltethető) tematikai gazdagodáson, tanúsít-ják egyéb mozzanatok is az „égyűrűk” szaporodását. Kivált feltűnik e gyarapodás, a „változan-dóság az állandóságban”, ha olyan alkotók és mű-vek analizésére figyelmezzünk, kik és mik már évti-zedek óta bűvkörükben tartják Németh G. Bélát. Vessük pl. korai Komjáthy-tanulmányát (*A ma-gyar szimbolizmus kezdetének kérdéséhez*: It, 1956. 265–287.) a mostanihoz, s kitetszik legott: a különbség, a többlet aligha függ mennyiségi mu-tatóktól: a minőséget illeti legfőként. Vessük a régebbi *Buda halála*-konceptiót (*Türelmetlen és késlekedő félszázad*: 88–90.) a jelenlegihez, s könnyű belátnunk: nem csupán a kifejtés terje-delme változott, hanem az interpretáció egésze.

Detre figurája, Buda tragikai vétkének magva (a mértékvesztés) szóba sem kerül amott, s merőben más itt a testvérpár viszáljának értelmezése. S ha netán föltételeznők: a századutó kismestereiről, Peteleiről, Gárdonyiról, Tömörkényről (s a többiekéről) avagy *Az eszmélkedő, kései Mikszáth*-ról adott portréorozat mindössze „bővített újrakiadás” a korszakmonográfiából ismerősnek, alaposan melléfognánk. Tény, hogy az értékhangsúlyok elosztása mindkét könyvben hasonló avagy teljességgel meg is egyezik, tény, hogy ezúttal is *Az én falum* és *Az öreg tekintetes* íróját becsüli leginkább Gárdonyiban Németh G. Béla, illetőleg a *Faragó János megégett* c. történetet mutatja föl megint a Tömörkény-novellisztika mintaműveként (stb.), a tüzetes szövegszembesítés viszont arról győz meg: a tudós magaslati nézőpontja ezúttal még inkább érvényesül, mert a közlepre hajlás is lehetővé vált, s az elemzések most egyszerre távolosak és bensőségesek, mélyek és árnyalatosak.

Ha meggarcol Németh G. Béla Pilinszky csodálatos versének, az *Apokrif*-nek birtokba vételéért, előzetesen az apokaliptiszis élményének és értelmezésének roppant terjedelmű szakirodalmával is számot kell vetnie (437–440.). (Készültsége, megannyi hivatkozása lenyűgöző e témakörben is.) Csak így ragadhatja meg és interpretálhatja a maga egyedi és rendkívüli voltában Pilinszky remekét, s végére érve az elemzésnek, nem pusztán egy műről s egy irodalmi vonulatról tud (és tudunk) többet, hanem a világról, századunkról, az emberről: önmagáról (önmagunkról). A szorongó árvaságtudatról, a didergő rettenetről, mely mindannyiunké, mit leküzdeni oly igen szeretnénk, kik a művészet teremtői és befogadói vagyunk. A vers mireánk és a világra mutatott, magának új identifikálására szólítván az elemzőt s az olvasót, s hasonló tanulságokhoz juttat el e könyvben a *Mint különös hírmondó* c. Babits-költemény avagy Kosztolányi *Számadás*-kötetének (nagy tudományos háttéranyagra támaszkodó) értelmezése. Minden revelatív mű újjáalkotni segít bennünket, s újjáalkotottként egyre több a közünk más, ugyancsak revelatív művekhez. Folytonos oszcilláció és spirálmozgás: e két fogalom egyazon lényegre utal.

Ideje már (s itt logikus igazán) szólanunk Németh G. Béla irodalom- s vele együtt létfölfo-gásának vejeiről. Noha sugárzó centruma immáron rég kialakult, mozgásában, alakulásában szemlélhető (s ragadható .meg) ez is. Az állandóságot változandóság járja át, önmagára zárulás helyett bővül és mélyül folyvást a koncepció.

Németh G. Béla a létbölcséleti alapozású, nézőpontú és érvrendszerű irodalomtudomány európai rangú művelője, ki az ontológiai közelítés elsőbbségét vallja mindenkoron, legyen szó művészetről avagy tudományról. Ezért lett az *eszmélkedés* tanulmányainak egyik kulcsszava. Az érett Simon Istvánról mondja: „Ami nem mulaszthat el igazi költő, nem mulasztott(a) el ő sem. Megpróbált szembenézni létünk legnehezebb kérdéseivel ő is, s oly derűs-fájdalmas nyugalommal, vállalással tette ezt, hogy valamennyiünknek segít megtenni ugyanezt” (482.). A Sötér-köszöntő szerint csak az a tudós hozhat létre jelentékeny életművet, ki „...az ember lényének, életének, történetének megértéséhez és megvilágosításához segít a maga szakági eszközeivel” (483.). Egyértelmű és nagy súlyú beszéd ez, s épp a létbölcsélet így kitüntetett szerepe okán úgy találnók: Németh G. Béla irodalomfelfogása, irodalomértelmezése igen közel esik mindazokéhoz, kik (az utóbbi két évszázadban) a „művészetvallás” teóriáját hirdetik. Hosszan sorolhatnók a neveket. „Schiller volt az első, aki művészetfilozófiájában a művészt az elvilágiasodott társadalom főpapjává emelte” (vö.: Nikolaus Pevsner: *A modern formatervezés úttörői*. Bp., 1977. 13.), a német és angol romantika nagyságai élték magukévá e gondolatot, örökítvén pl. Matthew Arnoldra és John Ruskinre, hogy megújuljon az elv a Heidegger-Gadamer-féle iskola gyakorlatában. A modern hermeneutika méltán világhírű vezéralakja (Hegelre utalván) ki is jelenti: „...a művészet nem mint művészet, hanem mint vallás, mint az isteni jelenléte képezi önmaga legmagasabb lehetőségét” (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Bp., 1984. 384.). Eme – számunkra teljességgel autentikus – felfogás szerint világunkban a művészet a vallás és a filozófia örökébe lép, funkcionálván profán, szekularizált religioként, adván az embernek a nagy kérdésekben eligazító létbölcséletet. Ezért követeli Németh G. Béla is minden igazán magasrendű irodalomtól a „transzcendálás akarata”-t, az „Átvezetést, átjutást, átemelkedést... az egyes ember konkrét világának esetszerűségéből az egyetemes emberi élet közös és általános lényegiségébe, abba, amit Lukács György nembeliségnek mond” (232., lásd még pl.: 312.), ezért emlegeti a valódi művészet kritériumaként „...az életet vezérlő egyetemes erők” (341.) fölismerésének szükségét (lásd még: 127., 312., 478. stb.), ezért hangsúlyozta már régebben s nagy nyomatékkal: „A természeti lét lehetséges tragikussága, végességének tragikuma: minden esztétikának egyik kulcskérdése, amelyre ha választ nem adott,

voltaképpen meg sem kezdte analízáló-értelmező-szintetizáló munkáját” (*Küllő és kerék*: 219.), s ezért központi kategóriája gondolkodásának itt (is) az oly gyakorta előbukkanó *pietas* (pl. 148., 157., 232–233., 275. stb.). Nem a religiózus, hanem a humánus avagy a kozmikus változat (232.). A világ, az élet, a dolgok lényegének, ősi és örök rendjének és törvényeinek megérzését, megértését és kifejezését jelenti ez, s a beléjük simulást, a megnyugvást bennük, áhítattal, örömmel és melankóliával. E pietásból nő ki a parancs: „...legtöbbet a megalkotott, a műben megalkotott élet adja az egyénnek is, a közösségnek is” (499.). Sokszorosan visszautal e tanítás – kimondatlan bár – a német irodalomra és filozófiára, a nekünk oly kedves Hessére is például.

E létbölcseleti fundamentumú és argumentációjú irodalomismeret filozófiai érvényű számvetést követel a történelemmel is. A múlttal – a jövő érdekében. A nemzeti kultúrát csakis az egyetemes kultúra összefüggésében hajlandó szemlélni, mert vallja: „...lényegét tekintve minden irodalomnak azonosak az emberi-történeti feladatai, s azonosak a törvényei is” (499.). A partikuláris érdek és érték sosem nyomulhat nála a totális elé, részgazság sosem tetszeleghet (és diktálhat) a végső, a kisajátító szerepében. Többször is ugyanazon szavakkal és indulattal utasítja el, hogy „...a lényegen belüli különböztetés a lényeg helyébe lép”-jen (vö.: 260., 354–355., 552–553., 555.), s épp e türelmetlen óvás jelez és parancsol valódi toleranciát. Németh G. Béla mindenkoron az egyetemes felől közelít a részlegeshez, s módszere, szemlélete arra tanít: a világértés, a világismeret előfeltétele az igazi nemzeti és a személyes önismeretnek (irodalmi és a literatúrán túlmutató értelemben egyaránt). Úgy tesz: ennek tudatosítása, „berögzítése” is a modern „művészetvallás” feladatai közé tartozik.

A létfilozófiai nézőpont primátusát képviselő irodalomfelfogás kitűnően megfér (és szervesen kiegészül) Németh G. Bélánál az egyes elemzések szociológiai és művelődéstörténeti, poétikai, pszichológiai és nyelvészeti (stb.) aspektusaival és módszereivel. A közeledés mindig sokágú, az eredmény mindig reveláló. Németh G. Béla szívesen alkalmazza együtt a hagyományos irodalomvizsgálat *für sie* s a hermeneutika *für uns* nézőpontját és módszerét (292.), „...egyértelmű, kifejtett, rendezett, ám toleráns értékítéleteket” koncipiál (394.), tanulmány- és esszéideáljának előképét pedig könnyű fölfedeznünk az Arany Jánoséban vagy a Babitséban (238.). *Amit* mond, attól oly hatásos, *ahogy* mondja. S mert e két komponens aligha csupán műalkotásokban elvá-

laszthatatlan egymástól (310.), vessünk legalább egy futó pillantást a tudós stílusára, a tanulmányok nyelvi megformálására is.

A szövegbe időnként jöleső veretes archaizmusok vegyülnek („megfeledés”: 14., „tudalma”, „újító viszketeg”: 69., „tréfás gunyor”: 211., „véghangzat”: 569. stb.), jóval gyakoribbak azonban a hapax legomenonnak minősíthető összetételek és szintagmák („stílmömtésége, formarganyosság, szerkesztésszigora”: 56., „hatáscsomózat”: 71., „távlatlatterében”: 73., „mag- és szel-területei”: 79., „epekeserű szeretettel és sébsajgású bizalommal”: 452. stb.). Dicsérte hajdan Németh G. Béla Arany László oly „szótálatáit”, mint „eszmeköd” vagy „nyárfapark”, hogy hasonló kompozitumok alkotására készséggel vállalkozzék maga is. A nominalizmus mindenkor a gondolatiság, a szubsztancia-keresés jelzője, az összetételek teremtése nemkülönben. A legfilozófiaibbnak tartott német nyelv kiváltképp vonzódik a szóötvetzetekhez, s nem véletlen, hogy szerzőnk főként e kultúrának adósa. (Kedves bölcselei közül Nietzsche és Heidegger nyelvteremtő erejéről, fogalomalkotó szenvedélyéről is nevezetes.) Szembeötlök a tanulmányok stílusában az eltökélt pontosságot s a dolgok komplexitását megérzőkítő felsorolások nagy száma (közöttük igen sok a három tagú, akár a vizsgálati szempontok területén, s Németh G. Béla egy helyütt – 346. – indokolja is a triadikus megoldások jelentőségét és szerepét), a chiazmusok gyakori volta (pl. „keserű főlényű játékosága, játékos főlényű keserűsége”: 303.), egyes szavak és tételmondatok nyomatókosító, bevéső ismétlése („Határszakaszban élt...”: 141., 151. stb.). A modalitás legtöbbször az emelkedett tárgyilagosságáé, ámde egyszer-egyszer kilendül a metsző, Péterfyt idéző irónia (108–112., 223–225., 228–230. stb.) avagy az emlékező, nosztalgiaiával felhőzött líra (468–469.) irányába is. Tény: minden stílsajátosságban s hangnemváltozatban a gondolatiság a főszereplő.

Ilendő-e ily rangú munka olvastán ellenvetésekkel előhozakodni, „kicsinykedni” (hogy a Németh G. Bélának is annyira kedves Arany János szavát idézzük a *Zrínyi és Tassó*ból)? Ugy tartjuk, föltétlenül. Méltóbb társa az elismerésnek, a nagyrebecsülésnek az őszinteség, mintsem a csak látszatra udvarias (igazából viszont sanda és rosszhiszemű) elhallgatás. Ízlés- s megítélésbeli kérdésekről elsőül. Bármilyen éles elméjű és sziporkázó is a Justh-tanulmány, könyörtelenségével megriaszt. A magunk részéről több mentséget és magyarázatot találunk az író számára, s az itt regisztrálnál több értéket vélünk megcsillanni ha-

gyatékában (kivált a *Fuimus*-ban és a két *Napló*-ban). Nagyobb szigorral, kevesebb elnézéssel ítél-
nők meg viszont Herczeg Nobel-díjra ajánlatott
regényét, *Az élet kapuját* (194–195.). Rossz lek-
túrnek tartjuk e könyvet egészében, szimbolikája
szánalmasan sekélyes, didaktikája együgyű, művel-
lődéstörténeti betétei ismeretterjesztő színvonalúak.
Kérdéses az is számunkra, vajon valóban
csak erőtlenség és mesterkélt dialógusai miatt szorult-e
Petelei a másodrangú írók táborába (138.). Vilá-
gának, hősgarnitúrájának viszonylagos szűkössé-
gét is a lehető okok közt említendő. Szerintünk
egy kissé lazán függeszkezik a *Mint különös hír-
mondó* c. Babits-vers pompás elemzésén az
identifikáció problémaköre; a kapcsolat legalább
is nem oly szükségszerű, mint az *Apokrifé* és az
apokalipszisé. Egyetlen ponton vitatnók az *Erőltetett
menet* kiváló interpretációját is. Németh G. Béla
„...szürrealisztikus logikájú természeti kép-
nek minősíti „a hold ma oly kerek!” fordulatát
(389.). Csakugyan van benne „valóságfeletti”
elem is, ámde a költemény motivikus hálózatát
tekintve természetes, logikus váltás is ez. Az első
rész szétcsépett világának képei egésze, idillé ren-
deződnék a másodikban, s a holdtalan, rémületes
sötétség víziójára („...félelemtől bolyhos a honni
éjszaka”) épp e megnyugtatóan világos, a teljesség
reményét sugalló fordulat válaszol. Végezetül pe-
dig: a felejthetetlen Kosztolányi-versről, a *Szeptem-
beri áhitat* ról is elismerőbben, mérsékeltébb
szigorral vélekedünk, mint Németh G. Béla (302.,
311.).

Az apróbb megjegyzésekre áttérve. Csakis toll-
de inkább nyomdahiba lehet az állítás, amely szer-
int Komjáthy Jenő mindössze egy évvel volt
hosszabb életű Reviczky-nél (86.). Nem egy, ha-
nem három esztendővel jutott neki több. Túl
saját, elkedvetlenítő tapasztalatainkon, egyéb
okokból is a nyomda felelősségére kell elsősorban
gyanakodnunk. Nem azonos teljesen az alcím a
borítón és a kötetben. „...rezignált homorú meg-
értéssel” – olvashatjuk emitt (218.), majd meg
„asszociális” áll az asszociális helyén (397.). Az
pedig kifejezetten lehangoló, hány hiba csúszott

az idézetekbe (olykor a művek címébe is). Szó-
hiányosan („fájó”) citálják Aranyt az 53. olda-
lon, fölös toldalékkal („nek”) a 73-on. Egy szó-
taggal több, egy sorral viszont kurtább lett a
Kétségbeesés c. Kosztolányi-vers részlete (296.).
Elsikkad a sorközépi cezúra az *Erőltetett menet*-
ből, holott ennek jelentéshordozó funkciója van
(386–388.). „Mindössze” egy-egy szó („könyv-
vel” – könyvvel helyett, illetőleg „talpunk” –
talpunk helyett) hibázik az Illyés-, valamint a
Simon István-idézetben (422., 482.), csak hogy
előbbi a ritmust, utóbbi meg az értelmet töri
össze. A sokszoros szövegrontás iskolapéldája az
584. oldalon citált Arany-strófa, s már csak azért
is meghökkentő e nyomdai hanyagság, mert ko-
rábban (12.) még hibátlanul szedték ugyanezt a
részt. Az Ady-vers címe helyesen: *Az Idő rostájá-
ban* (415.), a Kemény-értekezése pedig: *Eszmé-
k a regény és dráma körül* (570.). Marx híres kézírata
is bajosan keletkezhetett volna 1884-ben (601.)
...A könyv rangjához, színvonalához méltatlan
vétségek ezek. Németh G. Béla hitelének aligha
árthatnak, annál inkább a nyomdáénak. Zárás-
ként: a magunk részéről hiányoljuk, hogy az
egyed tanulmányok után elmaradtak az első meg-
jelenés adatai. A *Küldő és kerék*-ben szerepelt még
e tájékoztató.

Több-kevesbé mindannyian tanítványai va-
gyunk Németh G. Bélának. A most középkorú
irodalom- és nyelvészeti szakemberek egyik fő
eszméltetőjét tisztelheti benne. Még akkor is áll ez,
ha többünk hallgatója nem volt, nem lehetett, „csupán”
a könyveivel találkozott. Oly tudóst ismerünk szem-
lélésben, ki – kölcsönözve egyik kedvelt meta-
foráját (356., 485.) – „Nem hagyta, hogy pusztán
üllő legyen – kalapács is akart lenni.” Tegyük
még hozzá: nemcsak irodalmi ügyekben. Folyvást
gyarapodó, tekintélyes életművet tudhat a magáé-
nak, s megvalósította már Angelus Silesius vala-
mennylünket szólító parancsát: „Mensch, werde
wesentlich!” Ember, légy lényeges!

Lőrinczy Huba

FRANK TIBOR: EGY EMIGRÁNS ALAKVÁLTÁSAI

Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Bp. 1985. Akadémiai K. 330 (2) I. 14 t.

Régi igazság, hogy egy életrajzot sosem lehet
lezártnak tekinteni: bármilyen gondal készül is
(első ízben vagy korábbi kísérletek alapján), ha-

marosan új vagy kifejejtett adatok, források kerül-
nek elő, addig ismeretlen összefüggésekre derül
fény, termékeny kételyek merülnek fel stb., s

mindez – a kutatás igényeitől függően – előbb-utóbb megérleli egy újabb összefoglalás feltételeit és szükségességét. (És megint előlről.)

Frank Tibor vállalkozása (nem is beszélve annak az egyéni biográfia kereteit feszegető, intézmény-, sőt korrajzra támaszkodó módszeréről és arányairól) korántsem fogható fel úgy, mint egy ilyen egyenesvonalú fejlődés produktuma. A tudománytörténet ezúttal, valamely hóbortos vagy szeszélyes művész módjára először az elképzelt szoboralak lábait és fejét mintázta meg, aztán elégedetlenül félredobta őket; amikor végül, hosszú idő után, elkészült a törzs, kiderült, hogy a szanaszét heverő, többé-kevésbé nyersen kidolgozott részletek ahhoz tartoznak. Az összeillesztés kényes művelését, a járulékos feladatokkal együtt, a szóban forgó mű szerzője végezte el.

Ennek előfeltétele a könyv törzanyagának kidolgozása, legfontosabb, főként magyar történelmi szempontból rendkívül érdekes fejezetének létrehozása volt. Frank Tibor elsősorban a szabadságharc utáni magyar emigráció kettős életet élő figurája: az osztrák külügyminisztérium 1849 novemberétől 1865-ig alkalmazott, jól megfizetett besúgója és ágense után nyomozott. Roppanó mennyiségű hazai és külföldi (földrajzilag is nagy területen szétszórt) levéltári, kéziratári és nyomtatott forrásanyag átbúvárlása, valamint széleskörű szakirodalmi (történelmi, kultúrhistoriái, ideológiai, irodalomtörténeti stb.) tájékozódás után nemcsak az ügynök tevékenységének változó színhelyein kalauzolja végig az olvasót (Viddintől és Belgrádtól kezdve Konstantinápolyon, Máltán és Párizson át Londonig), hanem Zerffi viselt dolgai, levelezése, az általa és róla készült jelentések kapcsán megismerteti az osztrák titkos diplomácia gépezetével, mozgató rugóival, módszereivel, s egyúttal, több oldalról is, tanulságos bepillantást enged a földrajzi és politikai tekintetben egyaránt megosztott magyar emigrációnak kenyérgondokkal, torzsalkodásokkal, személyi ellentétekkel terhes életébe. (Ez a fejezet *Az ügynök* címet viseli, s a 42–148. lapra terjed.)

A magyar emigráció munkáját hátráltató vagy megbénító belső feszültségekről Zerffi nemcsak rendszeresen tájékoztatta bécsi megbízóit, hanem (sugalmazásai nyomán) hamis információkkal, célzatosan terjesztett pletykákkal, bomlasztó tevékenységgel kiélezésükre is törekedett. Frank Tibor meggyőző adatai és fejtegetései szerint ez volt a legfontosabb ágensi feladata, melyért a rendszeresen – átlag heti két-három alkalommal – küldött, gondosan szerkesztett titkos jelentéseknél is bőkezűbben jutalmazták. A szerző megállapította,

hogy Zerffi közel kétezer politikai beszámoló t juttatott el a császárvárosba (ezek közül a kutatómunka során körülbelül két tucatnyi került elő); egyikükben, mely ügynöki működése utolsó évében, 1865 elején kelt (l. a függelékben, 24. sz. alatt), ő maga írja, hogy 1849 novemberétől kezdve havi 40, hat hónap múltán 80, 1850 végétől pedig folyamatosan 250 forintot kapott (sőt ezt az összeget később, másfél évig, még 30 fonttal megtoldották). Egyike volt a bécsi titkos szolgálat legmagasabban dotált ágenseinek. Aknamunkája sikereit főként annak köszönhetta, hogy bizalmat tudott kelteni maga iránt, s – kellő óvatossággal – olyan kapcsolatokat épített ki, amelyek révén belülről folytathatta züllesztő tevékenységét. Több mint egy esztendőn át még az igen elővigyázatos Kossuthot is megtévesztette (amikor a kormányzót figyelmeztették Zerffi kettős játékára, az már a 250-edik bizalmas jelentését írta); Marx Károly bizalmát meg, személyes találkozásuk alkalmával, annyira megnyerte, hogy a londoni emigrációban több magyar menekülttel kapcsolatot tartó gondolkodó egy 1852 végén írt levelében éppen előtte tárta fel Bangya János iránt – annak „kettes üzelmei”-vel kapcsolatban – támadt gyanúját. (Akkor még sejtelve sem volt arról, hogy Zerffi egy húrnon pendül s kapcsolatot tart Bangyával, és csak abban különbözik tőle, hogy ügyesebben játssza szerepét.)

E másfél évtizedes szakasz fásasztó feltérképezése után állt össze ez a sajátos pályakép. Az ennek során nyert adatok – időben előre és vissza vezető szálak – tették mind egyértelműbbé, hogy az *ügynök* nemcsak a korábbi I. G. (Ignác Gusztáv), hanem a későbbi G. G. (Gustavus George) Zerffivel is azonos: az előbbi az 1840-es évek magyar-zsidó származású, német anyanyelvű pozsonyi és pesti hírlapírója, a forradalom és szabadságharc idején radikális irányú lapok szerkesztője, politikai agitátor, majd honvédtiszt (l. *A zszurnalista* c. fejezetet, 16–41. l.), – az utóbbi (londoni lakos, honosított angol állampolgár) az angol főváros 1860–1880-as éveinek serény tollforgatója és közéleti személyisége: szónok, pamfletíró, műtörténész japán megbízásból dolgozó historiográfus, történelmi tárgyú felolvasóestjeivel feltűnést keltő előadó, 1880–1885 között a Royal Historical Society Tanácsának elnöke, majd élete végéig tagja (l. *A tudós*, 149–215. l.).

Az érett korú (45–72 éves) Zerffi sokrétű írói-előadói tevékenysége inkább minősíthető színvonalas kulturális közvetítésnek, mintsem önálló kutatásokra épülő tudományos munkának, ez az újabb, váratlan metamorfózis mégis méltán

készíteti álmélkodásra az olvasót. Figyelmünk azért sem lankad, mert Frank Tibor nem elégszik meg a teljesítmények felületi, elszigetelt értékelésével, hanem megrajzolja azt az állandóan változó művelődéstörténeti hátteret, amely előtt érthetőkké válnak, felvázolja azokat az ideológiai-tudománytörténeti összefüggéseket, melyek közé illeszthetők, s nem utolsósorban rámutat arra a bámulatraméltó érzékenységre és tájékozódási készségre, amellyel e cikkek, tanulmányok és monográfiák szerzője a kulturális fogyasztó, a közönség igényeihez alkalmazkodik, ill. különféle rendű és rangú megbízói óhajainak hajlékonyan és pontosan eleget tesz.

A mi érdeklődésünkre mégis elsősorban „a zszurnalista” tarthat számot, aki *alakváltásainak* sorozatát (értsünk e kifejezésen akár ideológiai-politikai köpönyegfordítást, akár nagyobb lehetőségekkel kecsegtető új szerep vagy cselekvési tér vállalását) már magyarországi újságíró korában megkezdte. Ekkor, elsősorban 1846 tavaszától 1848 őszéig mint kritikus, műfordító és szerkesztő – felemás, ellentmondásos módon – a magyar irodalommal is közvetlen érintkezésbe került, s az ország kulturális életének számos jelentős alakjával kapcsolatban állt.

1846 elején Pozsonyból, ahol a Preßburger Zeitung német nyelvű irodalmi melléklapja, a Pannónia munkatársa volt, Pestre költözött, s úgy látszik, a fiatal magyar írókkal, köztük az akkor szervezkedő Tizek Társasága tagjaival szeretett volna kapcsolatba lépni. Már ekkor tanújelét adta kitűnő tájékozódó képességének azzal, hogy Petőfi *Felhők*-ciklusát, mely 1846. ápr. 23-án jelent meg, alig három hét alatt lefordította, s e német változat kiadását tervezte. Amikor azonban ehhez a költő hozzájárulását meg akarta nyerni, ennek olyan ügyetlen módját választotta (Jókai egykoru megjegyzése szerint hízélgéssel), hogy Petőfi nyersen ajtót mutatott neki. (Mellékesen megjegyezve, sajnálatosnak tarthatjuk, hogy így történt, mert abból a néhány darabból ítélve, amely Zerffi fordításai közül fennmaradt, ez a kiadvány alighanem alkalmasabb lett volna Petőfi külföldi fogadtatásának előkészítésére, mint akár Dux, akár Kertbeny fordításkötete.) A válakozásban csalódott Zerffi néhány hónap múlva mint a Honderű munkatársa nagyszabású támadást indított Petőfi ellen, s ennek keretében a *Felhők*re is kigyót-békát kiáltott, kijelentve, hogy „csak egy szikráját sem” volt képes a ciklusban fölfedezni a valódi költőkben lakozó „isteni szellem”-nek. Jellemző példa arra, hogy a felismert értéket szemrebben nélkül megtagad-

ta, ha már nem vehette hasznát, ill. ha érdekei úgy kívánták.

Zerffi a Honderű zsoldjában, a provinciális parlagiságot ostorozó, európai látkörű esztéta szerepében tetszelegve – nyíltan vagy különféle jelek, álnevek leple alatt – elszánt kritikai hadjáratba fogott nemcsak Petőfi, hanem az egész „Fiatal Magyarország” (Petőfi kifejezése) törekvéseinek és teljesítményeinek lejáratására. Próbálkozásai eleve kudarcra voltak ítélve; rá kellett ébrednie, hogy kilátástalan utóvédharcot vív: a megtámadottak (egy általa felfújtt, indokolatlan plágiumváltól eltekintve) nem bocsátkoztak vele vitába, annál gyakoribbak voltak a sajtóban az olyan gúnyos célzások (mint pl. Petőfié az *Úti levelek*-ben), amelyekben az jutott kifejezésre, hogy kétségbevonják Zerffi ítélőbírói illetékességét. A lasként teljesen elszigetelődő, visszhang nélkül vagdalkozó újságíró végül is kénytelen volt levonni a tanulságot. Ha meglehetősen későn is, de a jelek szerint még jókor, látványosan szakított kenyerárad gazdjával: 1848. jan. 31-én több lapnak nyilatkozatot küldött, mely szerint önként megválnak a Morgenröthe (a Honderű 1848. elején megindított német nyelvű folytatása) szerkesztésétől, mert – úgymond – elveivel és meggyőződésével ellenkezik „Petrichévich Lázár úr rokon- és ellenszenvei mellett vak eszköz gyanánt küzdeni.” Egy kortársi emlékezés szerint Petőfi 1847-ben a Pesti Hírlap szerkesztőségében mondogatta, hogy „úgy érzi a (közelgő) forradalmat, mint a kutya a földrengést”; Zerffi valami hasonló, ösztönös sugallatra hallgatható, amikor e nyílt szakításra elhatározta magát, mert ezzel pályafutásának első olyan fordulatát készítette elő, melyre már ráillik az „alakváltás” szó: a kritikus, aki 1846. okt. 20-án „leirhatlan komolysággal” fogott „Petőfi műveinek megítéléséhez” (saját szavait idézzük) s aztán két hónapon át szórta a költőre a póriasság, közönségesség, baráti tömjénezés, elbizakodottság stb. már előtte is unalomig elcsépelelt vádjait, a márciusi napokban az elsők közt (és nem is rosszul) tolmácsolta német nyelven a *Nemzeti dalt* s adta ki röplapon, folyóiratban és „Der 15-te März 1848. Ein Blatt Volksgeschichte” c. (egyidejűleg magyarul is megjelent) röpiratában, „a nagy nap” eseményeinek dagályosan lelkendező krónikája keretében: „A dalnak minden egyes szava fájó sebet érintett keblünkben – írta Petőfi forradalmi szózatának a hallgatókra tett hatásáról szólva –, és sírtunk és ujjongtunk a fájdalomtól és örömtől. Szorosan átöleltük egymást és utána mondtuk a költő magasztos szavait (itt következik a költemény szövege). Ez a dal lel-

kesített bennünket arra, hogy velünk született jogainkat kivívjuk” stb.

A bűvészmutatványai sikerült: a márciusi fiatalok (nyíltan legalább) nem vonták kétségbe Zerffi „megterésének” őszinteségét, sőt a továbbiakban együttműködni is készek voltak vele. Ezzel Zerffi pályafutásának új szakasza kezdődött: a radikális publicista és agitátoré. Előbb a Reform c. lapot szerkesztette, majd politikai szervező munkába fogott. Madarász László oldalán részt vett az országgyűlés baloldali ellenzékét támogató Egyenlőségi Társulat megalapításában; július 16-án a bizottmány tagjává választották (ő és Táncsics kapta a legtöbb szavazatot). Amikor a Társaság tagjaiból szeptember 8-án megalakult „az eseményekre ügyelő” permanens bizottmány, az erre vonatkozó felhívást Madarász elnöki és Zerffi titkári aláírásával tették közzé. Ekkor már Petőfi is együttműködött, aki augusztus végén lépett be a Társulatba, s annak nevében szeptember 20-án fegyverbe hívó forradalmi kiáltványt bocsátott ki. Zerffi október elején megindította a gazdátlaná vált „Der Ungar” új folyamát, melynek még 1849. január első napjaiban is megjelent néhány száma; azután ő is elhagyta Pestet s beállt a honvédseregbe: tavasszal – századosi rangban – Aulich, majd Schweidel tábornok segédtsíjtje volt. Buda visszafoglalása után újra megindította az Ungart.

Alig néhány hónappal azután, hogy valamelyik visszavonuló alakulattal átlépte az ország déli határát, került sor pályafutásának leginkább meghekkentő és legcinikusabb „alakváltására”: szept. 17-én még bizonyítványt kért Kossuthtól a magyar forradalomnak tett „csekély, de mindenkor hű” szolgálatairól; október első felében bizonyára hozzá is eljutott mindkét korábbi katonai feltelesen: Aulich és Schweidel tábornok okt. 6-i aradi vértanú-halálának híre; s novemberben Zerffi mint beszervezett osztrák ügynök elkészítette és a megadott címre eljuttatta a magyar emigrációról szóló első bizalmas jelentését.

Ezután – mint a Frank Tibortól megrajzolt teljes pályakép adataiból kitűnik – nem lépett többé magyar földre, s a jelek szerint nemcsak a magyar kultúra és irodalom értékei, hanem szülőhazája és a magyarság sorsa, nemzeti érdekei is közömbösekké váltak a számára. E pályafutás emigrációs szakaszának ismeretében Zerffi korábbi vargabetűi, váratlan irányváltásai is más hangsúlyt, illúziótlanabb megvilágítást kapnak. A szerzőt, aki elismerésre méltó tárgyilagossággal ítéli meg „hőse” jellemét, ismételtelen foglalkoztatja,

zavarba ejti a „Zerffi-jelenség”, melyet végül is „a szakadatlan identitásváltság, a folytonosan változó történeti, földrajzi és lélektani helyzetekben görcsösen makacs alkalmazkodási vágy megdöbentő példázataként” értelmez (217. 1.), utalva „az egyéni adottságok és hajlamok” meghatározó erejére „a történeti szerepvállalásban”. Megjegyezzük: hogy mégsem annyira egyéni és kivételes ez a Zerffi-féle pályafutás, hanem bizonyos – forradalmi korszaktól és a középeurópai viszonyoktól meghatározott – tipikus jegyeket is hordoz, arra nézve (sok más mellett) Julian Chownetz (Chownitz) példájára utalhatunk, akinek a Zerffivel is érintkező cikk-cakkos életútját éppen a közelmúltban S. Lengyel Márta „Egy tévelygő Habsburg-alattvaló a 19. század derekán” c. kitűnő monográfiájából (1985. Akadémiai I.) ismerhettük meg.

Zerffi életének rövid, bár eseménydús magyarországi fejezetét, melyet Frank Tibor művének ismeretében e különös karrier további szakaszán kézzelfogható nyomot alig hagyó epizódként könyvelhetünk el, a szerző főleg a korábbi biográfiai-irodalomtörténeti feldolgozások nyomán s csak vázlatosan mutatja be. (Már a kötet címe is figyelmeztet arra, hogy a hangsúly az emigráció évtizedeire esik.) De nemcsak átveszi, hanem több ponton kiegészíti és kiigazítja a kétszen kapott kutatási eredményeket. Így az ő levéltári adatai nyomán eldöntöttek tekinthető hogy Zerffi Budán (és nem Bécsben) született (1820-ban) – annak a Julius Stepan Zerffinek a fiaként, aki az 1820- és 1821-ben Pesten megjelent „Vaterlandischer Almanach” két kötetének társszerkesztője (s részben szerzője) volt, egyéb adatok szerint pedig angol nyelvoctatással és angol fordítói munkákkal foglalkozott. Ezáltal megdőlt az a hagyományos (a Wurzbach-féle életrajzi lexikon adatain alapuló) feltevés, mely szerint Zerffi eredeti családneve Hirsch lett volna; annak az 1820-ban született Hirsch Gusztávnak, Hirsch Áron pesti kereskedő fiának, tehát, aki 1833/1834-ben Petőfi iskolatársa volt, a költő későbbi kritikájához semmi köze sem lehetett; a tévedés magyarázata nyilván a keresztnév- és születési év-adat véletlen egybeesésében rejlik. – A Pesten született Zerffi – hogy-hogynem – az 1830/1840-es évek fordulója táján Bécsben tűnik föl (első 18 évét teljes homály fedi): színész, színikritikus és hírlapíró, de ottani tartózkodásáról vajmi keveset tudunk meg, ekkor írt cikkeit sem ismerjük; abból a későbbi lipcei kiadványból („Lichtspiele”, 1845), mely feltehetően ezek egy részét tartal-

mazta, egyetlen egy példány sem került elő Frank Tibor levéltári kutatásai azonban arra mutatnak, hogy Zerffi már bécsi publicisztikai tevékenységével magára vonta a metternichi titkosrendőrség gyanúját (feltehetően liberális nézeteivel, amire abból a tényből is következtethetünk, hogy a gyűjteményt Lipcsében jelentette meg); ezt a gyanút a Honderű munkatársának a kormány törekvéseivel összhangban álló konzervatív irányú működése sem oszlathatta el. Frank Tibor meggyőző érvelése szerint P. Horváth Lázár ezért nem bízhatta meg – formálisan – a Morgenröthe szerkesztésével.

A szerző tömören s egyúttal világosan, jól követhetően adja elő mondanivalóját: megvan az a szerencsés adottsága, hogy az olvasó érdeklődését folyamatosan fenn tudja tartani. Műve élvezetes olvasmány, s egyúttal – a rá fordított hatalmas

munkával arányban álló – kivételes tudományos teljesítmény, mindazokkal a filológiai erényekkel, melyek ennek előfeltételei és biztosítékai. Ki kell emelnünk utalásai, jegyzetapparátusa pontosságát, korrekt forráskezelését, a szövegben idézett és a függelékben adott szövegek mintaszerűen gondos, betűhív közlését. Nyilván összefügg mindezzel az az örvendetes (mai napság ritkán konstatalható tény, hogy a terjedelmes kötet – beleértve a 70 lapra terjedő függelék német szövegeit is – tapasztalatunk szerint úgyszólván sajtóhibamentes. (Ez természetesen az Akadémiai Kiadó munkáját is dicséri.) – Végül megemlítjük, hogy a mű 28 lapnyi illusztrációs melléklete 73 tételből álló, érdekes és változatos kép-ill. dokumentumanyagot tartalmaz.

Kiss József

A MINDENTUDÁS IGÉZETE

Tanulmányok Németh Lászlóról. Összeállította: Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 1985. Magvető Kk. 249 l. (JAK füzetek 17.)

„Meglépő, hogy Németh László eszmevilága iránt az elmúlt években milyen nagymértékben megelégnék a figyelem” – kezdő a gyűjtemény legjelentősebb tanulmányát (*Minőség és erkölcs Németh László gondolatvilágában*) Béládi Miklós. Föl is sorolja bizonyítékait: Grezsa Ferenc, Lackó Miklós, Sándor Iván, Kocsis Rózsa könyveit; Cs. Varga István kandidátusi értekezését, Király István akadémiai székfoglalóját; sőt: ő elsőként említi, hogy Vas István önéletrajzi regényének „legharciasabban vitázó lapjai” a *Kisebbségben* tétéleivel viaskodnak. Jogos a megállapítása: „az új magyar irodalom legrészletesebben, legbehatóbban tárgyalt írója Németh László” (209).

Ez a tanulmánygyűjtemény, mely a sorozat jellegének megfelelően viszonylag fiatal kutatók dolgozatait gyűjtötte be, ugyancsak ezt igazolja. Olvastán olykor már az az érzése az embernek, hogy egy-egy részletbe túlságosan is sokat belemagyaráznak az értelmezők. Főként Pethő Bertalan tanulmányát (*Faust bűnbeesése – Prolegomena Égető Eszter történetének értelmezéséhez*) tartom ilyennek, mert a látszatra szellemes párhuzam Prokrasztész-ágyába erőszakolja bele a regényt. Az *Örültek* (ez volt a regény tervezett címe) nem eszmepótlékokat állítottak maguk elé eszmék helyett (199); a csomorkányizmus a nemes eszmékért kisszerű környezetben küzdők „örültsége”.

Találó megállapítások keverednek terjengősen és mesterkéltné szakzsargonban fejtegetett tautológiákkal Kulcsár Szabó Ernő regényelemzésében (*Egy magyar epopeia kísérlete – Jegyzetek az Utolsó kísérlet 1–2. kötetéhez*). Mit mond a *Kocsik szeptemberben* lényegéről az effajta elemzés: „Így, a térelemek több szintű, sokmozgásos poétikai interferálása útján nemcsak az elbeszélés, az epikus folyamat képi feltöltöttsége, az arisztikus esztétikai hatás fokozódik, hanem a látványok által az olvasóban mintegy kiépülnek a mű értékvilágának tárgyi-szociális-gondolati alapjai is. A regényvilágba való bekötődés – s ez az esztétikai élmény kibontakozásának későbbi fázisában válik fontossá – formálisan is értékelvű lesz. Azaz: az érték kifejező oppozíciók befogadói el-sajátítása elemi feltétele a műbeli üzenet megfejtésének” (167). Avagy: „A *Kocsik szeptemberben* epikai folyamata szintagmatikai rendszerben kép-ződik meg, atmoszferikus eréjét a célra szövege-zett érték-képzetek sugalmazzák” (176). Ez a módszer és ez a stílus alig követhetővé teszi a szerzőnek egyébként meggyőző fejtegetését, amely az *Utolsó kísérlet-et* a *János vitéz* és a *Toldi* huszadik századi folytatásának, egyszerűsmind számos világirodalmi párhuzam (Thomas Mann, Nexö, Martin du Gard, Gorkij) hazai megfelelőjének mutatja be.

Béládihoz korban is közelebb áll Lackó Miklós, és itteni tanulmánya (*Minőségszocializmus, magyarság, korszerűség – A Tanú korai időszaka*) jelentőségében vetekszik Béládiéval. A Tanú írója csöppet sem leplezi (nem kell tehát leleplezni), hogy a Tat köre közigazgatási és társadalmi tanításaival hatott rá, a *minőségszocializmus* gondolatrendszerére még a fogalom nevével is (42). Talán azt lehetett volna jobban kiemelni, hogy a hatás sohasem egyszerű átvétel, az „átértelmezés” nem csupán az elmaradott országhoz való időmítástól, hanem Némethnek korábban is vallott nézeteivel való összeforrásból jött létre. A korábban annyit bíralt minőségszocializmus, ahogy most Béládi kifejti (221), napjaink szocialista megújíthatóságában kapja meg igazi értelmét.

Kitűnő dolgozatok, amelyek az életmű egyegy kérdését teszik nagytitok alá. Ilyen Kósa László (*Németh László protestantizmusa*), amelyből kitűnik, hogy a szerző gondosan szemügyre vette a pálya és az oeuvre minden idevágó mozzanatát, és szövegekből kiindulva (olykor – vol. 139. 1. – cáfolva is) kerek képet rajzol a vállalt kérdéskörrel. Hasonlóan jár el Monostori Imre (*A népművelő Németh László*), mikor az írónak a népi műveltségről, a népfőiskoláról, a kitűnők iskolájáról, a felszabadulás után a tanügyi reformokról, az értelmiség hivatásáról kifejtett nézeteit sorra veszi. Bizonyára ő sajnálja legjobban, hogy még nem ismerhette a tanulmánykötettel egyidőben megjelent esszét, amelyet Németh László még 1962-ben írt Aczél Györgynek *Ha én miniszter lennék* címmel (Valóság, 1986. 6. sz.).

Németh László gondolatrendszerének egyik vitathatatlanul haladó összetevője a „tejtisztviselés” pompás metaforájával eszmévilágunkba kitepethetetlenül elültetett tanítása a szomszéd népekkel való együttműködésünk szükségességéről. Németh László a Tanú idején (a Tat terminológiájában) Közép-Európáról és Kelet-Közép-Európáról beszélt, a harmincas és negyvenes évek fordulóján pedig Kelet-Európáról. Voltaképpen Közép- és Kelet-Európa sajátos övezetéről (Közép-Európa keleti részének és Kelet-Európa nyugati megdéli felének) összetartozását akarta középpontba állítani, s ez nagyjából azonos a Kossuth Lajos és Jászi Oszkár Duna-konföderációjában szereplő országokkal. *Németh László Kelet-Európa-felfogásának néhány összetevője 1945 előtt* című tanulmányában Kiss Gy. Csaba ennek az eszmének fejlődését boncolgatja, a terminológia változása mögött megmutatva a gondolat továbbélődését is (110). Ő sem tart attól, hogy Németh László tévedésének szövé tétele (pl. 116) rontana az érdemi elismerésen.

Elfogulatlan Gergely András elemzése is, amikor a Németh László és Szekfű Gyula közötti vitát teszi mérlegre. Mindkettejük érdemeit és szemléletük korlátait egyaránt fölmutatja, a kölcsönös személyes elfogultság torzító hatását sem hallgatva el. Bár többször hivatkozik Bibóra, szemmel láthatóan nem használta föl Bibónak pontosan ebben a kérdésben kifejtett nézeteit (Valóság, 1979. 8. sz.), holott nyilván vele is lehetett volna vitaköznyalója, hiszen Bibó teljesen Németh László igazát vallotta.

Rokon kérdéseket tárgyal *Feladat és múlt* című tanulmányában Buzinkay Géza, mert az esszéíró Németh László történelemszemléletét elemzi. Kimutatja nézeteinek gyökereit részint olvasmányaiban, részint erendőd etikai fölfogásában. Érdekes megfigyelése, hogy a szellemi élet csaknem minden ágát becserkésző írónak alig volt észrevétele a képzőművészetekről, s ha zenéről írt is, inkább a zene nagyjainak erkölcsi és világnézeti jelentősége foglalkoztatta, mintsem a zene önmagában, a zenei élmény (70).

A szerkesztő Szegedy-Maszák Mihály *Az esszéista Németh László értékrendjéről* értekezik. Fenyő István (Népszabadság, 1986. márc. 1.) joggal hányja szemére, hogy elveti a sulykot, amikor Németh Lászlótól a gondolati mélységet is elvitatja; szerintem a bölcséleti iskolázatlanság vádja is erős túlzás. Abban is Fenyőnek adok igazat, hogy a szerző érvelése meglehetősen történetietlen; nem veszi figyelembe a magyar társadalomnak a harmincas évekbeli adottságait, amelyek mint közegellenállás Németh Lászlót is korlátozták.

Minden bizonnyal a szerkesztő írta névtelenül az előszót, amely a kötetnek a tanulmányíró Németh Lászlóval foglalkozó túlsúlyát azzal próbálja megokolni, hogy a szakirodalom az író más műfajaival (regényeivel, drámáival) szemben az esszéivel kevésbé foglalkozott. Ez aránytvesztés, hiszen éppen ellenkezőleg: a legtöbb dolgozat, könyv Németh László tanulmányköteteit méltatta vagy vitatta.

E tanulmányok egy-egy részletével nyilván lesz vitaköznyalójuk a további Németh László-kutatóknak, ezúttal a tanulmánygyűjtemény néhány általános tanulságát tennem szövé. Füzi László már rámutatott a rengeteg értelemezavaró sajtóhibára (Alföld, 1986. 5. sz.). Valószínűleg ilyen eredetű Béládi 1. jegyzetében az Alföld 1982. évi 10. számára való hivatkozás. Németh László *Érdemes-e?* című esszéjét ugyanis a decemberi folyóirat 1983. évi 1. számában közölte. Éppen ezért nem világos, miért mondja erről Béládi, hogy Némethnek „1934-ben írt, sokáig kiadatlan tanulmánya” (211), hiszen – ha kötetei-

ben nem szerepel is – megjelent a Válasz 1934. évi 3–4. számában. S ha már itt tartunk: a szerkesztőnek valahol föl kellett volna tüntetnie, hogy Béládi tanulmánya – mutatis mutandis – megjelent már *Az értelemalapító* (1982) és *Válaszutak* (1983) című kötetekben.

A hivatalnoki stílus szokványai a legjobb dolgozatokat is megszeplősítik. (A sok *biztosít*; az *alapvető* jelző két lapon háromszor; az *kultúra* németes megcsonkítása, amely ellen Kodály anynyit küzdött; a ragozott címhez ragasztott újabb rag [*Kisebbségben-ben!*]; amely ellen meg Horváth János emelte föl szavát a szakdolgozatok nyelvéről írva, s így tovább.)

A hivatkozások módszere sem felel meg céljának, ti. a legkönnyebb visszakeresésnek. Egy-egy esszé idézésekor fontos ugyan, hogy mikor keletkezett (ezt többnyire az első közlés sejteti), tehát *szükséges* az első közlés helyét megadni (pl. a Tanút). Minthogy azonban a Tanú még a Németh László-kutatók könyvtárában sem igen lehet már meg, ugyancsak *nélkülözhetetlen* a gyűjteményes művek megfelelő helyére utalni. Ez általában a húszkötetes életműsorozat megfelelő helye lehet, és takarékos hivatkozási formául ajánlható Hartványi István bibliográfiájának (*Mutató Németh László munkáihoz*, 1983) módszere, rövidítéses

eljárása (pl. NLM 5:705). Korábbi gyűjteményekre (pl. a *Készülődés*, *A minőség forradalma*, *Az értelmiség hivatása* stb.) csak akkor kell hivatkozni, ha az írás nincs benne az életműsorozatban, vagy netán szövegbeli eltérés van köztük. A lényeg tehát, hogy a hivatkozásokból az első közlés és a kötetbeli hely egyaránt megtalálható legyen. A kettő között a régi könyvtári szabvány szerint egyenlőségjel fejezheti ki az azonosságot.

A kötet mostani jegyzetanyagát a szerkesztő nem egységesítette, szinte minden szerző másként hivatkozik forrásaira. Van, aki csak az első közlést; van, aki csak az életműsorozatot; van, aki csak a főlshabodulás előtti esszékötetet citálja. Ezekből nem derül ki, hogy egy-egy írásnak van hozzájárhatóbb lelőhelye az életműsorozatban.

Ezeknek a szerkesztési ügyetlenségeknek – és a névmutató hiányának – ellenére a gyűjtemény értékes gyarapodása a Németh László életművét értelmező szakirodalomnak. Remélhető tőle, hogy megtermékenyíti a további kutatást, és – néhány tanulmány kivételével – hozzájárul az életmű népszerűsítéséhez, legfontosabb tanításainak terjesztéséhez is.

Péter László

SZELESTEI N. LÁSZLÓ: BÉL MÁTYÁS KÉZIRATOS HAGYATÉKÁNAK KATALÓGUSA Bp. 1984. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása. 299. l. + 32 kép.

A XVIII. század folyamán Magyarországon minden bizonnyal Bél Mátyás volt a hazai tudományosság legjelentősebb képviselője. Éles elméje, széleskörű érdeklődése, kitaró akarata rejtegette egész életén át, hogy a német egyetemeken megismert ún. államismereti iskola tudományos eredményeit, módszereit követve, nem egyszer azokon túllépve, feltárja hazája múlt és jelen helyzetét, társadalmi, gazdasági, politikai, művelődési viszonyait, természeti, földrajzi, néprajzi állapotát. Mindezek ismeretével a pietizmus szellemében egy jobb államigazgatás, szebb élet kialakítását kívánta szolgáltni.

A szlovák származású Bél Mátyás korán megtanult magyarul, németül, s bár munkáit főleg latin nyelven írta, egyformán, részrehajlás nélkül akarta e három nyelv valamelyikén beszélő népcsoport boldogulását segíteni. Foglalkozását tekintve pedagógus, evangélikus lelkész volt. Írt

tankönyveket (mindhárom nyelven nyelvtankönyvet), kinyomtatott kegyességi munkákat. Művelte a teológiai irodalmat. (Szerkesztette a Nova Posoniensia című első rendszeres hazai hírlapot). Ezeknél azonban sokkal fontosabb tudománysszerző ténykedése. Sokszáz levéllel, élő és írott szóval szolgálta ezt az ügyet, munkatársakat szervezve maga mellé, szakembereket, gyűjtőket, másolókat. Mert elképesztő tervei voltak, melyeket hadseregnyi segítőtársai közreműködésével is csak töredékesen tudott megvalósítani. Egy magyar irodalomtörténet tervezetéből (Institutio... Berlin 1813) csak a rovásírással foglalkozó fejezet jelent meg nyomtatásban (*De vetera litteratura Hunno-scythica*. Lipcse 1718.). Főművéről, az ország természeti, földrajzi, gazdasági néprajzi, nyelvi stb. sajátosságainak egységbefoglaló rendszerezéséről (*Notitia*) többször is nyilatkozott, terveket, vázlatokat publikált, de csak mutat-

ványkötetként a *Hungariae antiquae et novae prodromus* jelent meg 1723-ban; illetőleg öt kötetet tudott sajtó alá bocsátani (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Bécs 1735–1742) a felvidéki megyékről és a dunántúli Moson vármegyéről. A *Notitia*-n végzett munka során rajzolódott ki a történeti források közzétételének szükségessége (*Adparatus ad historiam Hungariae*), de csak az első és a második decas egy része látott belőle napvilágot a tizenkét történeti forrás közzétételével (Pozsony 1735–1746). Számos kisebb értekezést is kiadott ugyan, és a XVIII–XIX. században is kinyomtatták, kivonatossan ismertették egyik-másik, többé-kevésbé befejezett munkáját. Ennél jóval többet közöltek századunkban, az utóbbi évtizedekben. Számos levele vált így ismertté. Megye-, táj-, városleírásai-ból magyar fordításban is jelentek meg részletek. El kell ismernünk ezen a téren a szlovák publikációk nagy számát. Szinte kisajátítani látszanak Bél Mátyást, ezt a tipikus magyar író-t. Eddigi legrészletesebb monográfiáját is a szlovák Jan Oberuc írta meg – franciául. (*Matthieu Bél, un piétiste en Slovaquie au 18e siècle*. Strasbourg 1936. 201 p.). Jelentőségét, újraértékelését tanulmányok sora szolgálja, Legfontosabbak közülük a Bél Mátyás műveit, azok lelőhelyeit nyomozók, mint V. Kovács Sándor: *Manoscritti unamistici ad Esztergom I. (Libri epistolari apografi.)* (MKsz 1972. 15–26.) Uő: *Elvesztettek hitt decasok Bél Mátyás Adparatusából* (MKsz 1973. 150–58.), Tarnai Andor: *Bél Mátyás ismeretlen művei*. MKsz 1975. 92–97.

Bél Mátyásnak szinte valamennyi tudományterületet érintő munkásságát azonban valójában még ma sem ismerjük, nem tudtuk, mit tartalmaznak hátrahagyott kéziratai. Szelestei N. László munkája ezen az állapoton szeretett volna segíteni hagyatékának feldolgozásával. Sajnálatos, hogy Bél Mátyásnak nyomtatásban még életében megjelent, illetőleg napjainkig publikált munkáiról, kéziratban maradt valamennyi írásának autográf vagy idegen kéztől származó másolatainak lelőhelyéről könyve alapján sem tudunk teljes képet alkotni. Szelestei N. László a szövegkiadásokat eleve nem közli, „mert – mint írja – azok és a kézirat azonosságának, illetve variánsainak megállapítása megkívánta volna a szövegek összehasonlítását, amire szintén nem volt módom”. (31. l.) Bél kéziratossághatékának jelen katalógusa meg nem öleli fel a teljes anyagot. Több gyűjteményben őrzött kéziratokat nem nézett át. Nemcsak a Szlovákia területén található evangélikus gyűjtemények tulajdonában lévő és valóban szinte

leküzdhetetlen nehézségek árán megtekinthető kéziratokat nem dolgozta fel, de az egykori pozsonyi evangélikus liceum könyvtárának manuscryptumait sem látta. Ez utóbbiakról csak a szakirodalom alapján közöl jegyzéket kiadványának I. függelékében. De a szakirodalom (idézjük:), „említ más gyűjteményekben őrzött Bél-kéziratokat (pl. Österreichische Nationalbibliothek, Evangélikus Országos Levéltár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára...) „(17. l.). Legalább ez utóbbi intézmények anyagát fel kellett volna dolgoznia. Véleményünk szerint a katalógus kiadását kissé elsiették. Módot kellett volna találni az imént említett gyűjteményekben őrzött anyag tanulmányozására. A pozsonyi volt evangélikus liceum kéziratrában pl. már több mint egy éve újra végezhető kutatás, bár a régi katalógus-jegyzékek sok tétele ma már nem található.

Szelestei N. László könyve ilyenképpen a következő gyűjteményekben őrzött kéziratok leírását adja: 1. Esztergom, Batthyány-gyűjtemény, 2. Budapest, Országos Levéltár, 3. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 4. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.

A gyűjtemények közül a leggazdagabb anyagot az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye birtokolja. Itt található pl. egy 148 egységből álló kéziratcsoport, mely Bél megyeleírásait, annak előmunkáit, vázlatait, tervezeteket és a munkatársak által küldött leírásokat, kiegészítéseket őrzött meg számunkra. Megvan a történeti forráskiadványtervezet jelentős része. Jelentős a missilis-gyűjtemény. De különösen gazdag a vallási ügyeket tartalmazó szak és a történelmi anyag, nemcsak a XVIII. század elejére, hanem a korábbi időszakokra vonatkozólag is. Az eredeti okmányok vagy másolatok mutatják, milyen komolyan foglalkoztatta Bél Erdély történelme, milyen fontosnak tartotta a családtörténeteket.

A Calovino József által felállított tíz, illetőleg a Jordánszky Elek által kialakított újabb hat szak anyagából 614 tételt ismertet Szelestei N. László. Maga így beszél munkájának erről a részéről: „A Batthyány által megvásárolt Bél-hagyatékot nem tudtam teljes egészében feldolgozni, rekonstruálni. Egyrészt...” , mert gyakran hiányzott a kézirat eredetére vonatkozó megjegyzés, másrészt, mivel a rendezésnél előfordult, hogy a köteteket szakok szerint szétszedték, azokat csak részben lehetett megtalálni. „További alapos munkával, lapszámejegyzetésekkkel, valószínű, szaporítható lesz a most leírt tételek száma.” (32–33. l.). A „kéziratok feldolgozásánál gyakran kényszerül-

tem megalkuvásra. Általában elfogadtam a XVIII. század végén készített címeket, azokat csak néhol változtattam meg. Kézzel írtak a feltételek között a másolókról és Bél munkatársairól több megjegyzést is írhattam volna. További összehasonlításokkal bizonyára még sok értékes adat kerül elő Bél Mátyás munkamódszeréről.” (30. 1.). Ezek az önvallomások ne szolgáljanak „elmarasztalásként”, hiszen a szerkesztő rengeteg munkát végzett, hogy a hiteles Bél-kéziratokat megállapítsa, keresve azokban Bél Mátyás keznyomát, amikor „a Calovino – illetve a Jordánszky-féle feldolgozások hallgatnak az eredetről.” (32. 1.) Mégis bizonyos értelemben azt mutatják, hogy Szelestei még több „lehetőséggel” élhetett volna munkájának kiadása előtt.

Az Országos Levéltárba az a kézirat anyag került, melyet Kollár Ádám Ferenc 1762. októberében vásárolt meg Bél Mátyás özvegyétől. A 615. tétel 507 lapot tartalmazó történelmi adatgyűjtés Magyarország és Erdély 1576–1659 közti történetéből. Több kéz másolata Bél Mátyástól származó megjegyzésekkel, javításokkal. A 616. tétel 330 lapos adatgyűjtemény Taksonytól Szapolyai Jánosig, illetőleg I. Ferdinándig – Bél Mátyás: „*Adparatus ad Historiam Criticam Ducum et Regum Hungariae*” címmel. A 617. tétel XVIII. századi másolatokból áll 274 lap terjedelemben: levelek (Mátyás királytól 197!), oklevélregeszták, könyvtárjegyzékek, Kishont megye leírása, a Balassi-család geneológiájának másolatai. Az utolsó, 618. számú tétel a legvaskosabb: *Diplomatarium Hungariae* címmel, Kollár Ádám másolatai és másoltatai többnyire Bél Mátyás kéziratáról, köztük Bél Mátyás gyűjteményéből származó eredeti tételekkel, melyek keze nyomát őrzik, vagy az ő kézírásából kerültek ki. Szelestei, ahogyan az előző tételeknek, ennek a tartalmát is részletesen tagolja.

Bél Mátyás fiának, Károlynak a halála után, 1783-ban könyvtárának elárverezésekor Ráday Gedeon mintegy 10–12 Bél Mátyástól származó munkát vásárolt meg. Az elárverezett kéziratok között szerepelnek azok, melyek a mai napig megvannak a Ráday Gyűjteményben: a *De metallis*, *De vinis*, *De fluviiis* (második caput!), a *De re rustica* és a *De re vestiaria, de moribus et consuetudinibus Hungarorum* (619–623. tételek). A 624-es tétel a *De vineis et vinis Sempronienisibus* (Bél és Matolai János munkája autográf és kis részben ismeretlen kéz írásában). A Ráday Gyűjteményben vannak a Bél Mátyás: *Hungariae Antiquae periodus Hunnica és Scythica* kötetek másolatai Bél Mátyás és fiának javításaival (625–

626. tétel). Itt van a 616. szám alatt az Országos Levéltárban is megtalálható adatgyűjtés. A Gyűjtemény egyik legszemélyesebb és legértékesebb darabja a Bél Mátyástól decasokba rendezett, átnevezett és javított, néhol autográf levélmásolatokat tartalmazó *Epistolarum familiarium Matthiae Belii, Collectio ab anno 1735 Idus Septembr. ad annum 1746.* (628. tétel). A levelekben több, mint 80 személlyel való kapcsolatáról találunk adatot. Szelestei valamennyiük nevét felsorolja.

Mennyiségileg sok anyagot őriz az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (629–654. tétel). Néhány vármegyéről leírás, egyháztörténeti, történelmi fogalmazvány (*Miscellanea scientifica* címmel három kötetben latin, magyar német nyelven). Autográf fogalmazványok, jegyzetek, egykorú másolatok Bél javításaival Illyriáról, Dalmatiáról, Serviáról, Moesiáról, Pannoniáról (647–48. tétel). A Béltől lefordított és Pozsonyban 1721-ben kiadott *Schola Salernitaná*nak egykorú másolata. A magyarországi tudós közvéleményt sokat foglalkoztató *Tractatus de re rustica Hungarorum* autográf fogalmazványban és három kéz másolatában javításokkal. Ezt a kötetet Bél elküldte Sopronba id. Deccard Jánosnak, aki ki akarta nyomtatni, de a költségek fedezésére senkit sem találván, a kinyomtatás munkája a próbaleányomattal abbamaradt. Bél Mátyásnak 1729–1746 közötti emlékkönyve, az *Album amicorum Matthiae Belii* eredeti példánya sok hazai és külföldi személyiség beírásával. Szelestei felsorolja a 171 beíró nevét.

A budapesti gyűjteményekben található anyagról a sajtó alá rendező részletesebb ismertetéseket ad, mint az esztergomiról, ahonnan csak azokat a kéziratokat dolgozta fel, amelyek esetében minden kétséget kizáróan megbizonyosodott arról, hogy Bél hagyatékából valók.

A kötet a már említett I. függeléken kívül a *Függelék II.* alatt tartalmazza az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lévő Miller Jakab-féle cikket és jegyzéket, melyet a Batthyány érsek által 1769 nyarán a Bél Mátyás özvegyétől vásárolt kéziratokról készített. E között és a nagyszámú, szép képillusztrációk között találjuk a 68 oldalra terjedő *Mutatót*. Nem kis fáradságot jelentett a sajtó alá rendezőnek, mikor ezt összeállította, és az sem nagyon könnyítette meg a munkáját, hogy a mutató csak a leírt kéziratokra terjed ki. A mutató legnagyobb érdeme, hogy Bél Mátyás neve alatt tematikus csoportosításban tartalmazza munkáit, mintegy kimutatásban foglalja össze a kiadvány 654 tételében szétszórtan található műveket. Aki Bél Mátyás írásaival kíván

foglalkozni, munkáját ennek a segítségével kell elkezdenie. Pusztán csak ezért az összesítésért nagy hálaival tartozik Szelestei N. Lászlónak.

A katalógus közzététele nagy-nagy hiányt pótló kiadvány. Módot ad arra, hogy Bél Mátyásról újat, érdemlegeset mondhassunk. Csak akkor örülhetnénk jobban, ha a feldolgozás még több gyűjtemény anyagát ölelte volna fel, és nemcsak egy közbülső állomást jelentene a Bél-kutatásban.

Apró Ferenc: Péter László munkássága

Bibliográfia. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1986. 353. l.

A *Somogyi-könyvtár kiadványai* sorozat igényes bibliográfiáinak 31 kötetét jegyezte szerkesztőként Péter László 1967 és 1984 között. A könyvtár azóta – évei száma szerint pontosan időben, ám tisztelői, ismerői számára érthetetlenül és megmagyarázhatatlanul korán – nyugdíjazott munkatársa ezúttal nem szerkesztője, hanem tárgya a soron következő bibliográfiának. Közeli munkatársai, tanítványai a pontos adatfeltárásban, a lelkismeretes aprómunkában – a szerző Apró Ferenc és a két lektor, Gyuris György és Ruzsoly József ezúttal mesterük munkásságának bibliográfiáját állították össze.

Alig hihető, hogy van olyan irodalommal foglalkozó szakember, legyen a régiség vagy a legmodernebb áramlatok kutatója, aki ne találkozott volna Péter László nevével vagy valamely írásával. A munkásságának negyven évét összegző bibliográfia azonban így is a meglepetés erejével hat. Az 1985. október 15-én lezárt gyűjtés Péter László 2331 önálló írását regisztrálja, továbbá 35 szerkesztést és majdnem 80 lektorálást, megjelent vagy kéziratban maradt szakértői véleményt. A számok bővületében gondoljuk el, hogy valaki negyven éven át minden héten megír egy cikket és még mindig nem jutunk el a végső eredményhez. Az átlagszámítás persze azért sem megengedett, mert egy szösszenyeni újságcikk ugyanolyan értékű bibliográfiai tétel, mint a 342 oldalas kandidátusi értekezés (*Juhász Gyula a forradalmakban*, 1965). És az egy-két bekezdésnyi reflexió valamely pontatlan adatközlésre, helytelen értelmezésre ugyancsak nem mérhető alacsony mércével, hiszen mögötte hatalmas tárgyi tudás, az ösz-

Hiszen a sajtó alá rendező mondja: „Remélhetőleg a közeljövőben sor kerül a teljes anyag feldolgozására és katalógus formában történő publikálására” (33. l.). Bárcsak ez a remény nemcsak a Batthyány-gyűjteményre vonatkoznék, hanem más lelőhelyek anyagára is!

Varga Imre

szefüggések felismerése és azonnali használni akarás rejtezik.

A bibliográfia szerkezeti felépítése kronologikus, megvalósítva a Péter László által a személyi bibliográfiák számára már korábban is javasolt „Tőle – Róla” kettéosztást (ld. Könyvtáros, 1970. 483.), továbbá regisztrálva a szerkesztéseket, nyomtatott vagy kézíratos lektori jelentéseket, szakvéleményeket is. A feldolgozott folyóiratok mennyisége a szerkesztő Apró Ferenc kitaró munkáját bizonyítja, néhány kuriózumként kiemelt cím pedig Péter László tevékenységének széles sugarát. Hiszen egy-egy cikke, tanulmánya olvasható az *Egészségügyi Dolgozóban* vagy az *Újszegedi Textilmunkás* című üzemi lapban éppúgy, mint a *Karlovarský Lázenský Casopisban* vagy a szófiai *Trákiában*. A magyar irodalmi, irodalomtörténeti lapokat szándékosan nem említjük cím szerint, hiszen Péter László irodalomtörténeti tevékenységének legnagyobb része e lapok hasábjain bontakozott ki. Amit azonban külön ki kell emelnünk, az a tudós könyvtáros hatalmas helytörténeti ismerete és ars poeticája, „hogy a szegedi tradíciók föltárásával és közkinccsé tételével nem holmi provincia-lizmut ajnározunk, hanem a közös magyar művelődéstörténeti kincset gazdagítjuk”. (Az idézet Péter László legújabb tanulmánykötetének fülszövegéből való – *A szerette város* című szép gyűjtemény már a bibliográfia anyaggyűjtésének lezárása után jelent meg). Megjelenése is bizonyítja, hogy a bibliográfia-szerkesztő Apró Ferenc nem hiába hagyott ún. üres számokat az egyes fejezetek között, a hiányzó tételek – Péter László íráskészségét ismerve – hamarosan, de ismertetésünk megjelenéséig bizonyára betölthetők.

Apró Ferenc a sorozat bibliográfiájának jellegét követve rendkívül jól használható

százoldalnyi név- és tárgymutatót állított össze. Ez a mutató segíti a kronologikus rendben felsorolt tételek között az eligazodást, egyben feltárja azt a tematikai gazdagságot, amely Péter László negyven évnyi munkásságára jellemző (A mutatót lapozgatva látható igazán, hogy kötetünk nem csupán személyi, hanem helytörténeti bibliográfia is. Szegednek és környékének irodalmi, történeti, néprajzi, nyelvészeti szempontú körüljárása azt sugallja, ezen a területen Péter László tudása kimeríthetetlen és egyedülálló. A bibliográfia utalórendszere, az egymáshoz kapcsolódó cikkek „összehozása”, az annotációk nagy száma pedig arra is utal, hogy ezekért a tényeknek alapuló igazságokért gyakran komoly szakmai vitákban (vagy bírósági tárgyaláson, 2360., 2362. tétel) kellett megküzdenie. A bibliográfus takarékosága az információval csak néhány helyen tűnik fel, és ez sejtethetően a tárgyalt szerző szerénységének következménye, ott, ahol Péter László nívódíjáról van szó. Itt mindkét esetben csak az elismerésben részesített munkák tételszámát olvashatjuk, hadd áruljuk hát el, hogy Péter László az *Ady-bibliográfiáról* (1979) és a *Móra Ferenc levelesládája* (1961) valamint *Móra Ferenc levelezéséből* (1979) című kötetéről itt bírálataért kapott nívódíjat, elismerésül a kritikai műfajban is kifejtett magas fokú tudásért, vitakészségért a tények tisztelete védelmében.

A bibliográfia névmutatója felsorolja Péter László írói álnéveit is. Köztük a leghumorosabb – egyben legjellemzőbb – a Prof. Bogarász. E saját maga választotta álnév jegyében kívánjuk Péter Lászlónak, hogy töretlen lelkesedéssel folytassa „bogarászási” tevékenységét professzori szinten, Apró Ferenc pedig bizonyára örömmel kezdi meg a következő kötet Péter-bibliográfia anyaggyűjtését is.

Németh S. Katalin

Könyvecske az szent apostoloknak méltóságokról. 152 l. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkacsoport tagjai Korompay Klára, Bánki Judit, Fodor Adrienne, Kovács Zsuzsa, Kozocsa Sándor. A bevezetést és a jegyzeteket írta Pusztai István. 1985. 150 l.

Régi magyar kódexek sorozatcím alatt az ELTE Magyar Nyelvtörténeti Tanszéke a Magyar Nyelvtudományi Társaság közreműködésével nyelvemlékeink új kiadását indította el a „könyvecskéivel”. A Codices Hungarici sorozat alig gyarapodó kötetei 15–16. századi kódexeink nagyobb részét belátható időn belül nem teszik hozzáférhetővé. E szerényebb igényű új sorozat szaporán megjelenő köveivel, ha végleg nem is helyettesítheti az akadémiai vállalkozást, hosszú időre pótolhatja azt, nagy szolgálatot téve az oktatásnak és a kutatómunkának. (A kötet bemutatásakor tekintettel kell lennünk a gyors megjelentetés igénye mellett a viszonylag korlátozott anyagi feltelekre és a meglehetősen egyszerű nyomda-technikai adottságokra is.)

A sorozat elsődleges célja a kódexek hasonmásának közzététele. A hasonmással párhuzamosan helyet kap a kiadásban a betűhű átírat is, mely ezután a kutatás (és az idézés) közvetlenül ellenőrizhető szöveg-alapja lesz. Egy rövid bevezető tanulmány foglalja össze gondos kodikológiai leírása mellett mindazt, amit a kódexről a kiadás pillanatában tudni lehet, latin forrás-táblázat és bő irodalomjegyzék kíséretében.

Az „Apostolok méltósága” a sorozatindítás telitalálata. Ez a legjobb kisterjedelmű kódexünk, de nyelvemlékirodalmunk egészének is legbravúrosabb szerkesztménye. Feltételezhető, hogy a fordítás forrása, a latin nyelvű kolláció is magyar földön született. A szerző nemcsak nagyszerű stíliszta, akinél a traktáció könnyed eleganciája kitűnő dramatizáló érzékkel párosul, hanem megéjtő korszerű, európai műveltség és különös irodalmi tájékozottsága is. A fordítás irodalomtörténeti becstét növeli, hogy benne olvasható az első magyar nyelvű hexameter, az első Dante-idézet magyarul, s mint drámai kezdemény, az „Apostolok vetélkedése”.

¹ Pusztai István tömör, de alapos bevezetésében a kódex szákszerű leírása mellett nagy körültekintéssel foglalja össze a kutatás eddigi eredményeit, s megadja a betűhű átírásnál követett elveket. Leírását csak a kódex szétszédése árán pontosíthatta volna néhány esetben (vízjel, egykori fűzés), erre azonban nem volt mód. (A kódexek

méretének megadásánál a függőleges x vízszintes sorrend az általános, jelen esetben persze a hasonmás kizárja a félreértés lehetőségét.) A Bevezetés maga mértékadó lehet az egész sorozat számára, színvonalát és terjedelmét tekintve is.

„Az idézetek és utalások lelhelyei” cím alatt helyet kapó forrás-táblázat a korábbi kutatások során feltárt forrás-lelhelyeket tartalmazza. A bibliai idézeteket Szerecz A. Imre 1916-os adataira támaszkodva közli, néhány olyan helylyel kiegészítve, melyekre a közreadók munka közben véletlenszerűen bukkantak. Szerecznél a bibliai locusoknak kb. egyharmada hiányzik. Műve kicédlulázásánál sokkal rövidebb időt vett volna igénybe a bibliai helyek közvetlen azonosítása. (A Könyvecse általában jelzi a citátumot.) A lista kisebb fáradsággal így hiánytalan és teljesen pontos lehetett volna. Miért kell ennek a kérdésnek külön figyelmet szentelni? Mert a sorozat egyetlen vitatható pontjához érkezünk, ez pedig a latin forrás szövegszerű közlésének a hiánya. Egy ideális kiadásban ugyanis a nyelvemlék latin forrásával párhuzamosan jelenik meg. Sok egyéb kódexünkhöz hasonlóan azonban a Könyvecse forrása sem tisztázott. Igazságtalanság lenne a forrásfeltárás hiányosságait e vállalkozáson számonkérni. Mivel nyelvemlékeinkkel kapcsolatban rendszeres forrásfeltáró munka nem folyik, a teljes értékű kiadások érdekében vagy azt kellene megszervezni, vagy ezt az átmeneti megoldást vállalva legalább a magyar szövegeket közreadni, s ezzel a forráskutatást is ösztönözni. A Bevezetőhöz csatolt praktikus kis táblázat jelentősége ebben az összefüggésben megnő.

A pontos irodalomjegyzéket Lázs Sándornak az Acta Juvenumban (1977, 8–28.) megjelent filológiai elemzésével egészíthetnénk ki.

2° A hasonmás maga technikailag nem tökéletes. Reméljük, hogy a technikai feltételek javulásával a sorozat e tekintetben is eléri azt a minőségi színvonalat, amit az átírás máris megvalósít. – Jelen esetben a hasonmás, az átírás és a jegyzetek együttesen jelenítik meg az eredetit: a hasonmáson nem látszik az a „3-as számjegy”, amire az 1. jegyzet utal (1); *men* orzag (1, 19); *doctor* (13,2); *ygeke*th (43,23); *bezedee*th (47,24) stb. –

3° A betűhű átírás pontosságát tekintve kifogástalan. Ez részint az előkészítő munkacsoportnak, részint Pusztai István a Birk-kódex közreadásánál már bebizonyított rendkívüli alaposágának köszönhető. Megjegyzéscím inkább az átírásnak technikailag kevésbé szerencsés megoldásaira vonatkoznak. a./ A latin rövidítések rendszerét nem lehet másként használni. A *propheta* szóban a p

(pro) rövidítés nem helyettesíthető a p (per) rövidítéssel (4, 19; 8, 17; 15, 7; 21, 14; stb), mert az átírt szöveg értelmetlen lesz. b.) A lapszéli és sorközi betoldásokat hegyes zárójelben közli az átírat. Hegyes zárójelbe kerül a latin *ca*^o (*capitulo*) „o” betűje, pedig ez nem betoldás, hanem a rövidítés része (7, 12; 7, 18; 10, 9; 11, 14 stb) Ugyancz áll a *doc*² (*doctor*) rövidítésre is (13. 21). c./ Külön figyelmet érdemel a nagy I, melynek két változatával találkozunk a kódexben. A díszesebbet nagy J-ként közli az átírat, ami a Jsaye (7, 18); Jme (11, 19; 15, 8) és Jn (lat.) stb előfordulásokban teljesen indokolatlan.

Egy nagyon ígéretes vállalkozás első kötetét tartjuk kezünkben. Ha a hasonmás minőségén sikerül javítani, a korlátozott lehetőségekkel találcsonyan élő új sorozat minden bizonnyal nyelvemlékkutatásunk leghatásosabb ösztönzője lesz. A „tudományos utánpótlás” pedig a sorozattal párhuzamosan nevelkedik. A kötetek előkészítésében egyetlen hallgatók és frissen végzetek is részt vesznek.

Madas Edit

Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. Edidit Petrus Kulcsár. – Oratio ad Adranum VI. pontificem maximum. Edidit Csaba Csapodi. Bp. 1985. Akadémiai K. 92 1. (Bibliotheca Scriptotum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, tomus VI.)

A XVI. század első felében élt kiváló humanista e két munkájának közzététele nagy nyeresége mind a történet-, mind az irodalomtudománynak: az előbbi fontos, újjáértékelésre is méltó (sőt az Oratio esetében eddig ismeretlen) forrás birtokába jutott, az utóbbi a kor esztétikailag is nagy értékű dokumentumait vonhatja vizsgálódásai körébe. – Kulcsár Péter a már sokszor és sokféleképpen kiadott Historia szövegének kritikai megállapításához három kéziratot és két korábbi kiadást használt fel. Sikerült is neki csaknem hibátlan, az eredetihez valószínűleg egészen közel álló szöveget közölnie: aggályaim itt-ott akadnak csupán. (Példáimat a lap, majd a sor számával idézem.) Így mindjárt az első mondat *alius* szavát (21, 7) érzem problematikusnak: ebben a formában nem illek bele a mondatba. (Nem világos az sem, hogy a jelzett *alium* variáns ide tartozik-e, vagy a mellette álló *aliam* szóra.) A következő mondatban a *videantur*-t

(21, 11) javítanám indicativusra: *omnia, quae vel fieri vel vitari potuisse videntur*. Bár nem vizsgáltam meg részletesen Brodarics igehaszárlatát, mégis megkockáztatom azt az állítást, hogy az előszó utolsó előtti mondatának kritikus részét ő így vetette papírra: *scimus non deesse plures... qui poterunt* (22, 14: *potuerunt* helyett) *haec, si voluerint exornare, quod si facient* (uott: *faciant* helyett), *tantum abest, ut* stb. Hasonlóképp lehetetlennek vélem, hogy II. Lajos házasságkötésével kapcsolatban a *pervenerit* (23, 8) alakot használta volna; helyesen: *„Maria, quam statim, ut ad annos pubertatis pervenit (vagy pervenerat), duxit in uxorem*. Ezekhez hasonló, a lényegét talán nem, mindössze a szövegkiadás színvonalát-rangját érintő, egy-egy szóra vonatkozó helyesbítéseim lennének még a Historia esetében éppúgy, mint az Oratióban, de áttérek más jellegű, talán szórészálhasogatásnak tűnő észrevételeimre.

Nyilván minden szövegkiadás egyik alapkövetelményét fogalmazta meg Kulcsár P. e szavakban: „a kis- és nagybetűs írásmód, valamint a központozás az értelmet követ” (latinul: 19. l.) – mondhatnók így is: a mai helyesírás szabályait. Mármost ha Magyarországon adunk ki latin szöveget, nyilvánvalóan nem alkalmazhatjuk – mondjuk – a francia grammatika szabályait, amely tudvalevően nem tétet vesszőt a mellékmondatot kezdő kötőszó vagy vonatkozószó elé, míg a magyar nyelvtan kötelezővé teszi ezt; ez utóbbi viszont nem engedi meg – legalábbis nem javasolja – a vessző kitételét ott, ahol esetleg a francia megkívánja. Márpedig szinte nincs az egész kötetben egyetlen olyan oldal sem, melyen ne botlanánk központozási vétségekbe, olykor nem kis fejtörés árán igazodva csak el a mondat szövetében. Ez pedig, humanista prózáról lévén szó, nem is olyan egyszerű feladat. Éppen ezért vár az olvasó e téren is mennél több támogatást a szöveg kiadójától. Egy helyen azután a Historia szövege ez okból meg is kavarodik. A 163–164-es számot viselő mondatokról van szó, amelyeket azonban nem lehet külön mondatoknak venni; ezt a magam fordításával igyekszem igazolni. 163. mondat: *„Már azt megelőzően behatóan foglalkoztak a király személyével; voltak, akik úgy véleltek, hogy néhány ezer válogatott emberrel a hadsortól távol kellene állnia; mivel azonban úgy látszott, hogy a sereg ezt semmiképp sem fogja tűrni – mely (itt a latin többes számra vált!) megkívánta, hogy a király a szokásnak megfelelően vegyen részt az ütközetben, (következik a különválasztott 164. mondat.) szó esett arról, hogy a király helyett valaki más öltse magára a királyi*

fegyvereket; ám úgy tűnt, ez nem valósítható meg a sereg erőteljes számonkérése és megrökönyödése nélkül” (48, 7–12). Bizonyára fordítható szében is e mondat; a hangsúly azonban a szerkezeten van, amelyet mesterséges kettémetszéssel megváltoztatni az értelem csorbulása nélkül nem lehet.

Míg a Historia egész szövegében csak ezt az egy föltűnő hibát találtam, az Oratióét sokkal problematikusabbnak látom. Igaz, Csapodi Csabának csak egy hibáktól korántsem mentes, 1523-as nyomtatványról (unikum példány!) készült film állt a rendelkezésére, s ezt kellett, vagy kellett volna, jórészt a maga erejéből lehetőleg hibátlanra tennie. Mivel az Oratio szövegének egészét csak terjedelmesebb tanulmányban lehetne – legalábbis részben – megnyugtató módon tisztázni, itt meg kell elégedni egy-egy tipikus hiba megemléztével.

Az iméntihez hasonló, erőszakosan kettészakított mondatra példa a 23–26. mondatokból álló egység; ezt az anaforisztikus mondatcsoportok is mutatják (*Neque... Neque...: 68, 6 és 9*), ezeket követi egy közbevetés (*Quamquam...: 68, 10*), amely legföljebb záró- vagy gondolatjel közé tehető, végül a lezáró antitézis (*Sed...: 68, 11*): ezáltal kerelkedik ki a periódus. Így ítélem meg a 33–35., 47–49., 57–59., 60–63. stb. mondatok kérdését is. Ennek ellenkezője történt viszont pl. a 4-ben (65, 15–20), amely valójában két, egymástól teljesen különálló mondatból áll: az első állító, s a *defraudaret* szóig tart (65, 18); a *quid*-del kérdő mondat kezdődik, s ennek grammatikailag-gondolatilag semmi köze nincs a megelőzőhöz. A 17. mondat nem a *praeditum*-nál ér véget (67, 21), hanem az *auderet*-nél (67, 19); a *videbat* már új mondatot indít, stb. Egy-két olvasat is megkérdőjelezhető: a 28. mondat *quamque* szava (68, 23–24) nyilvánvalóan *quam quod*; a 69-ben levő *et* (71,6) csak *ex* lehet; a 87. kezdete helyesen *Ea gesserunt, quae* (72,4), stb. Hiányolom az ún. *locus*ok megadását is (evangéliumi citátumok, Ambrosius-idézet).

E kisebb-nagyobb hibák talán elkerülhetők lettek volna, ha a kötetet filológus szakember lektorálja. Ez a kérdés már a megelőző kötettel (Thuróczy) kapcsolatban is fölmerült bennem, ezért nyomatékosan fölívom rá a figyelmet. A sorozat köteteit világszerte vásárolják és használják; ne bizzunk abban, hogy a szöveg gondozója (és ez minden szöveg mindenkori gondozójáról elmondható, aki, mint mondani szokás: „a fától nem látja az erdőt”, s aki annyira ismeri anyagát, hogy föl sem merül benne a gyanú, hogy valamit

másképp is lehet olvasni), tehát hogy a szöveg gazdója mindent megértett és minden homályt eloszlatott! Brodarics gyönyörű prózája – de minden egyéb, a tudományos világ „asztalára” leteendő szöveg – megérdemli és meg is kívánja a legnagyobb fokú gondoságot, ez esetben azt, hogy több szemlássá. S Brodarics még azt is, hogy szövegei végre méltó, nem hevenyészett tolmácsolásban legyenek olvashatók magyarul is. Hogy most a latinul értők eredetiben olvashatják e két írását (már akik számára hozzáférhetővé válik a kötet), Kulcsár Péternek és Csapodi Csabának mondhatnak érte köszönetet.

Boronkai Iván

De Gulden Passer. Bulletin van de „Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen”. Jaargang 58–59 (1980–81); 60. (1982): De EMBLEMATA van Joannes Sambucus uitgegeven door de Officina Plantiniana. Deel 1–2. Reproductie van de Latijnsche editie van 1564 en van de tekst van de Nederlandse vertaling van 1566 en van de Franse vertaling van 1567. Uitgave verzorgd. door Leon VOET en Guido PERSOONS. Antwerpen, 1981–82. 112, 120 l.

Az Antwerpenben megjelenő De Gulden Passer (Arany körző) című folyóirat elsősorban Németalföld könyv-, könyvtár- és nyomdatörténetével kapcsolatos tanulmányokat, forrásokat és könyvismertetésekét közli; nagyjából a mi Magyar Könyvszemléknek felel meg. Talán a XIX–XX. századra vonatkozó közlemények száma ott kevesebb, mint nálunk.

Mint a címléírásból is kiderül, a folyóirat három teljes évfolyamát Zsámboky János *Emblematá*-ja latin, flamand és francia nyelvű kiadása reprodukciójának szánta. Az egész vállalkozás, a külön az egyes edíciók hasonmása elé a folyóirat szerkesztője, a Platin-Moretus Múzeum volt vezetője Prof. Dr. Leon Voet írt bevezetést.

E bevezető egy kilenc részre osztott tanulmány, amely az emblemagyűjtemények XVI. századi történetén át Zsámboky munkájának részletes leírásáig jut el. Andrea Alciati (1492–1550) *Emblematája* (1531, Augsburg, Steyner) után a XVI. század a műfaj igazi reneszánsza – erről számol be röviden Dr. Voet az előző első részében. Ezután hosszasan tárgyalja Christoph Platin emlémkönyv kiadásainak történetét: először Claude Paradin és Gabriel Simeoni Lyonban már megjelent könyvét (*Les devises héroïques*) adta ki franciául 1561-ben (ugyanaz franciául még:

1562, 1567; latinul: 1562, 1567, 1583). Sambocusé volt a második, 1564-ben (további kiadásairól később számolunk be), majd Hadrianus Junius munkája következett (latinul: 1565, 1566, 1569, 1575, 1585; flamandul: 1567, 1575; franciául: 1567, 1568, 1570, 1575). A klasszikusnak mondható Alciati nyolc latin-nyelvű kiadásban jelentette meg (1565, 1566, 1567, 1573, 1574, 1577, 1581, 1584). Végül ide sorolható Sambucus: *Icones veterum aliquot ac recentium medicorum* (1574), Bernardus Fumesius: *De rerum usu et abusu* (1575 s 1585) és Joannes Moerman: *Apologi creaturarum* (1584) című munkája. (E kötetek részletes bibliográfiai leírása a kiadástörténettel együtt megtalálható: VOET-GRISSOLLE, *The Plantin Press* (1555–1589). A bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin, at Antwerp and Leiden. vol. 1–6. Amsterdam, (1980–1983).

Zsámboky életútjának, tudományos tevékenységének rövid vázolata után az *Emblematá* kiadástörténetet részletezi az előző írója, elsősorban M. Roose tanulmányára alapozva (*De Plantijnsche uitgave van „Emblematá Johannis Sambuci”*). = Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwesen, 2 (1904) 7–21.). A magyar humanista 1563. évi genti tartózkodásakor került kapcsolatba ez ügyben Plantinnel, aki a vállalkozást felkarolva megbízásokat adott a metszetek elkészítésére. Lucas D’Heere, Pieter Huys, Geoffroy Ballain, Arnold Nicolai, Cornelius Muller és Gerard Janssens van Kampen munkája nyomán alakultak ki a nyomtatásra kerülő változatok (az eredeti nyomóformákat ma is őrzik). A Platin-levéltárnak köszönhetően pontosan tudjuk mennyi tiszteletdíjat kapott a szerző, a rajzok s a metszetek készítői, s azt is, hogy mennyi példányban jelent meg a könyv (általában 1000–1300 példányt nyomtak). Arról is találhatók feljegyzések, hogy melyik könyvkereskedő mennyi kötetet vásárolt, tehát az egyes edíciók terjesztésének irányai is nyomon követhetők. Az első latin-kiadás (1564) alapos bemutatása után az 1566-ban megjelent flamand-nyelvűről nyerhetünk hasonló információkat. A fordítást Marcus-Antonius Gillis, flamand teológus készítette el (Hadrianus Junius munkáját is ő fordította). A francia fordítás elkészítésével Platin egy párizsi humanistát bízott meg, Jacques Grévin. A könyv 1567-ben hagyta el a nyomdát.

A De Gulden Passer 1980–81-es összevont évfolyamában az eddigieket a flamand változat szövegrészeinek fotomechanikus másolata, s az első latin editio felének reprodukciója követi. A bevezető további részei, a francia szövegrészek és

a latin kiadás második felének fakszimiléje a folyóirat 1982. évfolyama. Miután a kiadás igazi bibliofileknek készült, akik ízlésüknek megfelelően kötetik könyveiket, e szaklap három évfolyama nem kötve, hanem lapokra szedhetően jelent meg. Így a teljes 1564-es kiadás könnyűszerrel összeállítható, s egy – igaz más méretű – kötetben elfér az előszó, a flamand és a farncia szöveg.

De térjünk vissza az előszóhoz, melynek második felében a francia-nyelvű kiadásnak az előbbiekben jellemzett alaposágú ismertetése, a további latin edíciók (1566, 1569, 1576, 1584) Bibliográfiai leírása mellett megtalálható a 167 emblema inventariuma, egy konkordancia, amely az egyes emblemnak a különböző nyelvű kiadásokban való helyét mutatja, az emblemnak dedikációinak jegyzéke, s végül az emblemnak tematiikus csoportosítása.

Az előszó, s maga a hasonmás kiadás – bár a reprodukció és a használt papír minősége elmarad a nálunk megjelenttétől – méltán tarthat számot a hazai szakemberek érdeklődésére is.

Monok István

May István: A magyar heroikus regény története.
Bp. 1985. Akadémiai K. 180 1. (Irodalomtörténeti Füzetek 112.)

A XVIII. századi Franciaország a „galantériák” kora. Az irodalom és a művészet azonban a gáláns életforma ábrázolása mellett szívesen vizsgálja az új embert. A kor embere túl van már a dolgok létezésének megállapításán, magyarázatot keres mindenre. S kutatása közben rá kell döbbsennie, hogy nincs állandóság, véglegesség és tökéletesség, hogy a társadalom folytonos mozgásban van, alakul, változik, s ennek a változásnak függvénye az erkölcs, a törvény és a művészet maga is. Racionalizmus és kritikai szellem jellemzi az irodalmat, és ezt igényli az olvasóközönség.

A XVIII. század végi magyar olvasóközönség elvárásai azonban még merőben mások. Van ugyan olyan írónk mint Bessenyei, aki kutatja a jelenségek okait, s felfedezi a változás törvényeit, de nem értik meg. Egyedül van kételkedéseivel éppúgy, mint Csokonai „pusztai vadság s magánosság” között. A siker azoké, akik alkalmazkodnak a tömegjelzéshez, a konzervatív, királyhű nemesi szemlélethez, az „extra Hungariam non est vita” optimizmusához, és mindent „megmagyáritanak.”

A kor egyik sikeres írója Dugonics lesz. A közfelfogás megváltozik a románok értékelésével kapcsolatban, már hasznosnak ítélik őket, és a

XIX. század elejére a legkedveltebb olvasmányok lesznek. A heroikus regények óriási sikere nálunk – száz évvel európai virágzásuk után – mindenképpen anakronizmus. De szerepük a magyar regény kialakulásában, fejlődésében nem elhanyagolható. Nagy részük – Dugonics Etelkáján kívül – ma már elfelejtett, alig ismert mű. Ezért is figyelemre méltó May István könyve: a magyar heroikus regény történetének feldolgozása 1772–1824. (Mezei József „A magyar regény története”-ben éppencsak megemlíti ezt a műfajt!)

A heroikus regény műfajmeghatározása máig vitatott. Elnevezése a franciáktól származik, modern formájának szülőhazája is a XVII. századi Franciaország. Nem véletlen tehát, hogy May István részletesen foglalkozik a XVII. századi francia regénytípusokkal, majd európai továbbélésükkel: a pásztorregény mellett a gáláns regény-nyel és a lovagregénnyel, az udvari történeti regénnyel, valamint a kalandregénnyel, alapos francia és német szakirodalmat felhasználva. Műfaji összefoglalásból kitűnik, hogy a heroikus regény az eposz és a tragédia kelléktárából vett elemek kel ötvöződik, világa a szalonok gáláns hangulatát tükrözi, cselekményében állandóan visszatérő mczzanatok vannak, embereszménye azonos a: „honníte homme”-mal, ki végtelen küzdelmet folytat szerelméért. Különösen érdekesek és újak a XVII. századi francia irodalmi szalonokról, pl. Mme de Rambouillet szalonjáról szóló fejezetek, melyek a galantéria világát olyan élvezetesen tárgyalják, hogy még a szalonokban folytatott társasjátékokat is részletezik. A XVIII. századi francia irodalmi szalonokról teljesebb képünk van már (különösen Benedek István, Madácsy László könyvei jóvoltából), de a XVII. századiakról alig írtak eddig irodalomtörténészeink. Pedig valójában a néhány később nálunk létrejövő irodalmi szalon ezeket a szalonokat követte. (Jó ötletet ad May István a kutatóknak, amikor jegyzeteiben pl. összehasonlítja a Csokonai Tempefői-jében játszott szalonjátékokat a francia társasjátékokkal.) Ám nálunk hiányzott a francia „esprit” – mutat rá May István, – így az irodalom számára is inkább az utánzás lehetősége adódik. A XVII–XVIII. századi fordítások, magyarázatok a magyar próza fejlődését egyenetlik, részei hazai művelődésünk történetének. A Téliémaque fordítás a francia hatás kiindulópontjának tekinthető. A francia művek magyar tolmácsolói egészen az 1770-es évekig nem a felvilágosodás eszméit képviselik, világképük: barokk, rokokó (részletesen foglalkozik ezzel a fordításirodalommal Vörös Imre). A May István által vizsgált heroikus regények részben eredetiek (mint pl. Dugonics Etelkája), többnyire viszont magyarázatok (pl. Bárótti:

Kassandra). May István nem tárgyalja külön a fordításokat és az eredeti műveket, mert úgy érzi: a hasonló lényeges kellékek, elsősorban szerkezeti, műfaji és közös barokk vonások alapján 11 regényt egy csoportba sorolhat. A regények részletes elemzését az időrendi sorrendet felbontva e közös jellemzők alapján végzi. Talán legtöbbet Dugonicstól idéz – akit kiválóan ismer. (Ld. Szegedi Somogyi Könyvtári Műhely 1985/4.) Dugonicsnak négy regényét is vizsgálja. Sajnálatos, hogy bár megemlíti, nem tárgyalja részletesen Csokonai A csókok c. pástorregényét, hiszen May István véleménye szerint is, a heorikus regény és a pástorregény között nincs sok különbség (pl. Honoré d'Urfé: Astrée). Már az előjáró beszédek vizsgálatából kitűnik, hogy megváltozott az írói célkitűzés irodalmunkban: az írók könyveiket a nőknek ajánlják, céljuk az erkölcsnevelés és az olvasók hazafias lelkesedésének élesztése, a fordítás eszköze lehet a nemzeti kultúra fejlesztésének, az anyanyelvűség gyakorlása és a magyarságtudat hirdetése a fontos. Érdekes, hogy a századfordulóra a költészetnél is jelentékenyebb a próza közönségnevelő szerepe. A románok hasznosak és szükségesek, mert „írójuk az indulatok rejtett okait kifürkészi, kifejtji a nemes érzelmeket, ...és a közélet tapasztalásának egy drága kincstárát nyitja fel az olvasónak...” (írja Holosovszky Imre 1810-ben). Ez a titka lényegében a heorikus regények sikerének az olvasóközönség körében – a korabeli magyar nemes-ség sajátos problémáit, érzelmi világát a hősi múlt hamis, de tetszetős diszkrétivel fejezik ki úgy, hogy az írói szándék alkalmas időpontban találkozik az olvasóéval. Az olvasóknak pillanatnyilag nemzeti indítékú érzelmi azonosulásra van szükségük. Igaz, Kazinczy Ferenc szerint e heorikus regényekben „íztelen galantéria”, „alacsony popularitás” és „gyermeki affektáció” van, de magyar könyvek – a köznép számára is, mert különösen Dugonics műveiben a népies stílus szólásai, képei tudatosan jelen vannak. A fentiekre May István alapos bizonyítékokat keres a regényekből, a barokk vonások kiemelésével: – a regényírás az isteni gondviselés hirdetésének szolgálatában (pl. Pálffy Sámuel: Zomilla), az „erkölcsösség” mutogatása (Dugonics: Etelka), a jó uralkodó középpontba állítása (Mészáros Ignác: Kartigám), az etikett bemutatása (Dugonics: Etelka), a magyar hőskor felnagyítása (Dugonics regényei) és a barokk forma csillogása. May elemzéseiben a stílusztikai tanulságok központi helyet kapnak. Élvezettel idézi a sokféle jelzőt, szóképet, dagá-

lyos körmondatot, sarkított aforizmát és a szokatlan népies szólásokat.

May István maga is leszögezi: „a heroikus regény mint műfaj a magyar regény történetében lezárt szakaszt képvisel”. E regényeket közönségsiker fogadta, de hőseik íróikkal együtt szálltak sírba, gáláns világuk időszerűtlen lett az utókor számára. Mégis, bár Dugonics műveit már nem olvassák, neve köré évszázados mítosz szövődött. Társai: Mészáros Ignác, Báróczy Sándor, Fejér Antal, K. Boér Sándor, Pálffy Sámuel, Guzmics Izidor írásaikkal a magyar nyelv ügyét segítették és a magyar irodalmi nyelv kialakulását szolgálták, ha nem is a legmagasabb színvonalon.

May István új, sokszínű adalékokat szolgáltat a magyar regény fejlődéstörténetének egy viszonylag ismeretlen fejezetéhez. Vértel filológus, a francia és német, valamint a vonatkozó hazai szakirodalmat fölényesen ismeri. Műve hiánypótló.

Madácsy Piroska

Péterffy Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt. Bp. Akadémiai K. 1985. 205 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 110.)

Pálóczi Horváth Ádám munkásságát és jelentőségét saját kora és az utókor eltérően ítéli meg. Maga azt vallotta, hogy „parancsra” lett poétává, de „szép eszű” és sokfajta érdeklődéssel megáldott ember lévén, saját elszántából maradt tollforgató haláláig. Egy gyötrődve alakuló irodalmi életben, ahol minden lelkes jelentkezőt már a tenniakarás jó szándéka is minősített, gyorsan költővé fogadták, s a „Hunniás” megjelenése után azzá is koszorúzták; vitatkozhatott verstani kérdésekről nála fölkészültebbekkel, Herder és Faludi példáján buzdulva népdalokat gyűjtött és írt, bekapcsolódott irodalmi csoportosulásokba és maga is próbálkozott efféléket szervezni. Kazinczy levélben, Csokonai versben tisztelte meg elismerésével. Ezzel és ízlésével belesimult korába, népszerű volt és szeretetre méltónak találták.

Az, hogy a „Hunniás” szerzője, mára kultúr- és irodalomtörténeti adalékká zsugorodott: műve is egy azok közül, amelyek a hiányzó „nemzeti eposz”-t kísérelték megteremteni Vörösmarty előtt. Költői jelentőségét ma inkább az „Ötöd-félszáz énekek” határozza meg, az a gyűjtemény, ami 1953-ig kéziratban maradván éppen akkor nem gyakorolhatott széles körben hatást, amikor erre szükség lett volna.

Péterffy Ida tanulmánya, úgy tűnik, a kortársi vonulat megkésett terméke: adatgyűjtés és versregisztrálás. A szerző elvégzi azt a feladatot, ami Horváth közvetlen utókorának lett volna a dolga. Horváth Ádám életének 1779-től 1787-ig tartó időszakát tekinti át, vagyis az első vers megírása és a „Hunniás” megjelenése közötti másfél évtized költői termését. Résztanulmányról van tehát szó, ami a felkészülés és beilleszkedés nyugodtnak aligha nevezhető éveit tárja elénk.

Péterffy a „Holmi” I. kötetének verseit két szempont szerint rendezi: az életrajzi adatokhoz rendelhető opuszokat időrendben ismerteti, majd a maradékot osztja tematikus csoportokba. Filológusi munkájában aggályosan törekszik a pontosságra. Lehetőleg utánanéz minden névnek, ami Horváth Ádámmal kapcsolatban fölmerül, s ha maga nem tud mit kezdeni az így földuzzadt anyaggal, adatait „az esetleges későbbi kutatás számára” jegyzetben teszi közzé. Ez a lelkiismeretesség olykor azt a kelletlen eredményt éri el, hogy még a nyilvánvalóan irreleváns részletektől sem tud megszabadulni. Horváth miskolci tartózkodása alatt tisztelgő verset írt Andrassy gróf névnapijára; Péterffy egy forrásmunkában egy legyező ünnepélyes alkalmakkori körülhordozásáról olvas; eltűnődik, vajon most is használták-e, hiszen korábban a gróf beiktatásán „nyilván” szerepelt. Mivel Horváth nem is említi a versben ezt a legyezőt, a vele kapcsolatos hosszas meditáció zavarba ejtően fölösleges. (23. l.) Az ismert és valószínű tények és adatok közötti összefüggés nyomozása egyébként is jellemző a mű módszerére. Elharmadodott vágy támadható következtetésekkel nem találkozunk, annál gyakrabban az ezeket helyettesítő megválaszolatlan kérdésekkel: „Először feltehetően szüleit kereste fel... Hogyan számolt be szeretve tisztelt édesapjának a debreceni kollégiumban viselt dolgairól, nem éppen szabályos körülmények közötti távozásáról? Nem tudni.” (28. l.) Az ilyen terméketlen tűnődések meglehetősen próbára teszik az olvasó türelmét, különösen, hogy az esetleg megszerezhető információ sem bírna semmiféle fontossággal.

A tanulmány legszembetűnőbb sajátja az a cenzori eltökéltség, amivel Péterffy szelektálja a kézirat egyes darabjait. A szerző is tudja, hogy „Horváth nem riad vissza a paraszti szóhasználat legdurvább szavaitól sem”, mégis fölháborodik a *Füredi vadászaton*: „A 80 soros vers annyira kívül esik a jó ízlés határán, hogy a fenti kettőn kívül egyet sem idézhetünk. Csodálkozunk a XVIII. század végének cenzorán, hogy nem törölte a Holmi-I. kötetéből, ha már a szerzőnek

nem volt annyi ítélőképessége, hogy mi az, ami borozó férfitársaságban jó mulatság lehet... és mi az, ami nyomtatásra érdemes.” (108. l.) Helyteleníti azt is, hogy *A kurvák fortélyai* „Horváth népszerű, kéziratokban elterjedt darabjai közé tartozik.” (149. l.) Méltán sújtja e szigor Horváth verseit, sújthatná az *Ötödfele száz énekek* nem egy „pajkos” énekét is – bár kétséges, hogy egy irodalomtörténeti munka erre a legmegfelelőbb keret. Az viszont elfogadhatatlan, hogy Péterffy az ílymódon kitagadott verseket az életműtől és a kortól idegen elfajulásokként értékeli és azt sérelmezi, hogy „a cenzúra az akkori finomkodó közfelfogással annyira ellenkező, semmit sem titkoló, szókimondó szöveg kinyomatását engedélyezte.” (149. l.) Az a préciouse-ség, amit Péterffy a *Kornak* tulajdonít, nyilvánvalóan illúzió, ahogy az lenne bármely korban, ha egy *normát* szeretnénk *általánosnak* hinni. Horváth ifjúkori termékei alkalmi költemények, s a tisztelgő-hízelgő verseket leszámítva, baráti társaságban maga adta elő őket. Mivel *ezekkel ért el sikereket*, biztosak lehetünk benne, hogy hangvételük és tartalmuk nagyon is megfelelt közönsége ízlésének. E művek értékét a szórakoztatás (ismerjük el, olykor elvetlen) szándéka szabja meg – és hasonló példákat kiemelhetünk Csokonai műveiből és a kor igazi tömegolvasmányjaiból, a kalendáriumok mellékleteiből is. Péterffy ismerteti a Mérei földmérő „megtréfálásáról” szóló éneket is: a beborozott embert fényes délben ágyastul kiviszik az utcára és ott nyakon öntik, a község nagy gaudiumára. Ezt az otromba heccet Péterffy „csíny”-nek nevezi, nem találta benne pajzanság. (82. l.) Ellenben a cenzort ismét túlzott liberalizmussal vádolja, mert az Ovidius-fordítást kinyomatni engedi (161. l.) Ez a szubjektivitás inkább a tanulmányíró, mint Horváth arcképének megrajzolásához nyújt segítséget, különösen, mert Péterffy a jelzett kérdésen kívül sehol nem nyilvánít véleményt.

A tanulmány vége felé közeledve egyre mélytelenebbnek tűnik, hogy a műből olyan eligazítást nyerhessen az olvasó, amilyenekért egyáltalán hozzá fordult. A biográfikus törekvéshez igazított verstartalmak kivonatos fölmondása legfeljebb arra lenne alkalmas, hogy az érdeklődő olvasót Horváth Ádám korai verseinek olvasására buzdítsa. Sajátos módon az sem derül ki, hogy a szerző – az inkriminált verseket leszámítva – jó költőnek tartja-e Horváthot? Tekintve, hogy a *Holmi* ma sem könnyen hozzáférhető kiadvány, s az ebben a tanulmányban közölt vers-mutatványok terjedelmüknél fogva alig szolgálnak arra,

hogy belőlük Horváth formai jártasságára és tematikai sokoldalúságára következtethessünk, a tanulmányíró értékelő-ítélkező szavára vagyunk utalva. S ha van e tanulmánynak szembeötlő hiányossága, úgy éppen ez az.

Seres V. József

Praznovszky Mihály: Madách és Nógrád a reformkorban. Tanulmányok. Salgótarján, 1984. 205 l.

A *Palóc Könyvek* sorozatban megjelent karcsú tanulmánykötet mint vállalkozás és mint tudományos eredmények gyűjteménye egyaránt figyelemre méltó. A vállalkozás nemcsak érdeklődést, hanem követést érdemel. A megyei tanácsok támogathatnák az irodalomtörténeti, nyelvjárási, történelmi stb. kutatásokat, amikor az országos, tudományos sorozatoktól (anyagi okok miatt is) a korábbiaknál is kevesebbre futja. Praznovszky Mihály könyvecskéje, persze, önmagában is érdekes munka. Rangját nemcsak a szigorú filológusokat is kielégítő adatgazdagsága, precizitása adja, s nem is csak lektorai (Gergely András, Kerényi Ferenc) garantálják, hanem valóban új eredményi.

Meglepő dolog az, hogy valaki egyetlen megye (a történelmi Nógrád) határait el sem hagyja kutatásai során, sőt vizsgálódásait két-három évtizedre korlátozza, s mégis irodalomtörténeti súlyú adalékokkal operálhat. Praznovszky, szerencsésen, történelmi áttekintéssel kezdi (*Nógrád megye az 1840-es években*), melyben sok jellemzőt, érdekeset tud elmondani Nógrád nemzeti, szociális, vallási, művelődési stb. viszonyairól. A következő tanulmány (*Madách és a nógrádi köznemesi társadalom 1841–1848 között*) a *Tragédia* költőjének művelődéstörténeti környezetét térképezi fel. Azt a humánus, felvilágosult, nem egyszer európai látókörű nemesi-értelmiségi réteget, amelynek jelenléte a maga módján feltétele volt *Az ember tragédiája* létrejöttének. Prónay János, Huszár József, Sréter János, s a megyei élet más jeles képviselői mellett a már országos népszerűsége jutott költő, Lisznyay Kálmán, a távolabbról idekapcsolódó Bárczy Károly és mások teremtettek olyan szellemi légkört az ifjú Madách Imre körül, ami bizonyára kivételesnek számíthatott a korban. Külön cikk foglalkozik „*Lelkem jobb fele*” (*Szontágh Pál, Madách barátja*) címmel ennek a körnek egyik legkiválóbb tagjával. Praznovszky Mihály szól a Szontágh Pál

életútjáról, Madáchhoz fűződő barátságának szakaszairól, s egyúttal igyekszik korrigálni a megalapozatlan felvetéseket, a „gyanús” emlékezéseket. A Madách-filológia jelentős gazdagodásként könyvelheti el két ismeretlen Madách cikk közlését (*A Pesti Hírlap nógrádi tudósításai*) éppúgy, mint Madáchnak a folyóiratszerkesztéssel kapcsolatos újszerű beállítást (*Madách publikálási törekvései*). A könyv utolsó tanulmánya (*Az 1984. évi követválasztások Nógrádban*) nem pusztán egy politikai aktus körülményeit világítja meg, hanem Madách, Lisznyay, Pulszky, Szontágh révén az irodalomra és az országos politikára vonatkoztatja mindezt.

Külön és kiemelten indokolt említést tenni végül a kis tanulmánykötet egyik darabjáról: *A lezúllott kisnemes: Krúdy Kálmán (Egy eltorzult kisnemesi életsors)*. Mikszáth és Krúdy Gyula (az ő nagyapjának testvére volt Krúdy Kálmán) erősen romantizálva örökölték az utókorra ezt a figurát: „Kalandor, vagy hős? Mind a kettő.” Praznovszky most tényítiszteelő objektivitással nyomozza végig a Világos után is tovább harcoló „hős” sorsát. Kiderül, hogy Krúdy Kálmánnak már kamaszkorában is összeütközése támadt a törvénnyel (megvert egy juhászbojtárt), nem sokkal később leányok megrontásával vádolták, s a dolog csak azért nem ért rosszabb véget, mert éppen katonáskodott. A szabadságharcot ugyan valóban végigharcolta, de a fegyverletétel utáni „gerilla” élete során is rablások, nőkkel szembeni erőszakoskodások bizonyosodtak rá. Többször is elfogták, többször is megszökött, végül is egy szökési kísérlet közben lőtte le egy pandúrvezető 1861-ben. E kis krónika látszólag nem nagyigényű elmondása voltaképpen igen hasznos az író Krúdy Gyula életművének megértéséhez, de még inkább sajátos példája a „legendareremtő” hagyományoknak.

Praznovszky Mihály, ezek alapján, nem pusztán szorgos historikusnak mutatkozik, aki egy szűkebb tájegység múltját bűvárolva adatokat, tényeket lajstromoz. Olyan történelmi anyagot ad közre, amely eleven hagyománynak, gondolatébresztő múltnak bizonyul, akár a nemesi-értelmiségi magatartás változatait ismerteti, akár Madách-hoz és környezetéhez visz közelebb, akár a múlt századi közgondolkodás furcsa tévútjaira mutat rá.

Imre László

Falk Miksa: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. Emlékezések. Bp. 1984. Európa K. 116 l.

Oltványi Ambrus Széchenyi kitűnő ismerője, *Naplója* népszerű kiadásának (1978) tudós jegyzetelője gondozta ezt a kis füzetet, ám annak megjelenését már nem élhette meg: Falk művének edíciója opus posthumum lett. Ohatatlanul felöltik a filosz olvasóban a kérdés, megérdemelte-e a két írás (az egyik 1866-os, a másik 1879-es keletkezésű), hogy kiemeljék a könyvtárak poros-pókhálós mélyéből, Ellenérv jócskán akad: a hajdan olynépszerű hírlapíró alig félesztendeig érintkezett csupán a legnagyobb magyarral, akinek döblingi munkásságát már csak ezért is hiányosan ismerte. A metszően Habsburg-ellenes Nagy Magyar Szatírának (keletkezési éve 1857), „még a létezéséről sem volt tudomása” (115.) a sajtó alá rendező megállapítása szerint. „Akkor sem járunk jobban, ha a zseniális politikus hovátartozását firtatjuk a kritikák időszakban: vajon az ó-konzervatívokkal tartott egészen, vagy náluk korszerűbb nézeteket vallott? E kérdés erősen foglalkoztatja Kosáry Domokost, a közelmúltban közzétett tanulmányos kismonográfiája lapjain (*Széchenyi Döblingben*. 1981), de a könnyedén csevegő Falk súlyosabb problémákkal nemigen óhajtottá terhelni olvasóit. (Ez áll lélektanilag vonatkozásban is!) Falk szárnyaló magasságokba és önkínzó, szörnyű mélységekbe nem tudja követni hősét, azonban mindennapjait: szeszélyeit és ellágyulásait, főnemesi gesztusokkal kevert angolán praktikusságát kitűnően ábrázolja. Annyira mestere a látszólag egysíkú momentumok összképpé szélesítésének, hogy kincsesbányája lett a nála külön utódnak.

Jó érzékkel mutat rá erre az utószóban Oltványi is: „A szöveget élénkítő frappáns, anekdotikus mozzanatok jó néhány későbbi, szépirodalmi jellegű Széchenyi-ábrázolás invenciózusan hasznosított alkotóelemeivé váltak.” Németh László drámahőse ugyanazt a bizzar papírsapkát viseli, amit a fiatal „újdondász” figyelt meg rajta 1859-ben, mindkettőjük tolla nyomán olyan aggastyán áll előttük, aki fölényesen csipkelődik s spicikkel, beugrató ügynökökkel, házkutatást vezető rendőrtanácsosokkal. Igen, Falktól tudjuk meg, hogy a gróf ekkor is tudott színielni, tagadni, kíváncsiskodókat rossz nyomra vezetni – természetesen magasabb célok érdekében. Még bizalmas ismerősei előtt sem vallotta be az *Ein Blick* szerzőségét, sőt – félrevezető szándékkal – egyenesen lenézően szólt a rópiratról. Így aztán Németh László is ekként beszélteti a táblabíró tisztelőjé-

vel társalgó politikust: „Azt akarja mondani, hogy [...] ez a jószándékú [...] minden enyhítő jelzővel megcukrozható, de meg nem menthető politicosatirai Fércmű az én munkám volna?” (I. fev. közepe)

Kiadóink népszerű, füzetszerű kiadások esetén nem éppen bőkezűek, a jegyzeteknek jutott hely dolgában. Ha a derék olvasó nem tudja, mi volt a „Sonderbund”-háború (93. l.) – márpedig aligha van tisztában vele, e kiadványban ugyan sehol sem talál magyarázatot rá. Még nagyobb baj, hogy amikor a memoárszerző nyilvánvalóan téves évszámot közöl, hiányzik a helyreigazítás. Falk 1855-be helyezi a hírhedt *Rückblick* megjelenését (93.), holott az 1857 ősze előtt nem hagyta el a sajtót, amint erről éppen Oltványi Ambrus tájékoztat a *Napló* már említett sajtó alá rendezésének apparátusában (*Sz. I. életrajzána*k főbb adatai c. fejezet). De elég ennyi, végül is nincs jogunk bírálni a posthumus művet amely egy fájdalmas esemény következtében nem eshetett át a bővítésen, korrektúrában történő javításon.

Nagy Miklós

Táncsics Mihály. Tata, 1985. Komárom megyei Múzeumi Szervezet, 93 l. (Tudományos Füzetek 1.)

A Magyar Történelmi Társulat, az Irodalomtörténeti Társaság és a Komárom megyei Múzeumok Igazgatósága 1985. május 7–8-án Tatán tudományos ülészakot rendezett Táncsics Mihály születésének 185., halálának 100. évfordulója alkalmából. Az emlékülésen felolvasott dolgozatokat tartalmazza a kötet, amely egyúttal egy új sorozat, a *Tudományos Füzetek* első darabja. Más megyék számára is követésre méltó példa lehet az induló vállalkozás, ugyanakkor egy könyvterjesztői problémára is figyelmeztet: értékes tanulmánygyűjtemények, évkönyvek jelennek meg helyi szervezetek, intézmények kiadásában, s ezek – terjesztésük szervezetlensége miatt – csak helyell-közzel jutnak el a kutatókhoz, az érdeklődő olvasókhoz. Pedig a nehezen hozzáférhető vagy csekély nyilvánosságához jutó kiadványok fontos kutatásokat, a továbblépéshez szükséges eredményeket ismertettek. Ilyen a *Táncsics Mihály* című füzet is, amely kiindulópontja lehet egy megírásra váró korszerű monográfiának.

Szabolcs Ottó, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára az emlékülés megnyitójában hangs-

lyozta, hogy a tanácskozáson nem Táncsics munkásságának egészeivel kívánnak foglalkozni, hanem „az eddiginél teljesebb, igazabb kép” megteremtésének igényével az új tudományos eredményeknek akarnak nyilvánosságot biztosítani. Homályos folt, torzított vagy alig megvilágított részlet jócskán akad a XIX. század e jelentős, gyakran vitatott személyiségének portréján. Politikus, szépiró, publicista vagy pedagógus volt-e első sorban? A valóságra figyelt, vagy naiv álmódozásba merült? Szemléletét a felvilágosodás gondolatai határozták-e meg vagy az utópista szocialisták eszmevilága, avagy „közönséges elmebeteg” volt, miként ellenfelei nevezték? Ezek a kérdések kortársaiban éppúgy felmerültek, mint az utóbbi évtizedek kutatóiban. A rendkívül összetett és ellentmondásoktól sem mentes személyiség szinte kínálta azokat a felületeket, amelyekre könnyen tapadtak közhelyek, a kisajátítást vagy a teljes elutasítást „igazoló” szélsőséges vélemények.

Az utolsó fél évszázad róla szóló könyvei – Révész Mihály, Lestyán Sándor, Bölöni György és Barabás Tibor munkái – sem mentesek az egyszerűsítésektől. „Táncsicsról mindig szó volt, méghozzá elismerőleg, őt ebben az értelemben nem kellett „rehabilitálni”. Ennek értékét csökkentette azonban, hogy ábrázolása az ötvenes években mindinkább elvált a valóságtól” – állapítja meg Erényi Tibor, az elmúlt évtizedek Táncsics-hagyományát elemezve.

A tanulmánykötet szerzői elsősorban a legkülönbözőbb eredetű közhelyektől akarták az író portréját megszabadítani, s az életmű egyes periódusait és részleteit elemezve arra törekedtek, hogy a *történelmi személyiség* hiteles arculata rajzolódjék ki. Az első előadás, Lukácsy Sándor munkája a „vérbeli utópista” szellemi arcképét, eszmevilágának fő vonásait vázolja. Kimutatja, hogy már 1835-ben, mikor Táncsics még egyetlen politikai művét sem írta meg, „egész élete munkásságának legfontosabb vezérszavai – józan ész, szabadság, természet törvény, nyelvgység, jog, sajtószabadság, nevelés, morál, boldogság – megtalálhatók első négy, nyelvészeti könyvének lapjaiban”. Orosz István azt vizsgálja, hogy „a Rousseau, a francia forradalmárok, az utópista Cabet eszméi nevelkedett, plebejus demokrata Táncsics” radikalizmusa milyen ellenállásba ütközött a társadalmi átalakulás és a jobbágyrendszer felszámolásának kérdésében. A forradalom előtt, illetve a harcos éveiben írt tankönyvekről Unger Mátyás mutatja, hogy azok elválaszthatatlan részei a forradalmi életműnek. Füzes Miklós az író plebe-

jus forradalmi tevékenységét elemezve párhuzamot von Táncsics és a polgári demokratikus eszmék másik radikális képviselője, Batthyány Kázmér életútja között. Az „olasz segély” körüli vita földidézésével Spira György a külpolitikai kérdésekben nyilatkozó Táncsics nézeteit vizsgálja. Az Ausztriától való teljes elszakadás követelését 1848 júliusában ugyan naivitásnak kell tekintenünk, ám „ez a naiv álláspont – írja Spira György – nem egy minden ízében józan számításon alapuló reálpolitikával állott szemben, hanem egy olyan politikával, amelynek kialakításában szintén közrejátszottak naivitásra valló elemek”. A későbbi események – bizonyítja Spira – végül is Táncsics álláspontját igazolták. Szörényi László a szépiró Táncsics munkásságát elemezve azt hangsúlyozza, hogy irodalmi életműve – különösen az *Életpályám* – az eddiginél jóval nagyobb figyelmet érdemel. Erényi Tibor Táncsicsnak az 1867 utáni magyar munkásmozgalomban kifejtett tevékenységét, illetve utóéletét ismerteti.

A tudományos ülésszakon elhangzott előadásokat közreadó kötet tanulmányai az életmű további és még teljesebb feldolgozását segítik elő, de egyben arra is felhívják a figyelmet, hogy sürgős szükség volna az író műveinek korszerű új kiadására is. Táncsics munkásságának nagy részét ugyanis múlt századi kiadásból ismerheti a mai közönség, s az olvasmányoknak is kitűnő *Életpályám* legutóbbi, 1978-as kiadása is az 1949-es csonkított, részletesebb jegyzeteket kívánó változat utánnyomása. „Aki Magyarországon önéletrajzot ír, számítsen rá, hogy sosem lesz tisztességes biográfiája” – írja ironikusan Lukácsy Sándor. Ám használhatjuk-e biográfiaként az önéletrajzot, ha tudományos igényű kiadása sincs?

Ugrin Aranka

Péter László: Szegedi örökség. Bp. 1983. Szépirodalmi Kk. 562 1.

Erdei Ferenc emlékeztető könyvének címére utalva azt mondhatjuk: a „város és vidéke” áll a középpontjában Péter László érdeklődésének és eszmélkedésének is, csak míg Erdeit a településtörténeti meg a szociológiai, őt a művelődés- és irodalomtörténeti aspektus foglalkoztatja leginkább. De még ha minden Szeged körül forog is nála, a kötet nem helytörténeti jellegű s még kevésbé helyi érdekű, ellenkezőleg, szinte valamenny-

nyi dolgozata arról szól, hogyan kötődik bele a lokális az egyetemesbe, hogyan függ össze egy régió kulturája a magyar és az európai művelődéstörténettel. Németh László egyik drámájából emlékszünk a városi könyvtárnok alakjára, aki egyhelyütt „kissé türelmetlenül” kifakad: „Nálunk senki sem foglalkozott komolyan várostörténettel. Amiket egypáran összeírtak, a gyermeki pillantás előtt sem áll meg.” E sorok 1938-ban kerültek papírra, azóta természetesen rengeteget változott a helyzet, de továbbra is szükség van az olyan áldozatos kulturatörténeti munkára, mint amelyet Pécsen pl. Tüskés Tibor, Szegeden Péter László végez. Hatékony védekezés ez gondolkodásunk nem rossz-szándékú, de beidőzött fővároscentrikussága ellen, tudós és tartalmas emlékeztetés arra, hogy szellemi érték nemcsak Budapesten születet, hogy a nemzeti kultúra elsorvadna a „vidék” tápláló és terjesztő közreműködése nélkül.

Három ciklusból áll a kötet. Az *Emlékek*ben várostörténeti jellegű és irodalmi emlékhelyekre vonatkozó tanulmányok olvashatók. Vannak közöttük irodalomtörténeti és folklorisztikai érdekűek is (*Rózsa Sándor – romantika nélkül*, *Kossuth Lajos azt üzenté* stb.) sőt szinte mindegyikben fölbukkan efféle utalás, de leghangsúlyosabbnak a városvédő, értékmentő tendenciát érezzük: „egy eltűnt utcán” sétál a szerző, fölidézve a Palánk egykori képét; a Török ház lebontása ellen háborog és felsorolja az 1959 óta lebontott szegedi műemlékeket, műemlék jellegű vagy történeti nevezetességű házakat (101–102); hangulatos és célszerű utcanévadást reklamál (*A Sóhordó utca és társai*).

A második fejezet (*Örökhatyók*) tematikája szintén nem szorítkozik a szépirodalomra, hiszen szóba kerül *A Vaskapu szegedi hőseitől* (Ábrahám Józseftől) kezdve az építőművész-régész Kovács Józsefen, a forradalmi demokrata szellemű újságíró Borostyáni Nándoron, Röntgen szegedi követőjén, Homor Istvánon és másokon kívül a falukutató Kálmány Lajos, a képzőművész-építész Moholy-Nagy László, a filozófus Politzer György. Az utóbbi két világhírűség szegedi kapcsolatairól összegyűjtött adatok egyetemes művelődéstörténeti értékűek. E ciklus két főszereplője mindazonáltal (és érthetően) Móra Ferenc és Tömörkény István. Az *Antisematikus vázlat Móra Ferencről* „pátoz nélkül és halkan”, de sok új észrevételt a régebbiekhöz illesztve idézi föl hősenek alakját és életútját. Móra „csalódott rezignációját” és „rossz közérzetét” elemzi, ezt állítja a közép-pontba, s Móriczcal, Kosztolányival egyetértve

kescrűségét, lázadását is kimutatja; föltöbb szükséges korrekció ez a békülékenynek, nyájasnak, szelídek vélt író megítélésében. Tömörkényről több tanulmány szól a kötetben, és nem lebecsülése a *Kinyílt az idő* c. válogatott elbeszélés-gyűjteményhez írott utószónak, ha még fontosabbnak és megjegyzendőbbnek tartjuk a többi, főleg az *Infanteriszt Alexander Hézsőt* meg *A ki-küldött tudóstó: Tömörkény István* címűt. Az előbbi a modellek (a Szeged környéki katonafügrák) és az irodalmi hősök közötti kapcsolatok – beleértve az írói névadást – kimutatásával emelkedik virtuóz filológiai teljesítménnyé, a második Tömörkény világnézetének fejlődéséről mond új adatok eddig ismert adatok föltárásával, a Szántó Kovács János és társai elleni per nyomán megváltozott társadalomszemlélete dokumentálásával. Végül a *Kortársak* elnevezésű befejező ciklus visszaemlékező írásokat, nekrológokat és recenziókat tartalmaz, kiemelendő érdemük, hogy fontos eredeti szövegeket (Veres Péter, Németh László leveleit) tesznek aránylag széles kör számára publikussá a folyóiratbeli közlés után, egyúttal igazolják, hogy a jó filológusnak a jelenkor irodalmában is otthonosnak kell lennie.

Péter László szemléletéről és módszeréről szólva egzaktágányét, tárgyyszerűségét, megszállott pontosságát kell elsőül kiemelnünk. Glosszáiból is tudjuk, minden adatnak utánajár, minden állítást ellenőriz; vagy egy jó tucatnyit sorol föl csak azok az írók, költők, művészek közül, akik pl. a Babits által bűvös lacíműnek nevezett szegedi Ipar utca 13-ban megfordultak (84. l.). Második erénye sokoldalúsága, az a polihistoria, amelyet oly szívesen fedez föl modelljeiben, másokban: ő maga is irodalmár, nyelvész, etnográfus, historikus, technikatörténész (és még sok minden) egy személyben. Rendkívül tárgyilagos: Bálint Sándorról elmondja, hogy nem volt marxista, a munka hőseként mégis megfelelt a szocializmus emberszemélyének, Ortutaynál a „szüntelen serénységen” kívül azt is fölfedezi, „az egyéni becsvágy miként fogható a közösség szekerébe” (530. l.). Kiváló érzéke van a poeta minor vagy a „realista kismester” (mint Móráról mondja, 397. l.) jelensége iránt, s jogosan tiltakozik az olyan párhuzamok ellen, amelyek Joyce-ot, Proustot, Majakovszkijt, Apollinaire-t, Adyt kéri számon Móráról, vagy lekicsinylően állítják „kortársul Baudelaire mellé Arany Jánost” (398. l.). Péter Lászlónak az életrajz, a tárgytörténet, a nyelvészeti gyökerű stilsztika a fő erőssége, a műelemzésben kevésbé jeleskedik. A folklorizálásról és archaizálásról szóló újabb szakirodalom aligha-

nem jogosan kifogásolja a *Rózsa Sándor* nyelvéről írott tanulmány doktrínér szigorát, de jegyezzük meg, hogy ez az írás 1952-ben keletkezett. Végül két apróság, amelyeket a Péter László típusú pedáns és számonkérő kritikusokról szólva nem árt megemlíteni. Kálmány Lajos elégtelen recepcióját ismertetve szólhatott volna Féja Gézának a *Nagy vállalkozások korában* között figyelemfölkeltő esszéjéről; és a *Németh László és vendégei* c. fotón (magyarazók szöveg az 518–519. lapon) valóban nem szerepel Fodor András, de Vekerdő László sem, hanem (a cikkben említettek kivül) Körömendy Klára zongoraművész, Bulla Károly író-újságíró, Bozay Attila zeneszerző.

Csűrös Miklós

Zelk Zoltán: Reménykedem és rettegek. Prózai írások 1963–1981. Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 477 l.

A *Nappali menedékhelyben* (1984) Zelk Zoltánnak azokat a prózai munkáit olvashattuk, melyeket működésének első három évtizedében írt. Az új kötetben haláláig követhetjük nyomon a prózaíró, aki nem volt epikus alkat, de talán épp azért izgalmasak a kísérletei, hiszen bennük nemcsak a műfajjal való vívódása ölt alakot, hanem egy nagyon egyéni, szubjektív műfajt is teremtetett, melynek alapérzése az emlékezés és a nosztalgia, anélkül azonban hogy az író érzélgősnek vagy hígnak bizonyulna. Írt legyen akár ismertetőket, tanulmányokat, esszéket, emlékezéseket, ez a vallomásos magatartás szinte mind egyiket áthatja. Az interjúkban szívesebben beszél másokról, mint önmagáról, mintha inkább foglalkoztatták volna mások műhelykérdései, mint a magáéi. Szemérmes alkat volt, ügyének tekintette az irodalmat, szolgáltni akart, s megőrizni, az utódok tudatába is belevésni azoknak az emlékezetét, akikkel szembe láttára néha nagyon is igazságtalanul viselkedett utókoruk. Nem értékelte, sosem húzta meg erővonalakat, idegenkedett attól a gondolatától, hogy egyik író a másik elébe helyezték, mert tudta, hogy az ítéleteket néha pillanatnyi megfontolások, romlékony vélekedések szabályozzák. Képzeltében az irodalom szent ügye, egy és oszthatatlan birodalom volt; legszívesebben a Nyugat asztalát álmódta vissza, amelynél akkor neki még szerényebb hely jutott, s azokat az írókat idézte a legnagyobb belcérzéssel, akik hozzá hasonlóan keserves, mindennapi

harcban küzdötték ki érvényesülésüket. Tőle nem elvont tudósi meglátásokat lehet tanulni, nem egzakt elemzések útján közelíti meg az adott jelenséget, hanem a tanu igazságtévő gesztusával, olykor indulatával. „Isten szegényeinek gazdag seregében” járt-kelt ő is, mint egyik legkedvesebb költője, Berda József tette, aki Kosztolányitól kapott felöltőjében jóféle borral kevert fokhagymaszagot árasztva csörtetett az irodalomban, s arra tanította példájával, hogy szerencsésebb a műre, a költészetre figyelni, mint a magatartásra. Nem haboskávét evett kuglóffal, mint a Simplonban uzsonnázó asszonyok, hanem azt leste, betérec egy kis beszélgetésre Tersánszky, Nagy Lajos, József Attila és a többiek, hogy megossza velük gondolatait a versről, melynél nem ismert fontosabbat. Megvolt benne az az alázat, mely sosem megalázkodás, hanem az igazi értékek megbecsülésének természetes következménye. Fiatal korától elkezdve pontosan tudta elkülöníteni az egyéniség sajátos pózait az íróság lényegétől, a mű immánens mondanivalójától. Ezek a tulajdonságai talán nem mindenben egyeznek a magát koszerűnek hívó irodalomtudományéival, arra azonban mindenképpen alkalmasak, hogy társunkká, egyéniségünk szerves részévé tegyék az irodalmat, s megerősítsék azt a hitünket, hogy szilárd, erős költészet, próza és dráma elképzelhetetlen egészséges irodalmi élet nélkül.

Utolérhetetlen mesélő volt. Nem szíporokázóan izgalmas, váratlanságukkal megejtő történeteket mondott el, hanem hétköznapiakat, melyeknek majdnem mindig írók a szereplői. Állás nélküli, egyik napról a másikra vegetáló írók, akik szent áhítattal vették kezükbe kedves folyóiratuk újonnan megjelent számát, hátha benne olvashatják új alkotásukat. Írók, akik kiválóan beletanultak egy alkatukról alapjában véve idegen szerepbe, csak hogy biztosíthassák megélésüket. Írók, akik nem beszéltek az irodalomról, hanem csinálták azt, még ha a körülmények nem kedveztek is a törekvésüknek. Zelk Zoltán írásainak egymásutánjából is kibomlik az ő korszakának irodalomtörténete. Töredezett, impresszionisztikus megfogalmazásban, fejlődésében, alakulásában talán a véletlen játssza a vezető szerepet, mégis valóságosnak érezzük, s azt a tanulságot meríthetjük belőle, hogy nem feltétlenül szerencsés eljárás az elemző és feltáró munkából kifelejteni a kort, azt a hétköznapi létét, mely rejte vagy nyilvánvalóbban, de majdnem minden alkotásban revelálódik. Ilyen vonatkozásban kivételes mester-munka az az írása, amelyben József Attila két sorának („Szép a réz kerek világa, – ha kihajt a

napvilágra!") ihleti hátterét világítja meg („Szép a réz kerek virága”). Zek Zoltán tudta, hogy a műről néhány szóban is el lehet mondani a lényegét, ahogy Tersánszky tette – egyik legkedvesebb írója volt ő is –, akinek egy legyintés és egy hümmögés bőven elegendő volt, hogy ítéletet mondjon. Ő is ugyanígy beszél: röviden, elharapott mondatokban, olykor látszólag oda alig illő dolgokat is előadva, s csak az írás legvégén döbbenünk rá, hogy a tárcsa vagy kritika mégis elérte célját, életre hívta azt az élményt, melyet tárgya képvisel.

Szerves része ennek a módszernek a kedves, békés anekdotázás. Mintha félre akarná vezetni az olvasót. Szívesen él ilyen kitételekkel: „történt egyszer”, „úgy esett”, ezek is a mesés-anekdotikus elemeket erősítik. Valójában azonban egy jellegzetes lelki alkat, beállítódás tükrösképe ez az eljárás, hiszen életének legsúlyosabb megpróbáltatásairól, szenvedéseiről is úgy számol be, mintha nem is vele történtek volna. A rosszat – volt része benne bőven – igyekezett minél hamarabb elfeledni, annál szívesebben, lángra gyúlt képzelettel idézte azokat az emlékeit, amelyeknek humánus végkicsengése volt. Ez a „humánus” jelző alighanem életművének egyik végkicsengése: kevesen voltak irodalmunkban, akik hozzá hasonló elkötelezettséggel és szeretettel idézték volna a hétköznapi lét szépségét és gazdaságát.

Hozzá tartoznak az irodalomhoz, segítenek az irodalmi műalkotás megértésében azok a díszletek, azok a köznapi élettények, melyek egykorú

hátterét alkotják? Valahányszor szembenézünk az irodalomértelmezés fogalmával, erre a kérdésre is választ kell adnunk, akár pozitív, akár negatív formában. Ha a hosszútávú struktúrák nézőpontjából közelítünk egy-egy korszakhoz, ezek a jelenségek elveszítik értelmüket és hasznukat. De az adott korszakban, vagy a közvetlenül rá következőben élő embernek is megvan az a vágya, hogy hiteles képet alakítson ki a korról, s ebben már gyakran nélkülözhetetlen fogódzói ezek az apróságok, melyeknek leírásában, megjelenítésében Zek Zoltán az egyik legnagyobb mester. A múltó idő egészen bizonyosan kirostál majd sok olyan emléket, melyet ő még megőrkítésre méltónak, fontosnak érzett. Mi azonban hozzá hasonlóan értékeseknek érezzük ezeket a közléseket, s úgy hisszük, jelentőségük csak növekszik ebben a mostani időszakban, amikor újra meg újra felmerül a kétség: használni tud-e az irodalom s általában van-e értelme a művészeteknek, midőn nagy technikai versenyfutás és koncentráció korát éljük?

Könnyelműség lenne ez utóbbi kérdésre válaszolni, de aki hisz az irodalom és a művészetek ügyében, gyakran találhat érvekre, fogódzókra Zek Zoltán tárcáiban. Mert ezek kivétel nélkül azt bizonyítják, hogy érdemes dolgozni olyan világért, amelyben nyitottság és megértés uralkodik.

Rónay László

Péter László hatvanéves

Tudom, hogy köszöntéséhez tárgyas hangvétel és munkásságának rövid, tényszerű összegezés illenc, ám a feladatot félretolva makacsul egyik legutóbbi találkozásunk emléke törekszik előtérbe: egy esetlegesen elejtett mellékmondat: „mert a bibliográfia a legönzetlenebb műfaj”, amely egy múzeumi pályázat elbírálásakor hangzott el kisebb nyilvánosság előtt.

Nem az állítás egésze miatt idézem, hanem a mögötte rejlő szemlélet és a „legönzetlenebb” jelző miatt. Péter László munkásságában ugyanis a bibliográfiák által is rögzített tények tiszteletét, a feltárásokban és kimondásukban tanúsított önzetlen szenvedélyt érzem meghatározónak.

Mindez persze nagy általánosságban akár egy elképzelt múlt századvégi pozitivista szobatudósra is ráillene. Holott Péter László ennek éppen az ellenkezője. Friss tájékozódása, gyors íráskészsége révén a legmozgékonyabb filológusunkat tisztelhetjük benne. Írásai nemcsak a szakfolyóiratokban vannak jelen, bőven „alászállnak” a heti-, sőt napilapok kulturális rovataiba; lenyűgöző tájékozottsággal szövegezik az irodalom, a zene, a képzőművészet és helytörténet legkülönbözőbb kérdéseiről. Mindig pontosan, korrekten, nemegyszer helyreigazítva és „helyretéve” a könnyedén és felületesen papírra vetett állításokat. (S vállalva értük akár még a bírósági tárgyalást is.)

Kissé félve írom le, mert félreérthető: mindez a „helyi”, a szegedi, Csongrád megyei adottságokba, szellemi hagyományokba gyökerezve teszi. Felfedezve, feltárva egy táj irodalmi és kulturális múltját: Ady Endre, Juhász Gyula, József Attila szegedi kapcsolatait, Szeged nagyjainak, Tömörkény Istvának, Móra Ferencnek, Bálint Sándornak munkásságát. Ott bábáskodva a hagyományok bibliográfiai feltárásánál és tevékenyen közreműködve az említett szerzők – mindenekelőtt Juhász Gyula – szövegeinek korszerű kiadásánál. Közben maradandó gondolatokat mondva ki a magyar bibliográfia-ügy, a textológia és lexicológia általános, elvi kérdéseiről is, s megalkotva egy táj irodalmi emlékhelyeinek leírásával a magyar irodalmi topográfia első, tudományosan is megalapozott alapkiadványait. (Hála Apró Ferenc 2331 tételből álló kitérő személyi bibliográfiájának, amely szerkezetében az ünnepelt szerkesztési elveit valósítja meg, Péter László munkásságának egészéről is jól áttekinthető és teljes képet kaphatunk.)

Hatvanadik születésnapján – szakmán kívüli érdekek érvényesülése következtében – nyugdíjba kellett vonulnia. A szakma önbecsülésének jele, hogy szinte az „obsit” kézbesítésének az órájában megbízást kap Budapesten az új irodalmi lexikon szerkesztésére.

Talán nem tévedünk, a körülmények jóvoltából, itt kezdődik Péter László „második” élete. Tiszta szívből: erőt, kitartást és jó egészséget kívánunk hozzá. S önző módon – valamennyiünk érdekében! – természetesen az eredményeket is.

Botka Ferenc

Móricz Zsigmond hagyatéka

Móricz Zsigmond azok közé a ritka magyar írók közé tartozik, akiknek a hagyatéka nem szóródott szét. Ezt – az író papír- és tárgyszerzetétől kivül – Móricz Virágnak köszönheti művelődéstörténetünk. Móricz Virág az 1920-as évek végétől fokozatosan bekapcsolódott apja ügyeinek intézésébe (részt vett a Nyugat kiadóhivatali munkálataiban, Móricz munkáinak megjelenését, színrevitelét és megfilmesítését megelőző tárgyalásokon, stb.), Móricz halála után pedig féltő gonddal tartotta egybe a rendkívül gazdag hagyatékat, amiben a háború jelentős kárt okozott ugyan, de nagy részét mégis sikerült megmentenie.

A Petőfi Irodalmi Múzeum 1979 nyarán vásárolta meg az örökösöktől Móricz hagyatékát: kéziratait és levelezését, könyvtárát, személyes tárgyait, fényképeit. Az elszállításra kerülő anyag szellemi értéke mindenki előtt ismert, a nagyságát pedig azzal szemléltethetjük leginkább, hogy egy kilenc tonnás gépkocsi teherbíró képességét is próbára tette.

A múzeum különböző tárai azonnal megkezdték e hatalmas gyűjtemény feldolgozását. Hamarosan megnyílt – az emlékkiállítás közelében – az eredeti bútorokkal berendezett Móricz emlékszoba. Itt látható a könyvtár egy része is, egyrészt méreteinek, másrészt annak a fontos szerepnek az érzékeltetésére, amit a könyv az író életében játszott. A könyv Móricz számára nem csupán azt a formát jelentette, amiben könyveit kiadhatta, hanem nélkülözhetetlen munkaeszköz volt számára. Számos példány őrizi bejegyzéseit, értékes adatokat kínálva a Móricz-művek keletkezésének történetét kutatóknak. A legfontosabb irodalomtörténeti forrásanyag azonban a kéziratgyűjtemény. Jelenlegi ismereteink szerint a legterjedelmesebb magyar írói kézirat-hagyatéka. A továbbiakban a hagyatéka kézirat-részéről szólnak.

Az idő természetesen nemcsak hiányokban hagyott nyomot a hagyatékban (hiszen azért fontos dolgok veszttek-kallódtak el), hanem a leányfalui nedvesség sok kézirat papírját is megtámadta. A múzeumi körülmények lehetővé tették, hogy fertőtlenítéssel, konzerválással, restaurálással sok pusztuló kéziratot megmentsünk, s mindent leltárba vegyünk.

A kéziratok feldolgozása 1982-ben kezdődött meg a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával, és 1985 végén fejeződött be. A feldolgozás fogalom itt kéziratári értelemben szerepel, azaz rendezést, címléírást, katalógus szintű feltárást jelent. F. munkával párhuzamosan megkezdődött a tervezett kritikai kiadás előkészítése is. A múzeumban létrehozott kutatócsoport sajtó alá rendezte a Móricz Zsigmond folyóirat szerkesztői munkásságával összefüggő levelek válogatott anyagát. Ebből az első kötet – *Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője* címmel – 1984-ben megjelent, a második – *Móricz Zsigmond, A Kelet Népe szerkesztője* – kiadás előtt áll.

I. Móricz levelezése a hagyatéka leggazdagabb, leghiánytalanabbul fennmaradt része. Rendkívül fontos írói, emberi, irodalomtörténeti- és kordokumentum. Körülbelül 6100 Móriczhoz és 1500 Móricz által írott levélből áll. A levélírók között nemcsak a kor legjelentősebb alkotóinak, művészeinek (pl. Babits Mihály, Illyés Gyula, Németh László, Medgyessy Ferenc, Elek Artur, Blaha Lujza, stb.) nevét találhatjuk, hanem külön meg kell említeni azokat a leveleket (hozzávetőleg 3000 db), amelyekben a pályakezdő írók fordulnak a mesterhez kritikáért, a szerkesztőhöz publikálási lehetőségért, a közéleti szereplőhöz segítségért, az emberhez biztató szóért.

Móricz *Életem regénye* című művéhez összegyűjtött minden dokumentumot, mely családjára vonatkozik. Valószínűleg így került a hagyatékba az a mintegy 3000 levél is, amit az író családja különböző tagjai írtak egymáshoz. Nemcsak a szűkebb értelemben vett családtagok (feleségek, testvérek, szülők, gyermekek) levelei ezek, hanem ebbe a csoportba tartozik például Móricz anyagi rokonainak, a Pallagiaknak a levelezése, Holics Jankának szüleivel, barátnőjével folytatott levélváltása, vagy Holics Janka anyai ágának, a Szklénároknak és Hrencsiknek a levelei. A hagyatéka szerves részének tekintetjük Móricz Miklós (főleg Móricz Zsigmond életével kapcsolatos) leveleit is.

A levelek kis hányada ismert F. Csanak Dóra *Móricz Zsigmond levelei* című kétkötetes válogatásából, Móricz Virág apjáról szóló könyveiből (*Apám regénye, Móricz Zsigmond szerkesztő úr, Tíz év*), Móricz Lili *Kedves Mária! Móricz Zsigmond levelei Simonyi Mária*hoz. című – a Móricz-Simonyi Mária kapcsolatot feltáró – kötetéből, múzeumunk fent említett *Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője* című forráskiadványából, valamint számtalan periódikum-közlésből. A levelekből kiadott válogatások nemcsak az író, a gondolkodó munkásságába adnak betekintést, hanem magánéletre legrejtettebb

pillanataiba is. Mégis a levelek számtalan vonatkozása feltáratlan, a Móricz-kutatásra ezekkel kapcsolatban is sok megoldandó feladat vár.

Móricz 1939 decemberében vette át a Kelet Népe című folyóiratot Szabó Páltól. Az irodalomtörténet-írás számára valószínűleg a legtöbb új információt az átvétel és a folyóiratszerkesztés dokumentumai adják majd. A szerkesztőségi levelezésből pontosan végig követhetjük, hogyan gyűjtötte maga és lapja köré az általa tehetségesnek tartott írókat, milyen hallatlan erőfeszítéssel tartotta fenn a lapot a háborús viszonyok közepette. Betekintést nyerhetünk szerkesztői munkájába, hiszen a kéziratok között található olyanok, amelyeket közölt, és olyanok is, amelyek nem jelentek meg nyomtatásban. A Nyugat-szerkesztés idejéből az úgynevezett Nyugat-Naplón és a Nyugat-füzetben kívül alig található adat a folyóirat-szerkesztés gazdasági ügymenetére vonatkozóan, viszont a Kelet Népe teljes kiadóhivatali anyaga (előfizetői ívek, listák, szerződések, csekkek, utalványok, munkatársak személyi adatai, stb.) fennmaradt, sőt a lap terjesztésével kapcsolatos olvasói levelek is megőrződtek.

Móricz rendkívül tevékenyen részt vett azoknak a gyakran igen bonyolult, nehézségekkel terhes ügyeknek az intézésében, amelyek művei forgalmazásával, fordításával, regénynei megfilmesítésével, különösen pedig a színreállításokkal függtek össze. Erről tanúskodik a hazai és külföldi kiadókkal, színházak igazgatóival, rendezőkkel folytatott levelezése, amelyet ha összevetünk a hagyatékban őrzött szerződésekkel, csekkekkel és utalványokkal, akkor reális, minden eddigénél pontosabb képet kapunk lehetőségeiről, anyagi helyzetéről.

Nem csupán az életrajzok, de a művek elemzésének is egyik alapkérdése az asszonyok szerepe Móricz életében. A Holics Jankával kötött házasság rendkívüli hatással volt művészetére. Janka személyisége mintegy harminc éven át volt alkotásainak ihletője. Számtalan regényben, színműben ott találjuk kettejük élet-halál harcát. A hagyatékban őrzött 126 levelük eddigi ismereteinket lényeges elemekkel nem gazdagítja, inkább csak finomítja, árnyalja a kapcsolatról kialakított képünket.

Amilyen hamar lángra lobbantotta szerelmét Simonyi Mária szépsége, olyan hamar aludt ki e tűz. Rövid idő múlva Móricz úgy érezte, és ez az érzés egyre inkább bizonyossággá lett, hogy új felesége nem tudja, vagy nem akarja őt segíteni munkájában. Naplójában így írt erről: [M]ária mellett semmi többet már nem kaphatok, mint anyagot, csak éppen azt, ami már itt van s kiírva áll bennem. Ő ti. nem hozott semmit: sajátosság, hogy az a vágyam, hogy vele megismerem legalább a bohémvilágot, abszolúte nem sikerült. Ő tökéletesen szakított a régi életével és soha senkivel nem találkozok azóta régi barátai közül. Mivel nem beszélt, vagyis, ha beszél az jelentéktelen, múltjáról semmit sem tudtam meg s minél jobban öregszik, annál kevésbé fogok tőle bármi adatot is kapni. [...] Az írónak balfogás volt ez a házasság. Még egy cseléd is tudja inspirálni az embert, ha van benne szellem. Ő tíz év alatt egyetlen sort se adott" (Napló, PIM M. 100/3958. 143–144 l.). Természetesen nem ennek az ismertetésnek a feladata, hogy a „Napló” anyagának értelmezésébe bonyolódjék, hiszen minden ilyen vallo-más szükségszerűen egyoldalú. Móricz családöttségével szemben itt is kiolvasható például, hogy míg ő feleségétől elsősorban új élményeket várt írói munkásságához, addig Simonyi Mária hozzá akart alkalmazkodni: méltó és jó felesége, gyermekeinek gondos anyja akart lenni.

A Magoss Olga-szerelem rejtélyeit sem kívánjuk megoldani, amikor ezzel kapcsolatban is idézzük majd néhány sort, és felhívjuk a figyelmet arra, hogy levelezésük (összesen 356 darab), valamint az asszony visszaemlékezése a hagyaték legérdekesebb részei közé tartozik. Magoss Olga és Móricz 1925-ben, nemsokkal Janka halála előtt, ismerkedtek meg Debrecenben. Móriczot lenyűgözte az asszony szépsége, de főleg rendkívüli intellektusa, műveltsége. „O[lg]a valóban elsősorban nem testi szépségével hat rám, hanem a lelkiekkel. Ugy tűnik fel előttem, hogy nőben senkivel sem találkoztam, aki annyi bájjal, szellemességgel, nem kicsattanó sziporkákkal, hanem a tökéletes Juluka nyugodt lelkiségével áll szemben velem. Azonfelül egy olyan társadalmi osztályt képvisel, amelyet nagyon szeretnék megismerni, de nincs rá módom. A dzsentry nyílna meg a segítségével előttem. Ezzel a kormányzó rétegbe nézhetnék bele. Mivel pedig én csak élmények alapján tudok írni, tehát nagyon szükségesnek érzem, hogy ezt a korhadt és elrontott standardot valósággal megismerjem.” (Napló, PIM M. 100/3958. 143. l.). Móricz többször tett házassági ajánlatot, de Magoss Olga soha nem fogadta el. Félénk, aktivitásra képtelen természetű lévén, a három kiskorú gyermek neveléséből adódó terheket nem tudta magára vállalni. Ismeretségük 18 esztendeje alatt azonban (levélben és személyesen) társa, lelki támasza tudott lenni Móricznak magánéleti és alkotói válságaiban.

A tisztázatlan kérdések körébe tartozik Móricz Littkev Erzsébethez fűződő kapcsolata is. Nagyon összetett, talán megkockáztathatjuk, műzsai, szerelmi, apa-gyermek viszony az övék. Móricznak na-

gyon erős társadalmi és családi ellenállást kellett leküzdenie ennek a kapcsolatnak a vállalásáért. Csibe – ahogyan nevezte a lányait fiatal asszonyt – fiatalosával, irisszeségével kesegteien megigézte Móriczot; levélváltásukból nem derül ki pontosan, de naplója tanúságtétele szerint Csibe mindenkéltől műza volt. „Soha nótól, még Jankától sem kaptam ilyen segítséget. Megírtam azt, amit Janka tett, gondolt s mondott. De átalakulva, szublimálva inkább mint indító, erjesztő anyagot véve fel. Itt azonban az a csodálatos, és soha nem hallottam lehetőség volt, hogy ez a kis csibe szöveget diktált. [...] Nála ez nem volt egyáltalán művészi munka: nála ez az élet volt.” (Napló, PIM M. 100/3958. 191. l.) Kiemelte Csibét nyomorúságos helyzetéből, taníttatta, majd gyermekévé fogadta. „Édes kis Csibe, aludj nyugodtan, legyen neked jó és kedves álmaid. Oly sokat szenvedtél, hogy megérdemled, hogy minden crómmal hozzásegítsek, hogy nyugodalomban éld le az életcskédet.” (Napló, PIM M. 100/3958. 189. l.) Viszonzásul Littkey Erzsébet az egyik leghűségesebb segítőtársa volt a Kelet Népe kiadó-hivatali ügyeinek intézésében.

II. Regényei, színművei, elbeszélései, tanulmányai életművének legismertebb, legtöbbet olvasott része. Azt azonban olvasói nem tudják, sőt talán még kutatói sem, hogy Móricz milyen küzdelmek árán, milyen sokrétű és meg-megújuló gondossággal alakította ki műveinek végső formáját, nemcsak akkor, amikor művészi megfogalmazásból változtatott egy-egy regényén vagy színművén, hanem akkor is, amikor a kiadók vagy a közönség igényeihez, színházigazgatók félelmeihez, rendezők és színészek szeszélyeihez kellett alkalmazkodnia. Móricz Virág saját emlékei, apja visszaemlékezései és naplója alapján részletesen feldolgozta és bemutatta ezeknek a kísérleteknek a sikerét vagy sikertelenségét *Apám regénye* című munkájában. Az írói műhelytitkok feltárása azonban csak a hagyatékban őrzött regények és színművek szövegváltozatainak összevetése és elemzése után lehetséges. Az átírások néha nagyon feltűnőek, máskor csak pontos összevetéssel deríthetők ki.

Móriczot kora ifjúságától vonzotta, elbűvölte a színház; olykor megzileltette vele a hön áhított sikert, de különös világát teljesen soha nem sikerült meghódítania. Mint említettük, alkotói módszeréhez alapvetően hozzátartozott a művek újrainása. A hagyaték számos példát mutat, hogyan fogott újból és újból hozzá egy-egy téma megformálásához, de semmilyen más műfajban nem kínlódott annyit, mint színpadra szánt alkotásaival. Az *Uri murit* például megszámlálhatatlanul sokszor írta át 1928 és 1942 között. Naplója tele van a próbák és bemutatók körüli izgalmak leírásával. „A darab?... Most, hogy túl vagyok rajta, nem szeretem visszaélni ezt a munkát. Nem volt szép munka. Nem is tudom, hogy hasznára vált-e ez a sok minden, amit csináltattak velem. Én, sajnos, még áldozata voltam a Beöthy réműletének. Tavaly azzal adta vissza a darabomat, hogy nem színpadképes, kettőt nem fognak nevetni, a színpad nem bírja el ezt az erotikát, s egyáltalán nem alkalmas semmi, amit hozok. Én ezt el is fogadtam, s most amikor a darabnak az igazi, színpadtechnikailag gyöngének látszó részéről volt szó, a VI. képről, szó és ellenvetés nélkül elfogadtam a Jób s később a Somlay beleszólását, s nem is tudom, hánszor dolgoztam át ezt a képet, míg valami egészen idegen s egészen utálatos valami nem lett belőle.” (Móricz Virág: *Apám regénye*, Bp. 1953. 308–309.) Keserűsége az évek során egyre fokozódik, a művek sikertelenségét elemző vívódások egyre sűrűsödnek a naplóban is. „Csak tudnék már egyszer olyan témába fogni, amit el is lehet játszani. Már évek óta csak olyan témán dolgozom, ami a közönség számára nem téma. Rokonok, Kamaszok, Matura, Betyár. Mind válogatottan közönségeliasztó, Csibe is. Őt ekkora munka hiába. Különös, az én témáim mennyire nem színpadi témák. [...] Egyáltalán, ha valamihez hozzányúlok, ott kő kövön nem marad. Keresni kell már valami ártatlan témát. De én a törtéiában is Dózsa Györgyöt leltem, meg Ludas Matyit. Számomra a Murányi Vénusz is vitriolos dráma lett.” (Napló, PIM M. 100/3958. 275. l.) Elgondolkodtat, hogy miért látja a „rossz” témaválasztásban Móricz színpadi sikertelenségének okait, miért nem találunk feljegyzései között soha egyetlen utalást sem regényei, illetve elbeszélései sikerre vagy kudarcaira. A hagyaték ismeretében úgy tűnik, hogy nincs meg az a belső biztonságérzet a drámáiróban színműveinek megírásakor, ami a regényíróban például mindig működik. Ez a bizonytalanságérzet mindig új változatok megírására készteti, emiatt van szüksége külső visszajelzésekre. Regényeit is mindig javította, csiszolgatta, de mindig a művészi tökéletesség elérése volt a célja. Hadd említsünk erre két példát. 1934 karácsonyára az Athenaeum ki akarta adni az Erdélyt egykötetben ezer oldal terjedelemben kilenc pengőért. Móricznak tetszett az ötlet. Úgy gondolta, hogy így nagy tömegekhez juthat el regénye, anyagilag is jól jár. „Gondolkodás után belementem: három közül egy úgys ki van szedve, gondolom 300 oldalnyi terjedelemben, de ehhez még hozzájön három-négy ív. Számításom az volt, hogy a Tündérkertből kihagyok ötven oldalt. A nagy

fejedelem 350, marad a harmadikra 250 oldal. Valahogy összehúzó.” (Napló, PIM M. 100/3958. 111. l.) Napi tíz órát dolgozott, mindent megpróbált, végül belátta, hogy lehetetlen, amit kiadója kíván tőle, és bármilyen előnyös volt is az ajánlat, a művészi színvonal érdekében lemondott róla. Ugyanilyen határozottan tartja magát művészi elképzeléseihez, amikor az olvasók értetlenségével, közönyével találkozik. Az *Árvácskáról* ezt írja Büky Györgynek a Kelet Népe szerkesztői üzenetében: „Leveledet köszönöm, közlöm veled, hogy soha még úgy könyv meg nem bukott, mint az *Árvácska*. Nem írnak róla, nem beszélnek róla, nem veszik meg.” (Kelet Népe. 1942. febr. 15. 17. l.) Mégsem változtatott rajta egy sort sem, mert tudta, hogy remekművet alkotott.

III. Irodalomtörténeti kuriózum, a nagyközönség számára lebilincselő olvasmány lehet Móricz Zsigmond eddig kiadatlan naplója. 1921-től kisebb-nagyobb megszakításokkal a haláláig írta. Őszintén, mindig gatlás nélkül elmélkedik magánéleti konfliktusairól, férfi-nő viszonyáról. Ugyanakkor nagyon fontos információkat kapunk alkotói válságairól, kiadókcal folytatott küzdelmeiről, anyagi nehézségeiről, a Nyugat-szerkesztés gondjairól és kiválásának okairól, valamint néhány korabeli politikai eseményről is. A napló érzelm- és gondolatgazdagsága miatt éppúgy nélkülözhetetlen Móricz személyiségének jobb megismeréséhez, mint ahogy nélkülözhetetlen, adatbősége miatt, műveinek filológiai és irodalomtörténeti kutatásaihoz is.

A „Naplótól” szinte elválaszthatatlanok azok a jegyzetek, amelyeket Móricz országjáró útjain készített. Közismert, hogy gyakran vette azonnal kézbe papírját és íróeszközét, hogy följegyezze, amit látott-hallott. Így maradt ránk sietős kézírásában számos érdekes esemény, jellegzetes beszélgetés, egy-egy jó mondás. Nem csupán tényleges anyagi gondjai vezették, amikor leírta különféle terveit és tapasztalatait a leányfalui ház kertjének hasznosításával kapcsolatban. Megint a gyakorlati ismeretekre fogékony írórt kell látnunk abban a hatalmas, számoktól, számításoktól hemzsegő anyagban, ami *Kertem regénye* címmel őriz a hagyaték.

Leányfalu közismerten nagy szerepet játszott az író életében, ami talán akkor kezdődött, amikor egyrészt megromlott viszonya Simonyi Máriával, másrészt anyagi okokból ki kellett költözniük a tágas Fővám (ma: Dimitrov) téri lakásukból, s új otthont keresniük a Horty Miklós (ma: Bartók Béla) út 50. számú házban. „Sajnálom ezt a lakást. Fényűző hajlamaim sajognak, hogy lefelé száll életem napja azal, hogy innen kimegyünk egy rossz beosztású lakásba, sokkal rosszabb helyen. Virággal egy óráig beszélünk, hogy lehetne az új lakást jobban betelepíteni. Nem lehet. Én csak azt érzem, hogy az ajtó elött fog aludni a testőr. A legéberebb testőr, a feleség. Legjobb lenne rögtön szétköltözni. Én már az összes írásaimat összepakoltam, azok mennek Leányfaluba. Legszívesebben kivinném az iratszekrényemet is, de az „feltűnő” lenne. Elszakadt valami.” (Napló, PIM M. 100/3958. 148. l.) A budai lakás azonban nem lett az író otthonává a szó mélyebb értelmében, s Móricz 1936 decemberében végleg kiköltözött Leányfaluba. Lehetséges, hogy a fenti körülményeknek köszönhetően kéziratának, levelezésének, e páratlanul gazdag irodalomtörténeti forrásanyagának a megmaradását.

Móricz Zsigmond hagyatéka kéziratárilag teljesen feldolgozott állapotban áll tehát a kutatás rendelkezésére. A múzeumban működő munkacsoport a következő években egyrészt szövegkiadások előkészítésével foglalkozik, másrészt Móricz Zsigmond összes kéziratának és levelezésének a katalógusát állítja össze. Terveink szerint 1990-ig megjelenik *Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője* és a katalógus három (esetleg négy) kötete is. Ekkor kezdődhetnek el a kritikai kiadás tényleges munkálatai.

H. Bagó Ilona

Az *Akadémiai Kiadó* gondozásában jelent meg

Hazai György és Kellner-Heinkele Barbara

**BIBLIOGRAPHISCHES HANDBUCH
DER TURKOLOGIE**

Eine Bibliographie der Bibliographien
(Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIX.)

A turkológia a törökajkú népek nyelvével, történetével és kultúrájával foglalkozó tudományok. E népek a történelem folyamán hatalmas területen — a Kínai faltól Marokkóig és Északkelet-Szibériától Bécsig — jelentek meg a történelem színpadán. A hatalmas régió, a fontos történelmi szerep és a számos kontaktus önmagában is sejteti a turkológiai irodalom nagyságát, de az ebben való tájékozódás nehézségeit is. A bibliográfiai kézikönyv felöleli a turkológia egészét: kiterjed valamennyi törökajkú népre és valamennyi társadalomtudományi diszciplínára.

A szinte parttalanak tűnő tudományos irodalomba való bevezetés az első alkalommal történik olyan formában, hogy a rendelkezésre álló bibliográfiák kerülnek részletes, kritikai bemutatásra. A bibliográfiai kézikönyv így közel 3000 bibliográfia annotált leírását nyújtja: ezért a „bibliográfiák bibliográfiája”.

Német nyelven — 582 oldal — 17 × 25 cm — Kötve 580,— Ft
ISBN 963 05 3481 9

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STUDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22., ill. 1368 Bp. Pf. 236.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1., ill. 1364 Bp. Pf. 52.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Тёрёк, Л.:</i> Влияние Катулла в поэзии Януса Паннониуса	617
<i>Тарнаи, А.:</i> Жанр консультации в Венгрии	637
<i>Барта, Я.:</i> Образный мир Арпада Тога	657

Мастерская

<i>Р. Варкони, А.:</i> Лирика и политика в творчестве Миклоша Зрини	673
<i>Фрид, И.:</i> История создания мемуаров Ф. Казинци <i>Дневник моего тюремного заключения</i>	683
<i>Хима, Г.:</i> Экзистенциализм и творчество Д. Костолани	694

Обзор

Иштван Кирай: Костолани – Poleмика и исповедь (<i>Андялоши, Г.</i>)	705
Бела Г. Немет: О рубеже конца XIX – начала XX веков (<i>Лёринци, Х.</i>)	710
Тибор Франк: Лики одного эмигранта: жизненный путь Густава Церффи (1820–1892) (<i>Киши, Й.</i>)	714
Ворожба всезнания – Исследования о творчестве Ласло Немета (<i>Петер, Л.</i>)	718
Н. Л. Селештеи: Каталог рукописного наследия Матяша Бела (<i>Варга, И.</i>)	720

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

Egy szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft

Előfizetés egy évre: 150 Ft

ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Török, L.</i> : Des influences de Catulle dans la poésie de Janus Pannonius	617
<i>Tarnai, A.</i> : La „consultatio” en Hongrie	637
<i>Barta, J.</i> : Le monde d'images poétiques d'Árpád Tóth	657

Atelier

<i>R. Várkonyi, Á.</i> : Politique et poésie lyrique dans l'oeuvre de Zrínyi	673
<i>Fried, I.</i> : Le roman du „Journal de mon captivité” de Kazinczy	683
<i>Hima, G.</i> : L'existentialisme et Kosztolányi	694

Revue

Király, István: Kosztolányi - Discussion et confession (<i>Angyalosi, G.</i>)	705
Németh, G. Béla: Fin de siècle - début de siècle (<i>Lőrinczy, H.</i>)	710
Frank, Tibor: Les métamorphoses d'un émigré (La carrière de Gusztáv Zerffi 1820-1892) (<i>Kiss, J.</i>)	714
A mindentudás igézete. (Le charme de l'omniscience. - Études sur László Németh) (<i>Péter, L.</i>)	718
Szelestei N., L.: Le catalogue de l'héritage manuscrit de Mátyás Bél (<i>Varga, I.</i>)	720

Chronique

